

Э.КИЛИЧЕВ

Ўзбек тилининг
амалий
стилистикаси

«Ўқитувчи»

Э. ҚИЛИЧЕВ

ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ АМАЛИЙ СТИЛИСТИКАСИ

(Грамматика)

ПЕДАГОГИКА ОЛИЙГОҲЛАРИНИНГ ФИЛОЛОГИЯ
ФАКУЛЬТЕТИ ТАЛАБАЛАРИ УЧУН УҚУВ-ҚУЛЛАНМА

*Ўзбекистон Халқ таълими
вазирлиги тасдиқлаган*

ТОШКЕНТ «УҚИТУВЧИ» 1992

МАХСУС МУҲАРРИР
филология фанлари доктори, профессор
Ҳ. Р. НЕЪМАТОВ

На узбекском языке

КИЛИЧЕВ ЭРГАШ

ПРАКТИЧЕСКАЯ СТИЛИСТИКА
УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА

Ташкент «Уқитувчи» 1992

асп

ГДУ «Кутубхо.

Булим мудири Х. Ҳайитметов

Муҳаррир М. Собирова

Кичик муҳаррир М. Ҳошимова

Бадий муҳаррир Ж. Одилов

Техн. муҳаррир Т. Золотилова

Мусаҳҳиҳа Л. Мирзааҳмедова

268744

ИБ № 5823

Теришга берилди 13.02.92. Босишга рухсат этилди 07.05.92. Формати 84×108/32. Литературная гарнитураси. Юқори босма усулида босилди. Шартли б. л. 8,40. Шартли кр-отт. 8,61. Нашр. л. 7,89. Тиражи 5000. Зак. № 33.

«Уқитувчи» нашриёти, 700129. Тошнент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома 13—90—91.

Ўзбекистон Матбуот давлат қўмитасининг Янгийул ижара китоб фабрикаси, Янгийул, Самарқанд кўчаси, 44. 1992.

Янгиольская арендная книжная фабрика Госкомпечати Республики Узбекистан. Янгиюль, ул. Самаркандская, 44.

К $\frac{4602020400-160}{353(04)-92}$ 64—92

© «Уқитувчи» нашриёти, 1992

ISBN 5—645—01628—9

МУАЛЛИФДАН.

Қўлингиздаги ўқув-қўлланма муаллиф томонидан 1985 йил «Ўқитувчи» нашриётида чоп этилган «Ўзбек тили практик стилистикаси» китобининг бевосита давомидир. Мазкур ўқув-қўлланмада ўзбек тилининг фонетик, орфоэпик, лексик ва фразеологик стилистикаси масалалари атрофлича ёритилган эди. Бу ўқув-қўлланмада эса грамматик (морфологик ва синтактик) услубият масалалари ёритилди. Қўлланманинг яратилишида рус тилшуносларининг услубшуносликка оид асарлари илмий-назарий ва методологик жиҳатдан асос бўлди. Шунингдек, ўзбек тилшунос олимлари: А. Ғ. Ғуломов, Ғ. Абдурахмонов, И. Қўчқортоев, Қ. Назаров, Х. Дониёров, Р. Қўнғуров, А. Шомақсудов, Ҳ. Рустамов, И. Тошалиев ва бошқаларнинг услубшуносликка оид монография ва мақолаларидан ижодий фойдаланилди.

Қўлланма педагогика олийгоҳлари ўзбек филологияси факультетлари учун тузилган «Ўзбек тили практик стилистикаси» (Тошкент, 1984) программаси асосида ёзилди.

Ҳар бир мавзунинг назарий материаллари конспект тарзида берилди. Сўнгра шу мавзулар юзасидан муайян амалий машқлар, таҳрир учун матнлар тавсия қилинди. Чунки услубшуносликда умумназарий ва амалий томонлар ўзаро мустақкам алоқада бўлиб, узвий бирликни ташкил этади.

Қўлланма, гарчи умумий ном билан «Грамматик услубият» деб аталган бўлса ҳам, унда ўзбек тилшунослигида биринчи маротаба сўз ясалишининг услубий имкониятлари ва пунктуацион услубият масалалари ҳам ёритилди.

Қўлланма матбуот ходимлари ҳамда ўрта умумий таълим мактаби ўқитувчилари учун ҳам фойдали, деб ўйлаймиз.

1- §. Сўз ясалишидаги услубий хусусиятлар.

Ҳар бир тилнинг сўзлари, лексикаси доимо ҳаракатда бўлиб, унинг таркиби доимо янгиланиб, бойиб боради. Бундай бойиш, янгиланиш ҳаёт талаби билан боғлиқ. Бу талаб жамиятнинг, онгининг тараққиётига ҳам боғлиқ. Турмушда пайдо бўлган бирор янгиликни аташ учун, аввало, тил ўзининг ички имкониятларидан фойдаланади, яъни ички имконият асосида янги сўзлар яратилади. Сўз ясалиши лексикология билан ҳам, грамматика билан ҳам, услубият билан ҳам алоқадор. *Исламоқ* ва *искамоқ* феълларидаги *-ла* ва *-ка* ясовчи аффиксларининг семантик вазифаси бир хил, яъни отдан феъл ясалган. Бу жиҳатдан улар синоним аффикслар. Аммо услубий бўёғи ва аниқ қайси ҳодисага тегишлилиги жиҳатидан фарқ қилади. *Ислаш* одамларга хос бўлса (*Гул ҳидин исласам хуш ҳаволарда (С. А.)*), *искаш* ҳайвонларга хосдир (*Ит у ер-бу ерни искаган бўлиб олга силжиди*).

Ўзбек тили сўз ясалишида қатор усуллар мавжуд. Булардан конверсия, аффиксация усуллари билан сўз ясалишида услубий имкониятлар катта.

Конверсия (кўчиш) бир лексик-грамматик категориядаги сўзнинг бошқа категорияга ўтишидир. Бунда сўз ўз шаклини ўзгартирмай, бошқа туркум вазифасида қўлланади. Конверсия йўли билан ясалган сўзлар нутқда ҳиссий таъсирчанликка эга бўлади. Нутқни жонли ва таъсирчан қилади: *Емоннинг яхшиси бўлгунча, яхшининг ёмони бўл.* (Мақол.) *Бирники мингга, мингики туманга.* (Мақол.)

Сўз ясовчи аффикслардаги полисемантиклик, омонимлик ва синонимлик хусусиятлари ҳам бой услубий имкониятларга эга. Сўз ясовчи синоним аффикслардаги маъно нозиклиги нутқни таъсирчан, ширали қилади. Сўз ясовчи полисемантик қўшимчалардаги маъно оттенкаларини яхши фарқлай олмаслик турли нутқий хатоларга олиб келиши мумкин.

Тилнинг тўхтовсиз тараққий қилиб бориши, ўзгарishi билан боғлиқ ҳолда айрим янги тил элементлари вужудга келади. Натижада тилда «ортиқча»лик — плеоназм вужудга келади. Сўз ясовчи аффиксларнинг плеонастик қўлланишида ҳам ўзига хос услубий хусусиятлар бор.

Ўзбек тили сўз ясалишидаги плеоназмни ўз харак-

терига кўра иккига бўлиш мумкин: 1. Қайтариқ тарзидаги сўз яшаш: *омборхона, ётоқхона, дўконхона, кулолчи*. 2. Эмоционал-стилистик оттенкаси билан фарқланувчи плеонастик сўз ясовчи аффикслар: *кулоллик — кулолчилик, қоровуллик — қоровулчилик, қассоблик — қассобчилик*. Бу хил мисолларда шахс маъноси аслига кўра икки марта такрорланиб, таъкидлаш бўртирилган. Ана шу эмоционал-услубий фарқланиш уларнинг ҳар иккаласининг ҳам адабий мезон доирасида қолишига имкон яратган. Аммо *табибгарчилик* каби қўлланишларда, *табиб* сўзида маълум соҳа билан шуғулланувчи шахс маъноси бор, унга тожик тилидаги шахс оти ясовчи *-гар* аффикси ва шу аффиксининг ўзбек тилидаги синоними *-чи* морфемасининг қўшилиши учинчи марта шахс маъносини такрорлайди. Шунинг учун ҳам *табиблик, табибчилик* кабилар норма ҳисобланса, *табибгарчилик* варианты адабий нормага кирмайдн.

Худди лексикада бўлганидек, сўз ясалишида ҳам майда (кичик) парадигматика мавжуд. Бу парадигматика бир ўзақли стилистик синонимлар таркибидаги сўз ясовчи аффикслар маъноларида кўринади, яъни ўзаро синоним бўлиб келган ясовчи аффикслар парадигмада ўзининг нейтраллиги, китобийлиги ёки сўзлашув нутқида хослиги билан ажралиб туради: *чойли — чойкаш* (сўзлашув), *ақлли — боақл* (китобий) ва ҳ. к. Кўринадики, кўпгина сўз ясовчи аффикслар янги маъноли сўз яшаш билан бирга ҳар хил услубий оттенкалар ҳам қўшади. Китобийлик оттенкаси ўзлашма сўз ясовчиларда кучли бўлади: *ба-, бо-, сер-, -изм, -фуруш, -соз* ва ҳ. к.

2-§. От-ясовчи аффиксларнинг услубий аҳамияти.

От ясовчи қўшимчаларнинг синонимик қаторлари мавжуд: *тилчи — тилшунос, меҳнатчи — меҳнаткаш, пахтачи — пахтакор* каби.

От ясовчи аффикслар ва уларнинг вариантлари, синонимлиги, фаол ёки нофаоллиги, турли нутқ услубларида ишлатилишидаги фарқлари стилистик қимматга эга.

Ўзбек тилида от ясовчи аффикслар синонимияси ўз хусусиятига кўра соф ўзбекча от ясовчи аффикслар синонимияси ҳамда ўзбекча ва бошқа тилдан кирган от ясовчи

аффикслар синонимияси кўринишига эга. Жумладан, *-ш* (*-иш*), *-увчи* (*-вчи*), *-гич* (*-кич*, *-қич*) кабилар бир турдаги маънони, механизмнинг иш бажариш хусусиятини ифода-лайдиган сўзлар яшаш учун хизмат қилади: *Ер текислаш машинаси, пахта териш машинаси, ёғоч тортгич машина*. Бу турдаги аффиксларнинг ҳар бири мустақил сўз ясовчи бўлиб, уларнинг ўзаро яқин умумий маъносидан ташқари, ҳар бирининг ўзига хос маъно хусусияти ҳам мавжуд. Шунинг учун ҳам улардан бирини бошқасининг ўрнида айнан ишлатиб бўлмайди.

Ўзбек тилининг бошқа тиллар билан муносабати асо-сидаги от ясовчи аффикслар синонимиясига *-чи* морфе-масининг турли контекстда тожикча *-каш*, русча *-ист* аф-фикслари билан синонимлик ташкил қилишини кўрса-тиш мумкин: *меҳнатчи — меҳнаткаш, очеркчи — очеркист* каби.

Тожикча *-кор*, *-кар*, *-гар*; *-каш*, *-гаш* аффикслари маъно жиҳатдан *-чи* ясовчисига яқин бўлиб, касб оти ясаб келса ҳам, кўп ўринларда бирининг ўрнига иккин-чисини қўллаб бўлмайди: бинокорни «биночи», мискар-ни «мисчи» деб бўлмайди. Демак, сўз ясовчи форма-ларни ўзи қўшилиб келадиган ўзак маъносига мос ҳолда қўллаш талаб қилинади.

Кейинги вақтларда рус тилидан ўзлашган от ясовчи аффиксларнинг миқдори кўпайди. Ҳозирги тилимизда фаол қўлланаётган *-ист*: *футурист*; *-ант*, *-ент*: *диссер-тант*, *оппонент*; *-ик*: *математик*, *лирик*; *-тор*: *агитатор*; *-ер*: *революционер*, *селекционер*; *-изм*: *реализм* каби-лар расмий ва публицистик нутққа кўтаринки руҳ, тантаналилик бахш этади.

-шунос, *-парвар*, *-хўр*, *-паз*, *-дўз*, *-боз*, *-бон*, *-гар*, *-соз*, *-хон* каби ясовчи аффикслар тожик тилида феъл негн-зидан иборат бўлиб, ўзбек тилида мустақил ишлатил-майди, асосан, сўз ясовчи аффикс (аффиксоид) сифати-да хизмат қилади. Бундай аффикслар ёрдамида ясал-ган отларда китобийлик бўёғи бўлади.

Композиция усулида сўз яшаш (*ойболта*, *туяқуш*) дан ҳам, такрор йўли билан (*ку-ку*, *ту-ту*) сўз яшашдан ҳам ўринли ва унумли фойдаланиш, янги сўзлар ҳосил қи-лиш, шу асосда оғзаки ва ёзма нутқнинг бойлиги ва таъсирчанлигини ошириш керак.

3-§. Сифат ясовчи аффиксларнинг услубий хусусияти.

Сифат ясовчи аффикслар бир-бири билан ўзаро синонимлик ҳосил қила олади. Бундай синонимлик аффикслардаги умумий семаларнинг яқинлиги асосида юзага келади. Аммо бу аффикслар ўзининг айрим семаларига кўра фарқланиб ҳам туради. Бошқача айтганда, бирининг ўрнида иккинчисини қўллаб бўлмайди. Масалан, **-ли** ва **-дор** аффикслари «асосдан англашилган нарсаси-предметга эгаликни, мавжудлик»ни кўрсатиш семаси асосида бири ўрнида иккинчисини ишлатиш мумкин. Чоғиштиринг: *жозибали, вафоли, пулли — жозибадор, вафодор, пулдор*. Аммо бу сифат ясовчи аффиксларнинг ҳар бирига хос қўшимча маъно оттенкалари уларни фарқлаб ишлатишни талаб қилади. Жумладан, *болали, ақлли, гавдали* сифатларини *боладор, ақлдор, гавдадор* деб ишлатиб бўлмайди. Чунки **-дор** аффиксида «эгалик, мавжудлик» семаси билан бирга «ортиқлик, мўллик» семалари ҳам мавжуд. Яна чоғиштиринг: *гўштли ўрдак* эмас, *гўштдор ўрдак* дейиш тўғридир. **-ли** аффикси жуфт сўз ўзакларининг ҳар бирига алоҳида ёки уларнинг иккинчи компонентига қўшилиши мумкин: *ақлли-ҳушли одам — ақл-ҳушли одам; уйли-жойли киши — уй-жойли киши*. Аммо **-ли** аффикси жуфт сўзларнинг ҳар иккала компонентига қўшилганда, белгининг нормал даражадан бир оз ортиқ эканлигини ҳамда таъкид маъносини ифодалайди.

Сер-, ба- префикслари тожик тилидан ўзлашган бўлиб, «асосдан англашилган предметга эгалик» семаси билан **-ли** ва **-дор** аффиксли сифатларга синоним бўла олади: *серунум — унумли — унумдор; басавлат — савлатли — савлатдор*. Аммо **сер-** префикси билан ясалган сифатларда белгининг «мавжудлиги» семасидан ташқари, унинг ортиқлиги семаси ҳам мавжуд. Чоғиштиринг: *соқолли* (соқоли бор) — *серсоқол* (соқоли кўп), *фарзандли* (фарзанди бор) — *серфарзанд* (фарзанди кўп), *сомонли* — *серсомон* ва ҳ. к.

Агар ўзак аниқ, санаш мумкин бўлган отлардан ифодаланган бўлса, **-ли, -дор, сер-** аффикслари ўзаро тўла синонимлик ҳосил қилмайди, мавҳум маъноли, саналмайдиган отлардан ифодаланган ўзакларда эса бири иккинчисининг ўрнида қўлланаверади: *маҳсулдор — сермаҳсул — маҳсулли; мазмундор — мазмуни — сермазмун; савлатдор — серсавлат — савлатли*.

Кўринадики, стилистик хатога йўл қўймаслик учун сифат ясовчи аффиксларнинг семантик таркибига алоҳида эътибор бериш керак. **-сиз, бе-, но-** сифат ясовчи аффикслари эса «ўзакдан англашилган объектга эга эмаслик» семаси билан ўзаро синонимик муносабатга киришади: *ғаразсиз — беғараз, пулсиз — бепул, ҳаёсиз — беҳаё*. Аммо бу аффикслар ҳамма вақт ҳам синоним бўла олмайди: *беомон* сўзини *омонсиз, бепул* сўзини *нопул* деб бўлмайди. *Мард, қулай* сўзлари ноаффиксини олгани ҳолда **-сиз** аффикси билан ишлатилмайди.

Сифат ясовчи аффикслар нутқ услубларига кўра ҳам фарқланиб туради. Буни **бо-** ва **-дор** аффикслари ёрдамида ясалган *бохабар* ва *хабардор* сўзларининг ишлатилишида кўриш мумкин. Бу сўзларнинг ҳар иккаласи ҳам «бирор нарсадан хабари бор» маъносида синонимдир. Аммо *бохабар* сўзида китобийлик (архаиклик) оттенкаси ҳам мавжуд: *Бу бебаҳо дурдоналардан бохабар бўлгонингизда билур эдингиз. (О. Ё.) Хабардор* сўзи умумнутқда кўп қўлланади. *Мирсаид унинг кўп нарсадан хабардор эканига ҳавас қилиб...* (П. Қ.)

-ли ва **-сиз** аффикслари қарама-қарши маъноли сифатлар ясайди. Тилдаги айрим сўз ўзакларига бу иккала аффиксни қарама-қарши маънода қўшиб сўз ясаб бўлмайди. Бунга ўша ўзак сўзлар семантикаси монелик қилади. Жумладан, атоқли отларга **-сиз** аффиксини қўшиб «бирор белгига эга эмаслик» маъносидаги сифат ясаш мумкин: *Комилжонсиз устахонамиз жуда ҳувуллаб қолди. (С. Абд.)* Аммо бу ўринда **-ли** аффиксини қўллаб бўлмайди.

1-машқ. Конверсия усули билан ясалган сўзларни топинг. Бундай сўзларнинг семантик-услубий хусусиятларини баён қилинг.

1. Бир каттанинг гапига кир, бир кичикнинг. (*Мақол.*) 2. Қимирлаган қир ошар. (*Мақол.*) 3. Озгин сал илжайди, семиз хахолаб, қорнини ушлаб қулди. (*Н. Аминов.*) 4. Бу ишнинг бирон лекини бор, шекилли. (*«Муштум».*) 5. Бир китоб ўқийди, қолганлари унга қулоқ солади. (*«Ёшлик».*)

2-машқ. **-чи, -ли, -сиз** аффиксларининг бошқа тиллардан олинган синонимларини топинг. Ҳар иккала синонимик аффикс ёрдамида янги сўзлар ясанг. Бундай синонимик аффиксларни айрим сўзларда бирини иккинчиси ўрнида қўллаб бўлмаслик сабабларини тушунтиринг.

3-машқ. Сўз ясалишидаги плеонастик (қаватли) аффиксларни аниқланг. Бундай аффиксларни қайтариқ ёки ҳиссий таъсирчанлик

бўёғи билан фарқланувчи икки гуруҳга ажратинг. Ҳар бирининг ҳиссий таъсирчанлик бўёғини ёзма изоҳланг.

Ўрмонзор, тўқайзор, босмаҳона, ошхона, ётоқхона, офилхона, меъморчи, кулолчи, машшоқчи, кулоллик, ко-сиблик, косибчилик, мискарчилик, табибгарлик, табиб-чилик, тўқимдўз, тўқимдўзчи, йўрмадўз, йўрмадўзчи.

4- машқ. Сўзлардаги ясовчи аффиксларнинг тагига чизинг. Сўз ясовчи аффиксларнинг синонимияси, фаол ва нофаоллиги, қайси нутқ услубига хослигини оғзаки баён этинг.

1. Ойқизнинг юраги қувонч ва ишонч билан тўлди. (О.) 2. Зар қадрини заргар билади. (Мақол.) 3. Бухоро дорбозлари ўз санъатларини намоён этишди. 4. Боку-да тилшуносларнинг илмий конференцияси бўлди. 5. Тошкентдаги Адабиётчилар уйида 1990 йил насри му-ҳокама қилинди. 6. Даланинг ўнг томони ўтлоқ, қуйида қамишзор кўл жойлашган. 7. Бу ерга ҳаммаслақ суҳ-батдошлар жамланган эди. 8. Тунукачи сандиқсозлик ҳам қилар эди. 9. Ёмондан қоровул қўйсанг, ёв етти бў-лар. (Мақол.) 10. Тракторчи курсантлар ўқийдиган бино олдидан ўтдик. 11. Босмачилар қароргоҳи қўлга олинди. (Газ.) 12. Сўроқ гап охирига сўроқ белгиси қўйилади. (Дарслик.)

5- машқ. От ясовчи қўшимчаларни топинг, уларни семантик-услубий ва функционал-услубий тавсифланг.

Намуна: *тилчи* — *тилшунос*. *-чи* от ясовчисида «шуғулла-нувчи шахс» семаси мавжуд, бетараф; *-шунос* от ясовчисида эса «шуғулланувчи шахс» маъноси ва кўтаринкилик семаси мавжуд, илмий.

Тунукачи — тунукасоз, пахтачи — пахтакор, меҳнат-чи — меҳнаткаш, чизмачилик — чизмакашлик, чорва-чи — чорвадор, кабобчи — кабобпаз, машиначи — маши-надўз.

6- машқ. Сифат ясовчи аффикслар тагига чизинг. Ҳар бир сифат ясовчи қўшимчага услубий-семантик ва функционал-услубий тавсиф беринг.

Намуна: *савлатли чол* — *серсавлат чол*. *-ли* сифат ясовчи-сида «асосдан англашилган предмет-ҳодисага эгалик» семаси мав-жуд, бетараф; *сер-* префиксида «асосдан англашилган предмет-ҳодисага эгалик ва шу ҳодисанинг ортиқлиги» семаси бор, китобий.

Гулли кўйлак — гулдор кўйлак, жаҳлли одам — жаҳлдор одам — сержаҳл одам, савлатли йигит — сав-латдор йигит, жозибали қиз — жозибадор қиз, шохли

дарахт — сершоҳ дарахт, ақлли бола — боақл бола, тартибли тўй — батартиб тўй, вафоли ёр — вафодор ёр, сувли олма — серсув олма.

7- машқ. Бадний адабиёт ва матбуот саҳифаларидан сифат ясовчи аффиксларнинг нотўғри ишлатилиш ҳолларига 10-15 та мисол топиб ёзинг ва таҳрир қилинг.

Н а м у н а: *Бу йил шולי экиш учун ҳосилдорли ерлар танланди. (Газетадан.)* (Бу гапда *-ли* аффикси ортиқча).

8- машқ. *-ли, -дор, сер-, бо-, ба-, -сиз, бе-, но-* аффикслари ёрдамида сифатлар ясанг ва от билан бирикма тузинг. Ҳар бир ясовчига хос асосий ва қўшимча маъноларни баён қилинг.

9- машқ. Нуқталар ўрнига *-ли* ёки *-лик* аффиксларидан мосини қўйиб гапларни кўчиринг. Уларнинг маъно ва услубий фарқини тушунтиринг.

1. Ватан олдидаги бурчи бундан фахр...роқ, улуғроқ. (С. З.) 2. Ҳакима — ирода..., қобилият..., ўқишни севадиган бир студентка. (О. Ё.) 3. Тошкент... болалар кўрик голиби бўлди. (Газетадан.) 4. Қиз ўрта бўй..., бир қадар кенг ва қорамтир юз..., кўкракдор, тўлагина эди. (О.) 5. Икки қават... иморат рўпарасида тўхтаб қолди. (О.) 6. Дунёда Адибадан йўқ эди бахт... роқ қиз. (Миртемир.) 7. Илмий-техник революция ақл..., маълумот... кишиларни талаб қилади. (Газетадан.) 8. Ҳунармандлар ўртасида ажойиб истеъдод... серзавқ одамлар жуда кўп (О.) 9. Кўрпа... чит олишди. 10. Ҳисоб... дўст ажралмас. (Мақол.)

10- машқ. Ўзак морфема ҳолатида ҳам, сўз ёки шакл яшаш ҳолатида ҳам кела оладиган тил бирликларига мисоллар топинг. Улар шўтирокида гаплар тузинг.

Н а м у н а: *хон* — ўзак морфема: *Хон ўз саройини сайр қилди; хон* сўзи ясовчи: *Китобхонлар конференцияси бўлди; -хон* — форма ясовчи: *Лолахон гул экди.*

ГРАММАТИК УСЛУБИЯТ.

1- §. Морфологик услубият.

Грамматик услубият икки қисмдан иборат: морфологик ва синтактик услубият.

Грамматик шаклларнинг функционал услубий ва эмоционал-услубий хусусиятлари морфологик услубиятда ўрганилади. Морфологик элементлар сўзларни шакллантириш, муносабатга киритиш, шу асосда маълум бир фикрни ифодалашга хизмат қилади. Шу билан бир қаторда, айрим шакллар ўзи қўшилиб келган сўзга коннотатив маънолар ҳам қўшади. Морфологик воситаларда коннотатив маънолар лексик воситаларга нисбатан озроқ бўлса ҳам, улар турли нутқ услубларида ранг-баранг ҳиссий таъсирчанликни ифодалай олади. Айниқса, қўшимчалардаги полисемия, омонимия, синонимия, антонимия ва бошқалар услубий потенцияга эга. Грамматик шакллар ва уларнинг вариантлари деярли барча сўз туркумларида учрайди. Ана шу вариантлардан бирини танлаш, ҳатто оппозитив характердаги грамматик шаклларни бири ўрнида иккинчисини алмаштириб қўллаш (кўплик шаклини бирлик маъносида ишлатиш, биринчи шахс ўрнида иккинчи шахсни қўллаш ва ҳоказо) ҳам муҳим услубий аҳамиятга эга. Бу ўринда матн ва оҳанг муҳим роль ўйнайди.

Сўзлар сингари айрим морфологик шакллар ҳам эскириб қолиши (сифатдош шакли: *-ган*) ёки маълум шевага хос бўлиши (ҳозирги замон шакли: Бухоро шеvasида *-он*, адабий тилда *-ял*) мумкин. Бундай шакллар нутқнинг турли функционал услубларида рўёбга чиқади ва ўрни билан услубий вазифа бажаради. Юқорида таъкидланган морфологик услубий имкониятлар тилнинг ички ривожланиши натижасида пайдо бўлади.

Шундай қилиб, функционал-услубий бўёққа ҳам, ҳиссий-таъсирчан бўёққа ҳам эга бўлган грамматик шаклларнинг барчаси морфологик услубиятнинг текшириш объектидир. Қайд этилган далиллар билан грамматик услубият норматив грамматикадан фарқ қилади.

Айрим сўз шакллари грамматик маъноси жиҳатидан фарқланмаса-да, аммо услубий жиҳатдан нутқ услуб-

ларига муносабати жиҳатидан фарқланиб туради. Бунга жўналиш келишиги (-га, -ка, -а, -на) шакллари мисол бўлади.

2- §. От шакллари услубияти.

От услубий имкониятларга бой бўлган сўз туркумларидан биридир. Отнинг ҳар бир грамматик категориясида ҳам, функционал шаклларида ҳам услубий имкониятлар катта. От шаклларида ҳиссий таъсирчанлик бошқа туркумдаги сўзларга нисбатан ёрқинроқ акс этиб туради.

3- §. Кўплик шаклининг услубий хусусиятлари.

Кўплик шаклидаги от барча нутқ услубларида ишлатилади. Отнинг кўплик шакли бирлик маъносини, бирликдаги от кўплик маъносини ифодалаш мумкин. Кўплик шаклидаги отларга нисбатан бирликдаги отларда таъсирчанлик ортиқ бўлади. Чунки метафорик қўлланадиган отларнинг деярли барчаси бирлик шаклда бўлади: Масалан, *хўроз, тулки, шер, туя* кабилар бирлик шаклдагина кўчма маъно ифодалайди.

Отлардаги кўплик -лар шакли орқали ифодаланади. -лар қўшимчаси полисемантик хусусиятга эга. Бу аффикс турли сўз туркумларига қўшилиб келиб, ҳар хил семантик услубий вазифа бажаради. Жумладан, отларга бирикиб, нарса ва ҳодисаларнинг бирдан ортиқ номаълум миқдорини ифодалаш билан бирга яна қуйидагича маъно ва услубий бўёқ ҳосил қилади:

1. Доимий, ўзгармас миқдорий белгига эга бўлган отлар, яъни якка ва жуфт предметларнинг номлари кўпликда ишлатилмайди. Бундай отлар таркибидаги -лар шакли маъно кучайтириш учун хизмат қилади: *Кўзларимга бунча тикилдинг, айт-чи, жон қиз, не сирни билдинг? (Э. Неъматов.) Тилларингдан асал томади, болам. (Х. оғз. иж.)*

2. Бирлик шаклидаги қариндошликни билдирувчи от негизларига қўшилганда ҳурмат маъносини билдиради:

Оға, соғ борсангиз, аввал
Дадамларга салом айтинг.
Югуриб чиққан ул мушфиқ
Онамларга салом айтинг. (Ҳ. Ҳ.)

3. Атоқли отларга қўшилганда умумлаштириш, жамлаш; маънум маъноли отларга қўшилганда эса кучайтириш, бўрттириш маъноларини ифодалайди: *Турқунойлар, Мирзачўллар, азоблар, ғазаблар* каби.

4. -лар аффикси олмошларга қўшилиб келганда ҳам маънони кучайтириш учун хизмат қилади: *Вой, бу одам нималар деяпти ўзи?* (Газ.)

Феъл негизига -лар аффиксини қўшиш орқали ҳаракатни бажарувчи шахсга нисбатан ҳурмат ифодаланади: *Ректор келдилар.*

Сўзларда -лар ва эгалик шаклининг ўрни ўзаро алмаштирилса, ҳурмат объекти ҳам ўзгаради. Чоғиштиринг: *Бу киши директоримизнинг қизлари* (ҳурмат директорга қаратилган). *Бу киши директоримизнинг қизилар* (ҳурмат директорнинг қизига қаратилган). Бирор шахсга нисбатан ўта ҳурмат ифодалаганда от негиздаги эгалик аффиксидан сўнг ҳам, феъл негизига ҳам -лар аффикси қўшилади: *Дадамлар келдилар.*

-лар аффикси жуфт ҳамда саноқ сондан кейин нумератив бўлиб келган отларга қўшилмайди: *Меҳр-муҳаббат кўрсатди* гапини *Меҳр-муҳаббатлар кўрсатди*; «*Бир пиёла сув*»ни «*бир пиёлалар сув*» деб ишлатиб бўлмайди. Худди шунингдек, от олдидан турли миқдор ифодаловчи сўзлар келганда, шу от -лар аффиксини қабул қилмайди: *Оз талабалар, кўп практикантлар, ўнта рўчкалар, бир неча қаламлар* каби сўзлар таркибдаги -лар аффикси ўринсиздир.

-лар аффиксининг сўз таркибидаги ўрнини ўзгартириш шу сўз семантикасига таъсир қилади. Чоғиштиринг: *болаларча* (равиш) — *болачалар* (III шахс, кўпликдаги от), *китобсизлар* (китобга эга эмас шахслар) — *китобларсиз* (бекитоб)

Кўринадики, -лар аффикси ўзининг турли семантик-услубий хусусиятлари билан оғзаки ва ёзма нутқни жонли ва таъсирчан қилади. Бундан ўринли фойдаланиш бадний асар қимматини оширади.

4-§. Эгалик шаклларининг услубий хусусиятлари.

Эгалик аффикслари [-м (-им), -инг, (-нг), -и -имиз (-миз), -ингиз (-ингиз), -лари] предметнинг бирор шахс ёки ҳодисага қарашли эканлигини кўрсатади. Отлардаги бу эгалик аффикслари айни замонда ҳам шахс, ҳам сон маъносини ифодалайди. Маъно ва услубий талабга

кўра қаратқич ҳам, қаралмиш ҳам бирликда ёки кўп-ликда (*менинг болам—бизнинг болаларимиз*), қаратқич бирликда, қаралмиш кўпликда ёки аксинча бўлиши мумкин (*менинг болаларим—бизнинг бола*). Ўзбек тилида эгалик, қарашлилиқ тушунчаси ихчам ифодаланади. Яъни сўз бирикмаларида қаратқич туширилиб қолдирилса ҳам, предметнинг кимга ёки нимага тегишли эканлиги қаралмишдаги эгалик формасидан билиниб туради: *ручкам* сўзидаги *-м* — биринчи шахс бирлик формаси *менинг ручкам* тушунчасини бемалол ифода этади. Аммо эгалик аффиксли сўзлар олдидан қаратқич формали кишилиқ олмошлари келтирилса, хусусий хослик, аниқ қарашлилиқ маъноси ёрқин ифодаланади. Чоғиштиринг: *ручкам—менинг ручкам; ўғлим—менинг ўғлим*.

Ҳозирги ўзбек тилида эгалик тушунчаси қуйидаги йўллар билан ҳосил қилинади: 1) эгалик кўрсатувчи аффикслар: *-им (-м)*, *-инг (-нг)*, *-и (-си)*, *-имиз (-миз)*, *-ингиз (-нгиз)*, *-лари*.

2) чиқиш келишиги формаси *-дан* орқали (*Бу моллар кимдан? Абдураҳмонбойдан—Абдураҳмонбойнинг моллари*);

3) эгаликни ифодаловчи махсус сўзлар ёрдамида (эга, қарашли, хос каби: *бу ерлар жамоа хўжалигига қарашли*).

Кўринадики, эгалик категориясида ҳам синонимия мавжуд. Ана шу синонимлардан нутқ вазиятига мосини танлаб ишлатиш услубий имконият яратади. Шунингдек, эгалик аффикси айрим сўзларда соф қарашлилиқ маъносидан ташқари, ҳиссий-таъсирчан бўёқ ифодалаши мумкин. Улар қуйидаги кўринишларга эга:

1) мурожаатда қўлланувчи (*болам, қўзим, лобарим, азизим, онам* каби сўзлар таркибидаги эгалик аффикслари сўзловчининг хусусий муносабатини ифодалаб, ҳиссий таъсирчанликни оширади: *Келиним тилла чиқди. Лекин сен мени куйдираётибсан, болам? (П. Қ.) Хоним, шоҳим* каби сўзларда эса шахсга ҳурмат маъноси ифодаланади;

2) бирор шахсни ўзига таниш, ёки яқин тутишни ифодалайди. Бу ҳол кўпинча қариндошлиқ билдирувчи сўзлар таркибида учрайди: *Мамажон акам бўлсангиз тушинг ўрнингиздан. (F. F.)*

3) киноя, кесатиқ ифодалайди: — *Хўш, сизча нима*

қилишим керак, ўқимишли акам,— деди Йўлчи Абду-шукурга. (О.)

4) субъектив баҳо шакли сўзларга эгалик аффикси қўшилганда кичрайтиш-эркалаш маъноси янада кучайтирилади. Чоғи-ш-ти-ринг: онажон — онажоним, тойчоқ — тойчоғим, жоним — жонгинам;

5) қариндош-уруғ маъносини ифодаловчи сўзларда кўплик формасидан олдин қўшилиб, шу шахсга нисбатан ҳурмат, таъкид маъносини ифодалайди: дадамлар, ойимлар.

Бадий асарларда, оғзаки нутқда таъсирчанлик, камтарлик, мағрурланиш маъноларини ифодалаш учун эгалик аффикслари шахслар бўйича алмаштирилиб қўлланиши мумкин. *Невараси бунча ширин бўлмаса одамнинг,— деб чол қизчани қучоқлаб кўтарди.* (С. А.) Мисолда учинчи шахс бирлик шакли биринчи шахс бирлик (*неварам*) маъносида ишлатилган. *Қизимиз янги фарзанд кўрди,— деди Ойша хола.* Биринчи шахс кўплик шакли шу шахснинг бирлиги ўрнида ишлатилган.

Қавм-қариндошлик атамаларида шахс шакллари эвфемистик маъно бериш мақсадида алмаштирилиб қўлланади: *Ойиси, қизчага нима олиб келдингиз? Тоғангиз саводсиз бўлса ҳам, дунё ишларини яхши тушунар эди.* (С. А.)

Эгалик кўпинча белгили ифодаланади. Баъзан назмий нутқда шеърий қофия, вазн талабига кўра қаралмишдаги эгалик аффикси туширилиши мумкин:

Бизнинг колхоз тўқ колхоз,
Қўйли, сигирли колхоз (Х. Оғз. иж.)

Бирор шахс, ҳодиса ёки воқеани таъкидлаб, ажратиб, бўрттириб кўрсатиш мақсадида учинчи шахс эгалик қўшимчаси плеонастик ҳолда ишлатилади: *сингли — синглиси, кўнгли — кўнглиси, бири — бириси* каби.

I ва II шахс эгалик аффиксининг ҳар икки сон шакллари ҳар қандай от, олмош ёки отлашган сўзларга қўшилавермайди. Кўпинча миқдор тушунчаси билан боғлиқ бўлган ўзакларга эгалик аффиксларининг бирлик шакллари қўшилмайди. Бундай сўзлар эгалик категориясининг кўплик формасидагина қўллаёди: *Ҳаммамиз, бешовимиз.* Худди шунингдек, -ники аффикси билан ҳам синонимлик ташкил этади:

Қайнашим чашмадан теран жойдандир,
Сен фақат менинг бўл, меники, менинг. (О. Матжон.)

Эгалик аффиксларини ўз ўрнида ишлатмаслик семантик-услубий хатоларга олиб келади: — *Наҳотки мени севиб қолган бўлса?— дедим мен ўз-ўзимга* (У. У.) Бу гапда *ўзимга-ўзим* деб қўллаш тўғри бўлади.

5-§. Келишик шакллариинг услубий хусусиятлари.

Отларнинг бошқа туркумдаги сўзларга муносабатини кўрсатувчи келишик шакллари ва уларнинг вариантлари ранг-баранг услубий бўёққа эга. Келишик аффикслари ўзаро синонимик муносабатга киришишдан ташқари, бошқа грамматик шакллар, кўмакчи сўзлар билан ҳам синонимлик ҳосил қилади. Бу маълум бир келишик формасидаги хусусий семаларнинг бошқа келишик аффикслари ёки кўмакчи сўзлардаги хусусий семаларга маънодош, вазифадош бўлиб келиши натижаси, яъни келишик шакллариинг полисемантик хусусиятидан келиб чиқади. Турли келишик аффикслариинг вазифадош қўлланиши келишик шакли ва кўмакчи синонимияси, келишик аффикслариинг белгили ва белгисиз ишлатилиши, уларнинг турли контекстдаги маъно нозикликлари услубий аҳамият касб этади.

Қаратқич келишиги шакли бетараф нутқ услубида: -нинг сўзлашув нутқида -ни (*мени китобим* — Бухоро шевасида) шеърий нутқда -н шаклида учрайди.

Китобий нутқда биринчи шахс кишилик олмошларига қаратқич келишиги формаси -им шаклида қўшилади: *Меним энг бахтли кунларим соғлиғимдан айрилмаслик.* (Ҳ. Ҳ.)

Нутқда қаратқич келишиги белгили ва белгисиз қўлланиши мумкин. Белгили қаратқичли сўзларда хусусий хослик, аниқ қарашлилиқ ифодаланса, белгисиз қаратқичли сўзларда эса умумий хослик маъноси бўлади. **Чоғиштиринг:** *Каримнинг боғи — мактаб боғи.* Шеъриятда қофия, вазн талабига кўра қаратқич белгисиз ишлатилаверади: *Баҳор, ёз ва кузнинг зебоси пахта, Ширин тўй, қиз-куёв либоси пахта.* (Ш. Саъдулла.)

Айрим қаратқичли сўз бирикмаларида қаратқич келишиги фақат белгили ишлатилса (I ва II шахс кишилиқ олмошларида), вақт тушунчаси билан боғлиқ кўпгина бирикмаларда эса белгисиз ишлатилишни талаб қилади. **Чоғиштиринг:** *менинг болам — мен болам,* деб бўлмайди, *жума кун* — *жуманин* *кун*, деб бўлмайди.

Ўзбек тилида ҳар бир келишик ўзига хос шакл ва

маънога эга бўлиб, гапда маълум бир синтактик вази-
фани бажаради. Аммо ҳар бир келишик шакли ўз вази-
фасини бажариш билан бирга, баъзан бошқа-бошқа ке-
лишикларга хос бўлган вазифа ва маъно муносабатла-
рини ҳам ифодалаши мумкин. Жумладан, қаратқич
келишиги аффикси ўзи қўшилиб келган сўз билан
биргаликда аниқ хослик, умумий хослик, бутуннинг бў-
лаги, тўдадан ажралганлик, ўхшатиш, қиёс қилиш каби
қатор семантик-услубий маъноларни ифодалайди. Юқо-
рида қайд этилган семалар бошқа келишик шакллари-
нинг шундай маъносига тўғри келса, масалан, қаратқич
келишиги ифодаланган тўдадан ажралганлик маъносини
чиқиш келишиги аффикси *-дан* ҳам ифодалайди. Шунинг
учун ҳам *Талабаларнинг бири сўзлади*. — *Талабалардан
бири сўзлади* гаплари синоним ҳолатда ишлатилавера-
ди. Шунингдек, қаратқич келишиги шакли *-нинг* отнинг
функционал шаклларида бири қарашлилик шакли
-ники билан айрим ҳолларда, яъни қарашли нарса жуда
аниқ бўлиб, шу нарсани нутқда ифодалаш шарт бўлма-
са ёки нутқ тежамкорлиги зарур бўлганда синонимлик
ҳосил қилади: *дўстимнинг ручкаси* — *ручка дўстимники*,
колхознинг йилқиси — *йилқи колхозники* каби. *-ники*
аффикси аслида қаратқич кўрсаткичи *-нинг* ва *-ки*
аффиксларининг бирикувидан ҳосил бўлган: *-нинг +
ки > ники* ҳозир содда аффиксдир.

Шеърин нутқда қаратқич ва тушум келишикларни қў-
шимчаси *-н* шаклида учраб, омонимлик хусусиятига эга
бўлади. Бу форманинг қаратқич ёки тушум келишиги
маъносини ифодалаши фақат контекстда билинади:
Тепасида учар гала қуш, Арғимчоғин дарёга солиб. (З.)
Бу гапда тушум келишигидаги от феълни бошқариб кел-
моқда.

Қаратқич келишиги қўшимчаси *-нинг* бадий асар-
ларда персонаж нутқини индивидуаллаштириш учун *-ни*
шаклида ҳам ишлатилади: — *Э, э, қўй ўша одамёввойи-
ни! Турқини кўрсам этим жунжикади! На қилган ишини
тайини бор, на салом-алигини... деди дадам менга юк
машинаси томон бораётиб. (Н. Қобул.)*

Қаратқич келишиги шаклининг талаб қилинмаган
жойда ўринсиз ёки такрор ишлатиш нутқни тўмтоқлаш-
тиради: *Уйғуннинг шеърларининг мазмуни теран* гапи-
да биринчи сўздаги *-нинг* шакли ўринсиз.

Тушум келишиги формаси *-ни* поэтик ва сўзлашув
нутқи услубларида *-н* шаклида ҳам ишлатилади.

Нутқ вазияти, шеъриятда вазн талаби билан бу келишик белгили ва белгисиз ишлатилиши мумкин. Тушум келишиги белгили ишлатилганда, сўзловчи ва тингловчига маълум бўлган предмет ёки воқеа-ҳодисани ифодалайди (*Мен китобни олдим*, тингловчига маълум китоб). Тушум келишик белгисиз ишлатилса, помаълумлик ёки умумийлик ифодаланади. (*Мен китоб олдим*, умуман китоб). Тушум келишигидаги от олдиндан кўрсатиш, белгилаш олмошлари аниқловчи бўлиб келса, *-ни* шакли, албатта, сақланади: *барча ишни бажардим, шу китобни олдим*. Худди шунингдек, эгалик қўшимчали отлар ҳам белгили тушум келишигида ишлатилади: *Деворий газетамизни ўқинг. Овозини эшитдим*.

Тушум ва чиқиш келишик шаклларининг вазифадош қўлланиши бутун ва бўлак, тўла ва қисм маъно муносабатига асосланади. Утимли феълдан англашилган ҳаракат бутунга (тўдага) тўла ўтмай, унинг бир қисмига ўтгани маъноси англашилса, тушум келишиги аффикси ўрнида чиқиш келишик шакли ишлатилади: *Нонни енг* (ҳаммасини), *кондан енг* (бир қисмини). *Танча устида ётган папиросдан олиб лампадан тутатди.* (О.)

Баъзан тушум келишик шакли ўрнида чиқиш келишик шаклининг ноўрин ишлатилганлигини кўрамиз: *Тилни ёрай дейди-я, тилни,— деб мулла узумдан паққос туширди.* (С. Равшанов.) Гапдаги *паққос туширмақ* ибораси бир нарсани охиригача емоқ маъносини ифодалайди. Худди шу маъноси билан бу ибора чиқиш келишик шакли ифодалаган. (бутуннинг қисми) маъносига эйдир. Шунинг учун бу гапни тушум келишигида ифодаланадиган (бутуннинг ҳаммаси) маъноси билан боғлаб тузиш мақсадга мувофиқдир... *узумни паққос туширди.*

Экспрессив эҳтиёжни қондириш, нутқда воқеликнинг ўзаро нозик фарқларини аниқ ва равшан ифодалаш учун тушум ва чиқиш келишиги аффикслари ҳамда *ҳақида*, *тўғрисида* кўмакчилари синоним ҳолатда ишлатилади: *Камчиликларни гапирди* (камчиликлар нималигини, нимадан иборат эканлигини), *камчиликлардан гапирди* (бир қисм камчиликлар нималигини), *камчиликлар ҳақида гапирди* (барча камчиликлар ва шу камчиликлар жараёни нутқ объекти эканлиги).

Жўналиш келишиги аффикси *-га*, *-ка*, *-қа*. Эски ўзбек тилида *-га*, сўзлашув нутқида *-а*, *-на*, *-я* шаклларида учрайди. Жўналиш келишик шаклининг турли вариант-

лари функционал-услубий вазифа бажаради. Бу вариантлар насрий асарларда турли персонажлар нутқида индивидуаллаштириш воситаси бўлса, шеърый асарларда шеърый вазн, қофия талаби билан ишлатилади:

Қатта рўзгор эди, қолди ўзима,
Қулоқ солинг, ёронлар, айтган сўзима,
Кўп одамлар мункир келиб тузима,
Томир-тувғон душман бўлган кунларим,

(Э. Жуманбулбул.)

Жўналиш келишигидаги сўз лексик-семантик жиҳатдан ўринга тегшли бўлганда, жўналиш келишиги кўрсаткичи ўрнига ўрин-пайт келишик шакли ишлатилиши мумкин. Бу икки келишик шакллариинг функционал алмашинуви сўзлашув нутқида, фольклор асарларида кўпроқ учрайди:

Тонг отмай қайда борамиз пиёда,
Шукур қилиб, бунда қайтиб келинглар. (Х. оғз. иж.)

Турли услубий мақсадлар учун жўналиш ва чиқиш (Акаси келганидан хурсанд—акаси келганига хурсанд), жўналиш ва тушум (Гапингизга тушунмадим—гапингизни тушунмадим) келишик шакллари функционал алмашинуиб қўлланиши мумкин.

Жўналиш келишик қўшимчаси аталганлик, сабаб, ҳаракат юз берган ўрин каби маъноларни билдирганда, худди шу маънони ифодаловчи кўмакчилар билан синонимлик ташкил қилади: Чоғиштиринг: -га//учун: укамга олдим — укам учун олдим; айтишга келдим — айтиш учун келдим;

Қўша қаримоққа муҳр бўлади

Ҳаётда икки лаб қовушган бир зум. (F. F.)

-га // билан: Кўнглим қувончларга тўлди.

-га // узра: Борлиқ узра тушганда оқшом, Зайнаб қўйди далага қадам. (Х. О.)

Ўрин-пайт келишиқ аффикси -да, ўрин маъносидан ташқари, пайт билдирувчи сўзларга қўшилиб, пайт маъносини ҳам ифодалайди. Бу келишик шакли ўрин маъносидо доимо белгили ишлатилади. Пайт маъносини ифодалаганда эса баъзан тушириб қолдирилиши мумкин.

Меҳнат завқи тутар ўлкани,

Саҳар кетар чўпон тоғига. (Х. О.)

Ез ёпинчигингни қўйма, қишда ўзинг биласан. (Мақол.) Ер ҳайдасанг куз ҳайда, куз ҳайдамасанг юз ҳайда. (Мақол.)

Вақт, фасл маъносини ифодаловчи сўзларда ўрин-пайт ва чиқиш келишиги қўшимчалари синоним бўлиб кела олади: *Уқиш сентябрь ойида бошланади. Уқиш сентябрь ойдан бошланади.*

Ўрин-пайт келишик аффикси англатган маънолар кўмакчи сўзлар маъносига тенг келади. Бундай вақтда улардан грамматик шаклларнинг такроридан қочиш, фикрни аниқ ва равшан ифодалаш учун синоним ҳолатда фойдаланилаверади: *Телефонда гаплашди — телефон орқали гаплашди. Ручкада ёзди — ручка билан ёзди.* Аммо ҳамма вақт ҳам келишик шаклларини кўмакчилар билан алмаштириб бўлмайди. *Автобусда келдим гапни Автобус орқали келдим* деб бўлмайди.

Ўрин-пайт келишигидаги сўзлар гапда уюшиб келса, келишик аффикси ҳар бир бўлакка алоҳида ёки энг кейинги бўлакка қўшилиб келиши мумкин: *Уроқда йўқ, машоқда йўқ, хирмонда ҳозир. (Мақол.)*

Шу шаҳар, шу кўча, шу бинода мен
Баҳра олар эдим фандан, илмдан. (К. Ашур.)

Чиқиш келишик қўшимчаси -дан, шеърий нутқда -дин (архаик), сўзлашув нутқида -нан, -тан вариантларида ишлатилади:

Мард йигит душманнан олар қастини. (Э. Жуманбулбул.)

Фурбатда ота-онадин айрилиш устига суюк ёрдан айрилиш йлимдан минг марта қаттиқроқ. (Ҳ. Ҳ.)

Чиқиш келишиги ҳам турли матнларда қаратқич, ўрин-пайт келишиги ҳамда кўмакчилар билан синонимик қатор ҳосил қилади. Чоғиштиринг: *Қариндошлардан бири — қариндошларнинг бири; Мен гўзалнинг ҳажридан (ҳажрида) куйиб, чиққан эдим ахтариб висол. (О.) Диссертация ҳимоясидан гапиринг.— Диссертация ҳимояси ҳақида гапиринг.*

Чиқиш келишиги қўшимчаси -дан аниқ отларга қўшилганда бутуннинг бўлагини ифодалайди: *Аччиқ чойдан бир стакан ичишди.— Аччиқ чойдан бир стакандан ичишди.* Мавҳум ва жамловчи отларга қўшилиб келганда бутуннинг бўлаги маъноси англашилмайди: *Туҳматдан қочди, Армиядан гапирди* каби.

6- §. Субъектив баҳо шаклларининг услубий қўлланиши.

Ҳозирги ўзбек тилида -гина (-кина, -қина), -ча, -чоқ, -чак, -лоқ, -жон, -хон, -ой, -вой типдаги аффикс ва аффиксоидлар сўзловчининг объектив борлиққа, ўз нутқида бўлган модал муносабатини билдириб келувчи субъектив баҳо шакллари. Бу шакллар севиш, эркалаш, кучайтириш, камситиш каби коннотатив маъноларни ифодалайди. Субъектив баҳо шаклларидаги турли қўшимча маънолар бадий асарларда персонажларнинг ўзига хос хусусиятларини: улардаги дилкашлик, мулойимлик, ёқимлиликини очишда, баҳолашда муҳим услубий аҳамиятга эга. Кичрайтиш-эркалаш шакллари ҳам нутқ жараёнида ишлатилади. Шунинг учун ҳам уларнинг маънолари нутқнинг умумий мазмунига боғлиқ бўлади.

Субъектив баҳо шаклларидаги синонимия, полисемия, уларнинг турли нутқ услубларига хослиги бу воситаларнинг услубий вазифасини белгилайди.

-ча морфемаси функционал нутқ услубларининг барчасида бир хилда ишлатилади. -ча формасида объектив кичиклик маъносидан ташқари, субъектив баҳо маъноси ҳам ифодаланади. Чоғиштиринг: *қозонча, тақсимча, дафтарча, болача, йигитча, хотинча, -ча* аффикси айни замонда кичрайтиш ҳамда эмоционал маъно ифодалай олади: *Кечга қолдинг, тулкичам, кеч келдими эчкичам? (Эртақ.)* Атоқли отларга -ча морфемаси қўшилганда эса сўзловчининг салбий эмоцияси бўрттирилади: *«Шундай эмасми, Файзича?— деб сўради бой. (С. А.)* Шунингдек, -ча формаси эгалик аффикслари билан ёнма-ён келиб, ўрни билан кесатиш, пичинг, ҳазил маъноларини ҳам билдиради: *Ойимачамиз, хотинчангиз* каби.

-ча морфемаси субъектив баҳо ифодалашда баъзи бир бошқа баҳо формалари билан синоним бўла олади: *Қизча — қизалоқ, тойча — тойчоқ, келинча — келинчак* каби.

-гина (-кина, -қина) шакллари нутқда айириш, чегаралаш маъносини ифодаловчи юклама ҳамда эркалаш маъносини ифодаловчи субъектив баҳо шакли сифатида ишлатилади. -гина модал шакл ясовчи бўлиб келганда отларга эгалик ва келишик аффиксларидан олдин қўшилади ва урғу олади. Худди шу хусусият унга модал муносабат — кучайтириш имкониятини беради. Бу аффиксининг кучайтириш маъносини ифодалаши қайси

сўз туркумига бирикиб келиши ва матнга ҳам боғлиқдир. *-гина (-кина, -қина)* аффикслари отларга қўшилиб келганда сўзловчининг тингловчига бўлган турлича муносабатини кучайтиради: *Бўйгинангдан ўргилай; Ойи-жон, ойи-я, бошгинам оғрийди-я! (Қўшиқдан.)*

Тилимизда айрим сўзлар ўз мустақил маъносини йўқотиб, кичрайтиш-эркалаш маъносини ифодаловчи аффиксоидларга айланиб қолган. Бундай аффиксоидлардан — *жон, -хон, -ой, -нисо, -шо, -бой -(вой), -бек, -той, -бону, -гул* кабилар сўзлашув нутқида, айниқса, бадний услубда кенг қўлланади. Бу аффиксоидлар севиш, эркалаш, ҳурмат, ҳазил каби модал маъноларни ифодалайди. Бу тип аффиксоидлардаги қўшимча эмоционал-экспрессив маъно бир-бирига яқин бўлганлиги учун ўзаро синонимик қатор ташкил этади: *Дилбар-жон — Дилбархон — Дилбарой, Салимбой — Салимбек — Салимшо* каби. Бундай синонимик қўлланиш нутқ ранг-баранглигини таъминлайди.

Эркалаш оттенкали субъектив баҳо шаклларида айримлари фақат кишиларга атаб қўйилган номларга, қавм-қариндошлик билдирувчи сўзларга қўшилади ва бу аффикслар, асосан, эркалаш, севиш ҳиссини ифодалайди. *-бой, -бек, -шо, -мирза, -қул* кабилар эркалалар исмига; *-ой, -гул, -бону, -бека, -биби, -нисо* кабилар хотин-қизлар исмига қўшилади. Келтирилган ҳар иккала тип аффиксоидларнинг баъзилари ўзаро ички синонимик қатор ташкил этади: *Матлабхон //жон //ой//нисо; Эргашжон //бой//бек//қул.*

Айрим эркалаш оттенкали аффиксоидлар нутқда кам қўлланмоқда (*-қул, -нисо, -бекач, -бону*). Шу билан бир қаторда ўзбек тилида, айниқса, ёшлар нутқида баъзан эркаланишнинг русча шакллари учрайди: *Назарчик* (Назар), *Полячка* (Лола), *Адик* (Адиба) каби. Айрим русча шакллар ўзбекча эркаланиш шакллари билан синоним тарзида ҳам ишлатилмоқда.

Дедилар бир йиғинда, керакмас ҳеч хон демоқ,
Хайрихоннинг ўрнига Хайричкаси яхшироқ.

(В. Абдуллаев.)

Бу ўринда *жон* сўзининг лексик маъноси ва аффиксоид бўлиб келишини изоҳлаш ҳам ўринлидир. *Жон* лексик бирлик сифатида ингдет-коннотатив маънога эга бўлиб, *лаббай* сўзига услубий синоним бўлиб келади. Бу сўз аффиксоид ҳолатида услубий бетараф сўзларга адгдет-коннотатив маъно қўшиш учун хизмат

қилади. У такрор қўлланиб ҳам сўз, ҳам аффиксонд ҳолатида бир негиз ташкил қилганида эса ундаги таъсирчанлик янада кучли бўлади:

Ватаним чаманзор, ёруғ эди йўл,
Мақтаб жонажоним, чин уйим бўлди. (*Зулфия.*)

Жон аффиксоидининг сўзга қўшилиш ўрни қатъий эмас. У нейтрал сўз охирига, олдига ёки ҳар икки томонига қўшилиб келиши мумкин: *Гулноржон, жон Гулнор, жон Гулноржон*. Бундай қўллаш сўзловчининг ҳис-ҳаяжони, нутқининг функционал услубига боғлиқ.

Субъектив баҳо шакллари ифодалаган коннотатив маънолар ўзи бирикиб келган негизлар англатган лексик маънога уйғун бўлиши керак. Акс ҳолда, услубий нуқсон вужудга келади. Жумладан, *кичик* сўзи семантикасида белги миқдори камлиги англашилади. Шунинг учун ҳам унга кичрайтиш маъноли *-ча* аффикси қўшилмайди (кичикча дейилмайди). Балки эркалаш маъноли *-кина* аффикси қўшилади (кичкина). *Катта* сўзига ҳам кичрайтиш аффикси *-ча* қўшилмайди (каттача дейилмайди). Чунки бу сўздаги белги-миқдор даражаси ортиқлиги бунга йўл қўймайди. Бу ҳодиса қолган барча субъектив баҳо шаклларига ҳам тааллуқлидир.

Тил бир хил элементнинг такрорини ёқтирмаса-да, сўзловчи ёки ёзувчи маълум услубий мақсад учун сўз ёки сўз шаклларини қават-қават ишлатаверади. Қаватланиш лексик (*улуғ айём кунлари; туз намак бўлдик; бош-оёқ сарпо* қилди), морфологик (*кўрпачача, қизалоқча, бўталоқча*) кўринишларига эга. Субъектив баҳо шаклларини қаватлантириб қўллаш орқали нутқ таъсирчанлиги оширилади, тасвирланаётган воқеа-ҳодисага салбий ёки ижобий муносабат таъкидланади. Субъектив баҳо шаклларидаги плеоназм шу шаклларга хос кичрайтиш ва эркалаш маъноларининг бир-бири билан узвий боғланганлигидан келиб чиқади. Бундай такрорланган аффикснинг биринчи қисми кўпинча кичрайтиш маъносини билдирса, иккинчи қисми эркалаш оттенкасига эга бўлади. Субъектив баҳо шаклларига хос бўлган юқорида қайд этилган коннотатив маънолар бадий тасвирда нутқнинг ифодали бўлишини таъминлайди. Шунинг учун ҳам ёзувчиларимиз ўз асарларида бундай қўшимчали сўзлардан унумли фойдаланадилар.

Отнинг функционал шакллари орасида ўхшатиш шакли ҳамда жуфт ва такрор шакллари алоҳида услубий белгилари билан ажралиб туради.

Ухшатиш шакли **-дек (-дай)** аффикси ёрдамида яса-лади ва нарса ёки шахсни белги жиҳатдан **-дек** аффикс-ли сўз билдирган нарсага, шахсга ўхшатади, ўхшаш-лигини билдиради: *шердек кучли, асалдай ширин* каби.

Ухшатиш шаклли сўзлар бадий нутққа хос бўлиб, сифатлаш усулида кўп ишлатилади. Айниқса, табиат тасвири, портрет чизишда, ижобий ёки салбий қаҳрамон-ларни тавсифлашда асосий лексик восита бўлади.

Отнинг жуфт формалари (*қозон-товоқ, қулоқ-мия, оғиз-бурун*) умумлаштириш ва маъно кучайтириш учун кўпинча бадий нутқда ишлатилади. Отнинг такрор формалари эса кўплик ва айни замонда маънони кучай-тириш оттенкасига эга: *омбор-омбор ғалла, тоғ-тоғ пахта, қатра-қатра ёш, олам-олам қувонч* каби.

1- машқ. Ажратилган сўзлар таркибидаги кўплик шаклининг семантик-услубий хусусиятларини аниқланг.

1. **Кўзлар** мени этдилар хумор, **Табассумлар** ёқиб қолдилар. (*Б. Бойқобилов.*) 2. Қушбеги жанобларининг ишқ ва муҳаббатдан ҳам хабарлари бор. (*С. А.*) 3. Қоп яна бир марта ариққа юмалаб тушганда, уни **қўлларим** билан уриб йиғлаб юбордим. (*П. Қ.*) 4. Қизлар мажлиси — гуллар, лолалар, тўтилар, **қумрилар** мажлиси! (*А. Қод.*) 5. Дуруст, икки кўздан оқадиган қонли **ёшлар** бу ўтти сўндириш, бу кутишни пасайтиришда эдилар. (*С. А.*) 6. Ҳеч бир ошиқ ўзидан ажрата олмайдиган шундай аччиқ-чучук хаёллар, яхши-ёмон ўйлар, серташ-виш васвасалар... Одинани бир нафас тишчитмас эдилар. (*С. А.*) 7. Ҳам яна Эрхубби бўладур тағо.

Аммамизнинг **эрларидур** Нурато. (*Муқимий.*) 8. Шунча қийинчиликлар устига хўжайиндан сира яхши сўз эшитмас, очиқ чеҳра кўрмас эди. (*С. А.*) 9. Хўжайин, ўзларининг қўллари тегмаса, **ўғилчаларини** юборсинлар, («*Муштум*».) 10. Ёш **ойбеклар** байроғини кўтарайлик баландга. (*А. О.*)

2- машқ. Полисемантик **-лар** аффиксининг ўзи бирикиб келган сўзлар таркибидаги семаларини аниқланг. Унинг турли нутқ услуб-ларида ишлатилиш хусусиятларини изоҳланг.

1. Қиладиган ишим—отларга қараш, кечқурунлари ҳалиги икки қизни отлиқ саёҳат қилдириш. (*А. Қ.*) 2. Сочларим тикка бўлиб, этларим жимирлашиб кетди. (*А. Қ.*) 3. Ҳеч ўйлайсанми: қишлоқда, қишлоқларда шунча воқеалар бўлиб ўтди, бойлар, муштумзўрлар бир томон, камбағаллар, батрақлар бир томон. (*А. Қ.*) 4.

Поэтиккина қизалоқ эдим. Шунча фалокатлардан қандай қилиб омон қолганимга ҳайронман. (У. Ҳ.) 5. Орадан ярим соатча вақт ўтар-ўтмас ўн беш-ўн олти ёшлар чамасидаги икки йигитча чиқиб келди. (Ҳ. Пўлатов.) 6. Бу совғани дадамларга беринг,— деди Мурод. (Ҳ. Пўлатов.) 7. Ҳурматли Президент жаноблари, азиз меҳмонлар! (Газ.) 8. Алам, ситам, қайғу, мотамнари минан куннарди, ойларди, жилларди ўтқариб журганман. (Э. Ж.) 9. Ҳозир Мирзо ҳазратлари Султон Аҳмад жанобларига олтин дастали шамшири хос инъом этадилар. (П. Қ.) 10. Бошларингиздан ўргилай, катталар, болаларингизнинг балоларини олай, катталар, бу салла ва чопонларингизни худо ўзларингизга насиб қилсин, катталар... (С. А.)

3- машқ. Бадинъ адабиёт ва матбуот саҳифаларидан -лар қўшимчаси англатган маъноларнинг ҳар бирига кўплик, жамлаш, умумлаштириш, ҳурмат, муболага, кучайтириш, таъкидлаш, чама, тахмин, пичинг, киноя каби уч-тўрттадан мисол топинг, уларни матн ичида кўчириб ёзинг ва услубий хусусиятини изоҳланг.

4- машқ. Эгалик аффиксларини топинг, уларнинг ҳар бирини семантик-услубий ва функционал-услубий тавсифланг.

1. Тожихон ўзларидан ибрат олса, камина куёвларидан ибрат олсам, турмушимиз бундан ҳам яхши бўлиб кетса ажаб эмас. (А. Қ.) 2. Бегим хотиржам бўлсинлар, қайтиб боришим билан истакларини Акбар қори афандига етказаман. (Ш. Саъдулла.) 3. Болам, бирон еринг оғрияптими, нега беш-ўн кундан буён хаёлинг паришон, гаплашгинг келмайди, сенга нима бўлди, жон қизим? (С. Кароматов.) 4. Нарзи. Қизим, бормисан, омонмисан?

Зулфи. Олимжон акам...

Нарзи. Олимжонга нима бўлди?

Зулфи. Қишлоқни ҳимоя қилиб турганда яраланди... Сал ўтмай босмачилар Олимжон акамни топиб олиб кетишди.

Нарзи. Вой, шўрим... (Ш. Саъдулла.)

5. Вой, ғалати гапни гапирасиз-а, домласи, она ўз боласига ёмонликни раво кўрадимми? (А. Қ.) 6. Ойиси, ҳой ойиси, болангиз мактаб кетяпти. 7.— Уғлимиз ҳам Султонмуроддек олим бўлсин!— деди самимият билан Дилдор. (О.) 8. Умида. Нима гаплигини Хайрихонингиздан сўранг.

Каримжон. Умидахон, сизга нима бўлди, нега менинг Хайрихоним бўлади, қўшнининг қизи-я! (А. Қ.)

9. Майсара. Энди, тақсирим, бевалигим ҳам жонимга тегди.

Мулла дўст. Тилингдан аканг, мард қизи, полвон ойм! Мендақа мўмин-мусулмон бу дунё, у дунёни қириштира ҳам чиқмайди. Ишқилиб, қози уйинг куйгурни муттаҳам қил, жоним тасаддуқ. (Ҳ. Ҳ.)

5- машқ. Сўзлар таркибидаги кўплик, эгалик аффиксларининг қўшилиш ўрнига диққат қилинг. Уларнинг ўзаро ўрин алмашишидаги семантик-услубий ва функционал-услубий хусусиятларини аниқланг.

Ўғилларим — ўғлимиз, болалар — боламлар, студентлар — студентимиз, сенлар — сизлар, акаллар — акангиз, мақоламиз — мақолаларим, Алиевлар — Алиевимиз, профессорлар — профессоримиз, юракларим — юрагимлар, мактабларимизда — мактабимиздалар, шоирларимиз — шоиримизлар, уйдан чиқди — уйдан чиқди.

6- машқ. Белгили ва белгисиз қаратқич шаклли сўзларни аниқланг. Қайси ҳолларда қаратқич белгисиз ишлатилмаслигини изоҳланг. Белгили қаратқичнинг ўзига хос маъно ва услубий вазифасини баён қилинг.

1. Ҳар бир нарсанинг янгиси, дўстнинг эскиси яхши. (Мақол.) 2. Ҳамма йиғилиши билан биз ишга киришдик. (Газ.) 3. Ҳамид Олимжоннинг «Роксананинг кўз ёшлари» шеърининг таҳлили бўлди. 4. Севгисин кўзидан сочади булоқ. Борми деб севгининг тилга ҳожати? (Ш.) 5. Уйда, Қумушбибининг тоғасининг уйда, қизлар мажлиси, гуллар мажлиси. (А. Қод.) 6. Кампир дадамнинг онаси, қиз амакимнинг қизи Сарвинисо эди. (А. Қ.) 7. Тоғларнинг баландлиги узоқдан кўринади. (П. Қ.) 8. Чўлнинг дайди шамоллари ўт-ўланларни силкиб югурар. (С. Аҳм.) 9. Мақтанганнинг уйини кўр, керилганнинг тўйини. (Мақол.) 10. Бухоро давлат педагогика институти ўзбек филологияси факультети бешинчи курс студентлари шанбаликда фаол иштирок этди. 11. Курс мажлиси душанба кунига қолди.

7- машқ. Қаратқич келишик шаклининг вариантларини аниқланг. Бу шаклларнинг бошқа келишик шакллари ҳамда кўмакчилар билан синонимлигини кўрсатинг. Бундай синонимиянинг услубий хусусиятини айтинг.

1. Бу байроқ — ҳар бир жангчи учун шон-шараф-белгиси. (И. Раҳим.) 2. Она халқим, жон-танзим маним, Ўзбекистон — Ватаним маним! (А. О.) 3. Қўшиқчиларнинг бири куйлади. — Қўшиқчилардан бири куйлади. 4. Енбағирда ўтлайди колхоз подаси, Янграйди чўпон найин майин садоси. (Ҳ. О.) 5. Ойқарамнинг барча топшириқлари бажарилди. (Газ.) 6. Қаттиқчиликнинг қирқи кетиб, бири қолгандир энди. (А. Қ.)

8- машқ. Уқинг. Тушум келишигидаги сўзларни аниқланг. Тушум келишиги шаклининг белгили ва белгисиз ишлатилиш сабабларини айтинг. Тушум ва чиқиш келишиги шакллариининг синонимиясидаги услубий бўёқни тушунтиринг.

1. Асрларнинг сўкиб чокини, Кўзларимга суриб хокини, Тарихларни бир-бир титурман, Афсоналар топиб битурман. (О.) Дадам бизни кинога олиб бордилар. («Гулхон».) 3. Пазандаси ёпади ширмон, Қарилари кутади меҳмон. (Ҳ. О.) 4. Ҳусайн бу ишни Алишергагина ишониб топшириш мумкинлигини тушунар, чунки у халқ ўртасида шоирнинг эътибори нақадар баландлигини биларди. (Л. Батъ.)

5. Ярашганди қош-у кўзи,
Топилмайди босган изи,
Уликни тиргизар нози,
Дим ками йўқ, бутун ўзи.

Шуйтиб куйдирган-да бизни. (Э. Жуманбулбул.)

6. Садарайҳонга қўл уриб искади, сўнгра шохидан синдираётган эди... (А. Қ.) 7. Ўз қилмишингизни гапиринг.—Ўз қилмишингиздан гапиринг.—Ўз қилмишингиз ҳақида гапиринг. 8. Кўрган-кечирган хотираларидан сўзлади.—Кўрган-кечирган хотираларини сўзлади. 9. Ермат Йўлчининг енг учини тортди.—Ермат Йўлчининг енг учидан тортди. (О.) 10. Хурмодан уч килодан олдик.— Хурмони уч килодан олдик.

9- машқ. Гапларни ўқинг, қаратқич ва тушум келишиги шакллари ўринли қўлланганми? Ҳар бир келишик шаклини ўз ўрнига қўйиб, кўчириб ёзинг.

1. Болаларни сон-санови йўқ. 2. Бу ниманинг оқибати? Ҳаётнинг билмасликни оқибати. Агар бутун гаримдорининг кўрган бўлгачингизда билардингизки... (Ф. Мусажонов.) 3. Э, укам, соатнинг тайини борми бизни ишда? (У. У.) 4. Одамларни кўнглини топиш керак. 5. Павел Корчагин образи ватаннинг севишга ундайди. 6.— Ойижон, бу кимни укаси?— Сани синглинг, қизалоғим!— Мени синглим?!— ҳайрон боқиб турарди Назира. (Газ.) 7. Сен нимани санаяпсан? Ажириққи илдизиними? Ур кетмонингни. (С. Кароматов.)

10- машқ. Жўналиш келишиги шакллари ва уларнинг вариантларини аниқланг. Бу келишик шакллариини семантик-услубий таъсифланг. Уларнинг қайси нутқ услубида ишлатилишини ва функциял алмашувини изоҳланг.

1. Меҳмонни уйга олиб кир, мен отга пича ем ташлаб қўяй. (С. Аҳм.) 2. Лашкар қирғоққа жойлашди. (Л.)

Бать.) 3. Умримга баҳорим, сенга йўл бўлсин. Топинган шунқорим, сенга йўл бўлсин. (*Э. Ж.*) 4. Ялқов билан анқов — душманга катта ов. (*Мақол.*) 5. Дилраболардин ёмонлиқ келди маҳзун кўнглима. Келмади жонимга ҳеч оромижондин яхшилиғ. (*Бобур.*) 6. Олота туза бордик. (*Сўзлашув.*) 7. Улкадан ўлкая ел каби юрсам. (*С. А.*) 8. Бошини бир боғ ҳўл бедага қўйиб уйқуга кетди. (*О.*) — Бошига бир боғ ҳўл бедани қўйиб уйқуга кетди. 9. Раиснинг қўйини пуч ёнғоққа тўлдириб жўнатдингми? (*А. В.*) — Раиснинг қўйнига пуч ёнғоқ тўлдириб жўнатдингми? 10. Савдогар бир қутиди олтинга тўлгазиб берибди. (*Эртақдан.*) — Савдогар бир қутига олтин тўлгазиб берибди.

11- машқ. Гапларни ўқинг, ўрин-пайт ва чиқиш келишиги шакллариинг семантик-услубий вазифасини баён қилинг. Бу келишик шакллари қачон кўмакчи сўзлар билан синонимик қатор ташкил қилишини кўрсатинг.

1. Навойнинг келиш хабари астрободликларнинг юрагида чексиз қувонч уйғотди. (*О.*) 2. Ўзи ишқомдан чиқиб, эрталаб шамолда тўкилган олмалардан чопоннинг этагини тўлдирди. (*Х. Ф.*) 3. Салқин саҳарларда, бодом гулида, Бинафша лабида, ерларда баҳор. (*Зулфия.*) 4. Абдуҳамид, паловдан енг, чойни ҳам ичинг. (*Газ.*) 5. Уқувчилардан бири савол берди. 6. Тошкент шаҳри Бухородан катта. 7. Бу гилам жундан тўқилган. 8. Сенга бахтдан тахт тиларман, толедин бошингга тож. (*Э. В.*) 9. Дейин сўз илмнинг хосиятидин, Баён айлай анинг моҳиятидин. (*Фурқат.*) 10. Баланд тоғдан оширайин, Оқ сийнамда яширайин. (*Э. Ж.*) 11. Таёқ зарби ўтиб энди шўрлидан. (*Ф. Йўлдош.*) 12. Йўлчи мошхўрдани икки қошиқда ичди. (*О.*) 13. Гапингиз қизиқ! — деди у кутилмаган бир кескинлик билан. — Танлаш учун бошқа сектор қолмагандан кейин ихтиёр сўраш нима керак? (*П. Қ.*) 14. У ётоқхона унга тўғри келмаслигини Мастура опага холаси орқали айттирди. (*П. Қ.*) 15. — Э, бу безори бола экан-ку! — деди у алланечук заиф товуш билан. (*П. Қ.*)

12- машқ. Ажратиб кўрсатилган сўзлардаги жўналиш, ўрин-пайт ва чиқиш келишиги қўшимчаларини тегшли кўмакчилар билан алмаштириб, гапларни кўчиринг. Қелишик шакли ва кўмакчи сўзлар синонимияси орасидаги семантик-услубий фарқни тушунтиринг.

1. **Шаҳарга** кетди. 2. **Экскурсияга** келди. 3. Инсон **инсонга** дўст, биродар. 4. Душанбе—Москва **поезди** Когондан ўтади. 5. Биз Когонга **машинада** бордик. 6. Эр-

танги ишга бугун режа туз. 7. Унинг хатларига Москвадан, Киевдан, Тошкентдан ва бошқа шаҳарлардан жавоблар келди. 8. Цех бошлиғи маҳсулот сифатидан гапирмади. 9. Саида эрта тонгда уйғонди. (А. Қ.) 10. Бу иш қўлда бажарилган. Уша кезларда Ёлқин акам отда ғўзани култивация қилар эди. (П. Қ.)

13- машқ. Ноҳия, вилоят, жумҳурият газеталари саҳифаларидан турли грамматик шаклларининг хато қўлланиши (-га билан -да; -да билан -дан; -ни билан -нинг, шунингдек келишик қўшимчаси билан кўмакчининг бирининг ўрнида иккинчисини қўллаш) билан боғлиқ бўлган услубий нуқсонларга 15—20 та мисол топинг ҳамда уларни таҳрир қилинг.

14- машқ. Қуйидаги сўзлар таркибидаги келишик шаклларини функционал алмаштириб ёзинг ва семантик-услубий фарқини аниқланг. Қайси вақтда келишик шакли функционал алмаша олишини ташунтиринг.

1. Йўлчибой ака, қаер (-га, -да) жим бўлиб кетдингиз. (О.) 2. Ёш кўнглимда орзуларим мўл. Қуёш эрир юрак тафтим (-га, -да, -дан). (Э. В.) 3. Меҳмонлар келгани (-га, -дан) хурсандман. 4. Шахсий ҳаётингиз (-га, -да) муваффақият тилайман. 5. Меҳмонлар (-нинг, -дан) ёши улуги сўзлади. 6. Милтиқ отиш (-ни, -га) ўрганди. 7. Ёнбоши (-га, -да, -дан) ётди. 8. Ош (-га, -дан) тўйди. 9. Ёқаси (-ни, -дан) ушлади. 10. Гўшт (-ни, -дан) еди.

15- машқ. Келишик қўшимчаларининг маъноси ва грамматик вазифасига алоқадор бўлган барча услубий нуқсонларни аниқланг. Уларни таҳрир қилиб кўчиринг.

1. Ақл ёшга эмас, бошга. 2. Заводда бугун катта қурилиш ишларини олиб бориляпти. 3. Эрталаб чиққан қуёшни тушга яқин булут пардалари юзини беркитди. 4. Хадича хола бу гапнинг эшитиб, бошидан рўмоли тушиб кетди. 5. Мен сизга полизга қандай ишлашнйям ўргатаман. (О. Мухторов.) 6. Мен Нарзи ёнига бўлиб, уни қутқаришим керак эди. 7. Даврон сургин, хуморим, маконингга. (Э. Жуманбулбул.) 8. Йўлбарснинг бир қўли билан ҳиқилдоғидан ушлади-ю, ўзида етказмасдан осмоннинг ўзида зарб билан шамширини санчди. (М. Қориев.) 9. У. Эшбоев билан астойдил азобланиб юрар эди. (П. Қ.) 10. Саида одамларни дилига маънавий йўл топишга ҳаракат қилади. («Иншо»дан.)

16- машқ. Матндаги грамматик-услубий хатоларни аниқланг. Уни таҳрир қилиб кўчиринг.

Кейинги йилларда Хоразм область марказининг умумий таълим мактаблари таълим-тарбия ишлари савиясини оширишда олға сезиларли қадам қўйдилар.

Бу шаҳар халқ маорифи бўлими ва мактабларнинг педагогика коллективларининг шаҳар партия комитети ва ижроия комитети раҳбарлиги, кенг жамоатчиликнинг ёрдами асосида амалга оширилган ташкилий-хўжалик ва педагогик тадбирлар бир бутун системанинг ёрқин натижаси бўлди...

Ҳаётнинг ўзи раҳбарлардан иш услуби ва методларини такомиллаштиришни талаб этмоқда. Бу ўринда уларнинг коллектив аъзоларини ғоявий-сиёсий тарбиялашда шахсан иштирок этишга алоҳида муҳим аҳамият касб этмоқда... Мактаб директорлари, ўқитувчилар, мактабгача тарбия ходимлари, корхоналарда сиёсий-тарбиявий мавзуларда тез-тез лекция ва докладлар билан чиқиб тураман... Коллектив бутун фаолияти тақдирини кишилар белгилайди. Улар билан олиб бориладиган ишни яхшилаш бизнинг асосий резервимиздир. Шаҳар мактабларида барча раҳбар ходимлар пропагандистлар, сиёсий ахборотчилар, агитаторлар «Билим» жамияти аъзоларидир. Назарий билимларнинг ошиши кадрларимизнинг ўсишига, ишга ижодий ёндашишларига ёрдам бераётганини кўриш ёқимлидир... (Газ.)

17-машқ. Қуйидаги гаплардан кичрайтриш-эркалаш шакллари топинг. Ҳар бир шаклнинг семантик-ўслубий хусусиятини баён этинг.

1. Эски чориқ судраган йигитча қўлидаги эгри таёқ билан ер чизиб ўтирарди. (С. А.) 2. Вой шошманг, дийдоргинасига бир тўйиб олай. (С. Аҳм.) 3. У шуларни ўйлар экан, гўё эрига бир кор-қол бўлиб, ўғилгинасидан ажралиб қоладигандай қўрқиб кетди. (Н. Ф.) 4. Чой ичмадинг-ку, чойгинангни ичмадинг-ку, тентагим. (С. Аҳм.) 5. Жуни хурпайган, қалтираб турган, тумшуғи оппоқ жажжи бузоқча совқотган лаблари билан елин қидирмоқда эди. (М. Шолохов.) 6. Ойижон, ойи-я, бошгинам оғрийди-я! (Қўшиқ.) 7. Кечир мени, олмажон, қилмишимга пушаймон. (З. Д.) 8. Қалин тўшак устида ётар эди мушуквой. (Эртақдан.) 9. Ҳа, болакайлар, нима гап?— деди Жўранинг отаси. 10. Тез югур, жон қизим!— деди. (С. А.)

11. Айланайин оқчамдан,
Лаблари қаймоқчамдан,
Бай-бай экан қўйлакчаси,
Қўйлакчаси-мўйлакчаси,
Чиқа қолсин мўйлабчаси. («Болалар фольклори».)

18- машқ. Уқинг. Кичрайтиш, эркалаш аффиксларини олган сўзларни ажратинг. Уларнинг маъно ва қўлланиш хусусиятларини айтиб беринг.

1. Учиш давомида жажжи идишларда бизга егулик берган, сувлар тутган қўғирчоқдай стюардесса қизнинг таниш овозидан ўзимга келдим. Мен кўзимни жичча очиб атрофга алангладим. («Ешлик».) 2. Ҳа, тойчоғим, нега ухламаяпсан? (Ч. Айт.) 3. Ойижоним туфличамни доим мойлаб қўярди,

Бувижоним папкам артиб, эркаларди, суярди.

Акажоним дўппим қоқиб, силар эди бошимни,

Опажоним дастурхонга келтирарди ошимни.

(А. Кўчимов.)

4. Шўрва тайёр бўлиб, сопол косаларга сузилаётганда, Гулнор папкадаккина чамадонча кўтарган бир аёлни бошлаб кирди. (Ҳ. Н.) 5. — Энажон, отамни ушланг! Жон эна, ушланг! («Ешлик».)

6. Шамол дейди уйқуга:

— Бир эсаман, учаман,

Болакайнинг нонини

Шиппа олиб қочаман.

Уйқу деди:— Йўл бўлсин,

У сенга бўш келмас-ов! (Газ.)

7. Бухоро хонлигида ҳам дуохонлик билан шуғулланувчи аёллар бўлган, деди экскурсавод Дилбархон. («Ешлик».) 8. Ўзингни бос, оппоқ қизим! Сенга нима бўлди! Жон қизим, гапира қол. (С. Кароматов.)

19- машқ. Уқинг. Отларнинг функционал шакллари семантик-услубий ва функционал-услубий тавсифланг.

На м у н а: У вақтнинг одами бошқа, бу вақтники бошқа. (Ойдин.) -ники формаси қарашлилик маъносини билдиради, нутқ тежамкорлиги семаси мавжуд.

1. Раиснинг боласига кўзини шаҳло қилиб, колхозчи-никига бир кўзини юмиб қарагани яқин йўлатишмайди. (Э. Усмонов.) 2. От кимники, минганники. (Мақол.) 3. Ҳо-о, тилда келманг десалар, ҳам, дилда жон-жон деб турган эканлар-да! (О. Е.) 4. Айтдимки, қизингиз каминанинг бўй-бастига шайдо бўлиб қолди. (О. Е.) 5. Кўксаройнинг кунгурадор деворлари қоронғида чўнг қоядай ҳайбатли туюлади. (О. Е.) 6. Камондек қошларинг, киприкларингдан ўқ отар доим. (Ҳ. О.) 7. Қудрат электрни дадасига гапиравериб, колхоз монтери Андрейга зир югуравериб, уларнинг қулоқ-миясини еди. (Ҳ. Н.) 8. Қиз қалбидек пок эди ҳаво. (Ҳ. О.)

7-§. Сифатнинг услубий хусусиятлари.

Сифат сўзларининг ўзаро синонимияси, уларни турли нутқ услубларида фарқланиши, сифат даражларини ҳосил қилувчи шаклларнинг маъно фарқлари ниҳоят, баъдий адабиётдаги эпитетларнинг сифатлардифодаланиши бу туркум сўзларнинг бой услубий икониятларини кўрсатади.

Сифат сўзларининг семантик-услубий хусусияти улбирикиб келган отларнинг маъно оттенкасини ҳисоб олгандагина тўла англашилади: *паст овоз*, *паст* дейиш мумкин бўлгани ҳолда, *паст уйқу* деб бўлмайди. Аксинча, *тинч уйқу*, *тинч уй* дейиш мумкин, аммо *тинч овоз* деб бўлмайди. Демак, сифат сўзларининг семантики таркибидаги семаларни билган ҳолда улар бириктикелаётган предметлик семаларига мос келгандагина семантик яхлитлик ҳосил қилади. Ана шу хусусиятни тўла англамаслик натижасида нутқда услубий хатолар риберади. Чоғиштиринг: *тинч*, *ювош*, *беозор* сифатлари *одам*, *киши* сўзларига бемалол бирика олад аммо *овоз* сўзига эса бу сифатларнинг бирортаси ҳабирика олмайди. *Овоз* сўзи *паст*, *жарангсиз*, *баланд* сифатлари билан бирикма ҳосил қилади: *паст овоз*, *жарангсиз овоз*, *баланд овоз* каби. Бундаги семантик яхлитликни ҳосил қилишда эшитилиш, талаффуз каби интеграл (оралиқ) семалар роль ўйнайди. Сифат сўзларидоги бундай семантик нозикликлар там-маза, ранг-тўлбилдирувчи сўзларда янада яққол кўринади.

Айрим сифатлар логик талаб билан бирор предметнинг рангини ифодалаш учун хизмат қилади: *оқ тоғ*, *қора эчки* каби. Аммо айрим предметларнинг ўзида бевосита ранг-тус ифодаланиб туради: *сут*, *кўмир*, *қизил* кабиларда оқ, қора, қизил ранглари ифодаланган. Шунга қарамай, бундай сўзлар олдидан рангнинг яна ҳақкучлилигини билдирувчи сўзлар келтирилиб, бирикма ҳосил қилинади: *оқ сут* — *оппоқ сут*, *қора кўмир* — *қоп-қор кўмир*, *қизил қон* — *қип-қизил қон* каби. Бу тип қўллана нишлар маълум услубий талаб билан маъно кучайтириш уни бўрттириш учун ишлатилади. *Қип-қизил қонга бўялган яна бир банди обхонага келтириб ташланди.* (С. А.)

*Тулкиларни сиртлон бўлиб қувмасак,
Онамизнинг оппоқ сути ҳаромдир.* (Э. Жуманбулбул.)

Сифатларнинг тўлиқ ва нотўлиқ шакллари мавжуд бўлиб, улар матнда бирининг ўрнини иккинчиси алмаш

тиради. Тўлиқ шаклли бирикмаларда маъно кучайтирилади. Чоғиштириш: *улуғ иш — улуғвор иш, катта ҳовли — каттакон ҳовли* каби. Тўлиқ формали сифатлар бадний ва публицистик нутқ услубларида кўп ишлатилади:

*Оппоқ тонг отади... кўйимга йўлдош,
Кўкда ярқирайди каттакон қуёш.* (З.)

8- §. Сифат даражалари синонимияси

Сифат билдирган белги нормал (оддий) даражада бўлиши ёки ундан ортиқ (кучли), (кучсиз) бўлиши мумкин. Сифатларнинг даража кўрсатишдаги бундай фарқи аналитик ва синтетик воситалар (шакллар) орқали ифодаланади: *чиройли қиз — жуда чиройли қиз — чиройлироқ қиз*. Кўриняптики, сифатнинг асосий морфологик белгиси унинг даража кўрсаткичига эга бўлишидир. Аммо ҳамма сифатлар ҳам бундай хусусиятга эга эмас. *Оилавий, ғоявий, деворий, сиртқи, ички, кузги* каби нисбий сифатларга даража шакллариини қўшиб ишлатиш услубий хатога олиб келади.

Ўзбек тилида белгининг ортиқлиги маъноси фонетик, лексик, лексик-семантик усуллар билан ифодаланади: *сап-сариқ — жуда сариқ; қоп-қора — ўта қора — кўмирдек қора* каби.

Бу ҳолат, яъни бирор, маънони турли шакллар орқали ифодалаш синонимлигини юзага келтиради: *Баҳор ҳавоси эмасми, бирам ёқимли — Баҳор ҳавоси жуда ёқимли; кўнгли қора одам — кўнгли жуда қора одам; юзи қизил бола — юзи анордек қизил бола* каби.

Орттирма даража ясовчи элементлар ўзаро синонимлик ташкил этади. Бундай элементлар ўзининг услубий бўёғи ва қўлланишига кўра фарқланади. Жумладан, *энг* элементи сифат олдидан келиб, бирор белгини бошқа белгиларга чоғиштирган ҳолда ортиқлик тушунчасини ифодалайди. *Энг чиройли бино* дейилганда бу бино бир қанча чиройли бинолар ичида ўзининг кўриниши билан янада ажралиб, бўртиб тургани таъкидланади. *Жуда чиройли бино* дейилганда эса белгининг ортиқлиги, айнан шу предметга нисбатан ишлатилаётганлиги сезилади. *Жуда* элементига нисбатан *ғоят* (*ғоятда, бағоят*) элементи кўпроқ адабий тилга хослиги, сўзлашув нутқида деярли ишлатилмаслиги билан ажралиб уради.

Лексик-семантик усул билан ҳосил қилинган сифатнинг орттирма даражаси кўпроқ сўзлашув нутқиغا хос бўлиб, сўзловчининг ички ҳаяжонини ҳам ифодалаб келади: *фариштадай чиройли, анордек қизил, осмондай тоза* каби.

Сифатларнинг озайтирма даражаси *-роқ, -имтир (-мтир), -иш, -ғиш* аффикслари ҳамда *сал, бир оз, хиёл, ним, ярим* каби махсус сўзлар ёрдамида ҳосил қилинади: *кўкроқ — кўкимтир — кўкиш — сал кўк, қизилроқ — қизғиш — хиёл қизил* каби. Озайтирма даража шакллари орасидаги синонимлик нутқий ранг-баранглик ҳосил қилади. У ёки бу нарса-ҳодисанинг ички моҳиятини очишда белги-хусусиятини ифодаловчи бу шакллардан унумли фойдаланилади.

-роқ аффикси предметлардаги белги кучини сусайтириб кўрсатиши сабабли қиёсий тарздаги халқ мақолларида тушириб қолдирилади: *Амирнинг ошидан фақирнинг мушти яхши; Уят ўлимдан қаттиқ*. Белгининг меъъридан янада пастлигини кўрсатиш учун даража ясовчи лексик ва морфологик элементлар ёнма-ён келтирилади: *Уқаси сал кичикроқ ва юзи бир оз қорароқ* эди. Озайтирма даража ясовчи икки морфологик восита сифат ўзагига бирдан ортиқ қўшилганда эса белги даражасининг ниҳоятда камлиги ифодаланади; бундай қўлланиш кўпинча сўзлашув нутқиغا хос бўлади: *Сариосиёлик Муродбиби ўрта бўйли, шахло кўз, сарғишроқ, йигирма саккиз ёшларда эди.* («Саодат».)

-роқ аффиксли сифатлар олдидан белги кучайтирувчи сўзларни қўллаш мантиқсизликка олиб келади. Чунки бу сўзларнинг семантик структурасида қарама-қарши (антонимик) семалар мавжуд: *жуда чиройлироқ, ғоят гўзалроқ, ниҳоят кичикроқ* деб қўлланилмайди.

Даража ясовчи морфологик воситалар қўшма сифатларда охириги компонентга қўшилади: *хомхаёлроқ одам, соддадилроқ йигит*.

Услубий қўлланишига кўра ўзининг сиқиклиги билан ажралиб турувчи синтетик шаклли сифат даражалари шеърятда қўлланса, аналитик шаклли сифатлар эса публицистик, илмий нутқ услубларида ишлатилади.

Сифатлардаги модал шакллар ҳам айрим услубий хусусиятларга эга. Модал маъно берувчи аффикслар ўзи бирикиб келаётган сифат маъносини тубдан ўзгартирмайди, балки унга қўшимча эмоционал-таъсирчан оттен-

калар: севиш, ачиниш, эркалаш, киноя кабиларни қўшади: *Оҳ Гулсанамим, ўртоқжоним, меҳрибонгинам.* (О.) *-Мен ўз қўлим билан ширингина палов қилиб берман.* (О.)

-гина (-кина, -қина) аффикслари сифат ўзақларига қўшилгандагина, ёқимтойлик, кичиклик маъноларини ифодалаш билан бирга салбий белги муносабатларини ҳам ифодалаб келиши мумкин: *У қиз хунуккина-ку; Хайр, ўғригина болам, келиб тур.* (F.F.) Худди шунингдек, бу аффикслар сифатлардаги белги даражасини сусайтириб ҳам кўрсатиши мумкин. Бу ҳолатни сезмаслик амалиётда баъзи нутқий хатоларга олиб келади: *Муйилишга етмасдан икки ҳовли берида янгигина, ҳали номери ҳам йўқ яшил «Москвич» турибди.* (С. Аҳм.) Бу гапдаги янгигина сўзи ўрнида ян-янги сўзи қўлланса, фикр тўғри ифодаланар эди.

Бадий тасвирда даража кўрсаткичли ва модал формали сифатларни бир-бири билан уйғунлаштириб қўллаш ёрқин манзаралар, ажойиб портретлар яратиш имконини беради: *Уста қаризина, бурни чўтироқ, аммо жуда сўзамол, маҳмадана киши эди.* (О.)

Сифатлардан бадий адабиётда сифатлаш приёмида фойдаланилади. Сифатлаш предметнинг белгисини оддийгина кўрсатиш билан чегараланмай, уни янада конкретлаштиради, баҳолайди, таъсирчанлик киритади. Кўпгина сифатлашлар ёзувчининг индивидуал нутқига хос бўлади. Буларда санъаткорнинг ижобий ёки салбий туйғуси яққол сезилиб туради. Индивидуал нутқ сифатлашларининг аксариятини метафорик сифатлашлар ташкил этади: *Ҳийлагар ой, сеҳргар дилбар, новвот қоллар, шакар лаб, чумоли бел, гул юз каби.*

Индивидуал нутқ сифатлашлари персонаж портретида чизишда, уларни яққол гавдалантиришда муҳим услубий ўрин тутади: *Унинг қора зулфи нар ёстиқнинг турли томонига тартибсиз суратда тўзғиб, қуюқ жингалак киприк остидаги тим қора кўзлари бир нуқтага тикилганда, нимадир бир нарсани кўрган каби... қоп-қора камон, ўтиб кетган нафис, қийиқ қошлари чимрилганда, нимадир бир нарсадан чўчиган каби... тўлган ойдек губорсиз оқ юзи бир оз қизилликка айланганда, кимдандир уялган каби... шу вақт кўрпани қайириб ушлаган оқ қўллари билан латиф бурнининг ўнг томонида, табиатнинг ниҳоятда уста қўли билан қўндирилган қора холини қашиди ва бошини ёстиқдан олиб ўтирди. Сарик*

рупоҳ атлас кўйлакнинг устидан унинг ўртача кўкраги бир оз кўтарилиб турмоқда эди. Туриб ўтиргач, бошини бир силкинди-да, ижирганиб қўйди. Силкиниши орасида унинг юзини тўзгиган соч толалари ўраб олиб, жонсиз бир суратга киргизди. Бу қиз суратида ўтирган малак Қутидорнинг қизи — Кумушибиби эди. (А. Қод.)

20- машқ. Қуйидаги сифатларни қавс ичидаги отларга бириктириб, гаплар тузинг. Айрим сифатларнинг от билан сўз бирикмаси ҳосил қилолмаслик сабабларини тушутиринг.

Катта (уй, доҳий, шамол); улуғ (мактаб, инсон, табиат); қизиқ (газета, роман, Бухоро); оппоқ (пахта, сут, фикр); оқсоқол (чол, эчки, бола); кичик (китоб, овоз, ақл); мазали (шўрва, туз, гишт); илғор (ишчи, фикр, ақл); юқори (бино, тил, лавозим); гўштор (товуқ, сомса); қалин (дўст, йўл, одам); кенг (саҳро, дафтар, чойнак); ориқ (қиз, сигир, ер); озғин (сигир, киши).

21- машқ. Тўлиқ ва нотўлиқ шаклли сифатлар топиб, уларни тегишли отлар билан бириктириб гаплар тузинг. Бу синонимик вариантларни семантик-услубий ва функционал-услубий тавсифланг.

Намуна: *Улуғ вазифа — улуғвор вазифа. Улуғвор* сифати публицистик нутқда ишлатилади, кўтаришчилик ва тантанаворлик услубий семасига эга.

22- машқ. Ранг-тус билдирувчи сифатларни топинг. Уларнинг мажозий, эмоционал-таъсирчан маъноларини аниқланг.

1. Келин, дарҳақиқат, ёш, лекин худди қизиқчиликка семиргандай юм-юмалоқ; эғнида енгсиз қизил кўйлак, бошида попишакнинг тожига ўхшаган қизил шляпа, қўлидаги сумкаси, оёғидаги пошнаси бир қарич туфлиси ҳам қизил. (А. Қ.) 2. Эй, сиз, баҳодирлар, қизил мерганлар. Шу она ҳурмати туринг оёққа. (У.) 3. Қуйинг, қизилидан ичаман. (О.) 4. Илк саҳардан то қора кечгача одамлар тиним билмаган. (М. Исмоилий.) 5. Бир қора қозонни амаллаб қайнатиб турибмиз. (М. Исмоилий.) 6. Оҳ, тим қора сочларинг нақадар эди гўзал! (Э. Неъмат.) 7. Бу лаънати қора дунёнинг қора қаҳқаҳаларидан тезроқ қутулсам деяр эдим, чирогим. (М. Исмоилий.) 8. Сизлар билан гаплашганимда, ўзимнинг қора ўтмишимда ҳам баъзи ёруғ нуқталар бўлганлигини ҳис қиляпман. (А. Мух.) 9. Оқ тапгам қора кунимга ярар. (Сўзлашувдан.) 10. Қиз ўжарлик билан қорани оқ деб исбот қилишга тиришар эди. (О.)

23- машқ. Қуйидаги сифатлардан фойдаланиб «Қоматлари сарву шамшодлар» номли уй ишосен ёзиб келинг. Матндаги ҳар бир

сифат сшонинининг қўшимча эмоционал-таъсирчан бўлиши изоҳланг.

Чиройли, гўзал, барно, сулув, зебо, хушрўй, латофатли, кўҳли, дилбар, дилдор, сапобар, келишган, ой юзли, кулча юзли, моҳитобон, сарвиравон, сарвқомат, сарви-гулрў, сарвишоз, сарвихиромон, зулфирайҳон.

24- машқ. Сифат даражаси ҳосил қилувчи шакллари фаол иштирок эттириб табиат манзараси (пейзаж) ёки бирор шахсининг портретини чизинг. Ҳар бир даража ясовчининг услубий хусусиятини баён қилинг.

25- машқ. Сифат даражаларини топинг. Ҳар бир даража ясовчига хос семантик-услубий хусусиятларни тушунтиринг.

1. Бектемир генералларни урушнинг бутун ҳикмати-ни биладиган бағоят ҳурматли, азиз одамлар деб тушунарди. (О.) 2. Жуда яхши, жуда соз бўлар, ғазал ёзиб туришади денг. (С. Абд.) 3. Деразамнинг олдида бир туп Урик оппоқ бўлиб гуллади. (Ҳ. О.) 4. Оппоқ қизнинг кўкиш кўзлари жиққа ёшга тўлди. (А. Қ.) 5. Наргиз ўрта бўйли, қўйкўз, сарғишроқ, чўзиқ юзли эди. («Саодат».) 6. Цехимизда фариштадай чиройли қизларимиз бор. (Газ.) 7. Абдушукур манглайи тиришган, кўзойнакли, этсиз, қорамтир юзи ичига ботган... ориққина киши эди. (О.)

26- машқ. Сифат ва унинг турли шаклларини нотўғри ишлатиш билан боғлиқ бўлган услубий нуқсонли гапларни аниқлап ва уларни таҳрир қилиб ўчиринг.

1. Электротрактордан фойдалана оласизми, ўртоқ Қодиров!— Ҳа, албатта, нега фойдаланмайлик? Электростанциямиз бетўхтовсиз ишлаб турибди. 2. Дилдор Нафисанинг оппоқ чақноқ кўзларига ҳавасланиб боқди. (Ҳ. F.) 3. Бухороли пахтакорлар ҳам ўз аҳдларини бажардилар. 4. Болам, шу кунлар беғамлик одам бўлиб қолибсан. 5. Бу ишда илмийроқ бирорта ҳам фикр йўқ. 6. Денисов дўнг пешанали, қирра бурун киши эди. (М. Шолохов.) 7. Уриқнинг энг тезпишарроқ навидан ниҳол танлаб оламан. 8. Танлаган тўпинг жуда малла-ранг-ку! 9. Норов сап-сариқ, буғдой ранг одам эди. 10. Дадаси, рўмоннинг жуда қип-қизил рангидан олибсиз. 11. Одил бадқовоқ, серзардали киши эди. 12. Нотаниш бирор иш бажариш қийин бўлди. 13. Энг баҳосиз нарса — бу кишининг умридир. 14. Солиҳбой виждонсиз, зулмкаш киши эди. (Ишодан.)

27- машқ. Персонажларни тавсифловчи сифатларни топинг. Сифатлашларнинг услубий хусусиятини аниқлап.

1. Очил бува ўткир қора кўзли, серқош, чиройли йиғит бўлган. Унинг йиғитлик кўрки ҳозир ҳам мўйловининг бир учи билангина жилмайишидами, сал чўккан кўзларининг йилтирашидами сақланиб қолган. (А. М.) 2. Сарой эшигидан ўрта ёшли, узун бўйли, эчки соқолли, ориқ бир одам кириб келди. (С. А.) 3. У ўзи турган ердан олтмиш-етмиш қадам нарироқда узун бўйли, ориқ, туси қорамтир, кўзлари, қошлари қора, соқолига битта-яримта оқ тушган, мўйлови тоза қирилган; ўнг қўлида яланғоч бир қилич, чап қўли билан белбоғига қистирилган катта пичоқ сопидан тутган, белбоғига қора чипор, сарғимтир чилвир ўраб қўйилган бир туркманни кўрди. (С. А.) 4. Бу аёлни табиат гўё ўзгача меҳр билан яратгандек. Унинг оппоқ юзи, қалдирғоч қанотидек ингичка қошлари, тим қора кўзлари, бодом қовоқларига наштардек қадалиб турувчи киприклари ва бир оз қизил суртилган лаблари ўзига ярашиб тушган. (Ишодан.) 5. Мутавалли етмиш яшар тахмин қилинадиган бир чол бўлиб, бўйи қисқа, гавдаси йўғон, қорни катта ва юзи кунда икки марта туғадиган товۇқнинг юзидай қип-қизил эди. (С. А.) 6. Кумушбнби ихтиёрли, ихтиёрсиз бу кулгиликка тортилиб, унинг ювошигина илжайишидан ёқутдек лаблари остидаги садаф каби оқ тишлари бир кўриниб қўйдилар. (А. Қод.)

28-машқ. Гаплардаги мантиқий-услубий хатоларни аниқланг. Уларни таҳрир қилиб кўчиринг. Бундай хатоларнинг сабабларини оғзаки тушунтиринг.

1. Ял-ял ёнган лолақизғалдоқлар сингари бир қўшиқ, бир қўшиқ. (Газ.) 2. Заминин, кулгини, гулларни қучаман... авайлайман уларни ва кўтариб юраман чақалоқлар сингари. (Газ.) 3. Уй сураб мусаффо ҳаво қўйнида, гўдакдай бошини қилиб сарак. (Газ.) 4. Товуқ инқиллайди, нигорон кўзларини эгасига тикиб, ундан нажот кутади, дийдаларидан марварид томчилари думалайди. (С. Сиёев.) 5. Канада парламенти мажлислар зали йўлагини йўғонлиги болдирдай тилла тўсин тўсиб туради. (Ҳ. Шарипов.) 6. Эллик ёшлар чамасидаги паҳлавондан келган одам эди. (М. Қориев.) 7. Ҳирсининг тоғдай қоматини муҳаббатнинг қилдай қуввати чилвир билан боғлаб, баланд адолат қоясидан улоқтириб ташлади. (М. Қориев.)

9- §. Соннинг услубий хусусиятлари

Сон от билан бирга қўлланади. Алоҳида қўлланганда эса мавҳум тушунчани билдиради: *бир, икки, уч, ўн*. Сонлар ҳеч қачон белги ифодаловчи сўзни ўзига тобе қилиб келмайди, яъни аниқловчи олмайди: *яхши учта китоб* эмас, *учта яхши китоб*. Оғзаки нутқда бунга эътибор қилмаслик натижасида услубий хатога йўл қўйилади, яъни фикр мантиғига путур етади.

Миқдор сон сўзлар билан ишлатила олади. Сонлар таржибида келадиган *-та, -тача, -лаб, -тадан, -ов, -ала* каби аффикслар предмет миқдорини турли усуллар билан ифодалайди. Сон шакллари ҳосил қилувчи бундай аффиксларнинг айримлари (*минглаб, мингларча*) ўзаро ёки ҳисоб сўзлар билан синонимлик ташкил этади: *иккита китоб — икки дона китоб* каби.

Предметнинг ҳисобини кўрсатувчи сўзлар оғзаки ва ёзма нутқда ишлатилишига кўра ўзига хос хусусиятларга эга.

Ҳисоб сўзлар предметнинг саналиш хусусиятига қараб қўлланади. Масалан, дарахт тупига кўра, оёқ кийими жуфтига кўра, ҳайвон бошига кўра, ўрин-жой ҳажмига кўра ва ҳ. к.

Оғирликни ўлчаш учун ишлатиладиган ҳисоб сўзлар қаттиқ ва суюқ нарсаларнинг ўлчовини кўрсатишда семантик жиҳатдан фарқланади. Жумладан, *литр* сўзи фақат суюқлик учун ишлатилса, *грамм, килограмм* сўзлари ҳам суюқлик, ҳам қаттиқ жисмлар ўлчови учун ишлатилади. Жонли тилда ҳисоб сўзлар ўзи бирикиб келган сон билан қўлланмаслиги ҳам мумкин. Жумладан, қиймат билдирувчи «сўм» нумеративи қўлланмай, соннинг ўзи турли келишик аффиксларини олиб ишлатилаверади: *Гилам таниган одам икки мингга индамай олади. (А. Қ.) Унинг ойлиги уч юздан кам тушмайди*. Халқ мақоллари, ҳикматли сўзлар услубий жиҳатдан ихчам бўлганлиги учун улар таржибидаги ҳисоб сўзлар туширилиб ишлатилади: *Ер ҳайдасанг, куз ҳайда, куз ҳайдамасанг юз ҳайда. (Мақол.) Етти ўлаб, бир кес. (Мақол.)*

Доналаб санаш мумкин бўлган предметларнинг миқдори *-та* аффиксини қўшиш билан аниқланади: *учта ручка, бешта дафтар* каби. Дона сон белгиси *-та* саноқ сонларга ҳисоб сўзлардан олдин қўшилмайди: *уч жуфт туфли олдим* дейиши мумкин, *учта жуфт туфли олдим*

дейилмайди. *Беш кило ёнғоқ* дейиш мумкин, *Бешта кило ёнғоқ* дейилмайди. Баъзан услубий ихчамлик учун сапоқ сонларга бирикиб келган *-та* аффикси туширилиб қолдирилади: *Бир туп гул юз гунча очади. Бир йигитга етмиш ҳунар оз.* (Мақол.) Сапоқ сон билан дона сон синонимлик ҳолатида ҳам ишлатилади: *икки генерал — иккита генерал, уч профессор — учта профессор.* Буида *-та* қўшимчасини олган сон формасида таъкидлаш маъноси кучли бўлади.

Синонимлик ҳолатидаги *-тача* ва *-ларча* аффикслари ёрдамида ясалган чама сонлар маъно нозиклиги билан фарқланади: *Майдонда юзларча киши — майдонда юзтача киши* бирикмалари қиёс қилинса, биринчи бирикмада майдондаги кишиларнинг миқдор жиҳатдан ниҳоят ортиқлиги семаси юзага чиқади. Иккинчи бирикмада, яъни майдондаги кишилар миқдори кам, юзга яқин семаси намоён бўлади.

-ларча аффикси *беш, олти, етти* каби содда сонларга, шунингдек, *ўн тўрт, ўн беш, ўн олти* каби таркибли сонларга қўшилмайди, балки миқдор ва жамлаш семаси мавжуд бўлган *ўн, юз, минг, миллион* сонларига бемалол қўшилиб ишлатилади.

Ҳисоб сўзларига чама сон формаси *-тача, -ча* шаклида қўшилади. Чунки ҳисоб сўзлари доналаб санаш учун ишлатиладиган *-та* аффиксининг вазифасини бажаради. Аммо ҳисоб сўзларининг масштаб, вақт, оғирлик ўлчови маъноларини билдирадиган турига *-ча* аффикси қўшилиб, тахминий миқдор маъносини билдириб келиши мумкин: *Сертупроқ йўлдан икки юз метрча наридаги чайлада бир чол букчайиб ўтирибди.* (С. Аҳм.)

Жамловчи сон аффикслари *-ов, -ала,* одатда, ундан кам бўлган айрим сонларгагина қўшилиб, биргалик, жамлик маъноларини англатади: *иккови ўртоқ, иккаласи ўртоқ.* Бу аффикслар ҳамма вақт ҳам бири иккинчисининг ўрнида ишлатилавермайди: *учала қуён* дейиш мумкин, аммо *учов қуён* дейилмайди. Сон аниқланмиш бўлиб келганда эса *-ала, -ов* шакллари тенг ишлатилади: *Қуёнларнинг учови (учаласи).* Баъзан *-ала* ва *-ов* аффикслари биргаликда ишлатилиши мумкин: *Солдатларнинг учалови баравар отишди.* Жамловчи сон ясовчи аффикслар ҳисоб сўзлар билан ёнма-ён ишлатилмайди: *учала дона қалам* дейилмайди.

Баъзан маънони кучайтириш ва таъкидлаш учун *-ов* ва *-ала* аффиксини олган сонлардан олдин кишилик

ва кўрсатиш олмошлари ёки ҳар сўзи келиши мумкин: *Биз икков, улар бешов эди. Олимларнинг ҳар иккаласи ҳам тупроқшунос эди.*

Бутун соннинг қисмини англатиш учун *ярим*, *ёрти*, *чорак*, *нимчорак* сўзлари ишлатилади. Бу сўзлар *-та*, *-тача*, *-тадан* аффиксларини олиб, *дона*, *тахмин*, тақсимлаш маъноларини ифодалайди: *яримта*, *яримтача*, *яримтадан*.

Ярим сўзи отлар олдида келиб, аниқловчи, ўрин алмашиб, аниқланмиш бўлиб келади: *ярим кеча* — *кечанинг ярми*; ҳамма вақт ҳам *ярим* сўзининг ўрнини шу тартибда алмаштириб бўлмайди: *уйнинг ярми* — *ярим уй*, *дафтарнинг ярми* — *ярим дафтар* деганда бошқа-бошқа маънолари ангишилади.

Икки, *уч*, *тўрт*, *беш* сонлари *балл*, *баҳо* маъноларини ифодалаганда *қониқарсиз*, *қониқарли*, *яхши*, *аъло* сифатлари билан синонимлик ташкил қилади. Чоғиштиринг: *Имтиҳонларни «4» ва «5» баҳоларга топширайлик!* *Имтиҳонларни «яхши» ва «аъло» баҳоларга топширайлик!*

Тартиб сонлар предметларнинг табиий тартибини, кетма-кетлигини билдириб, саноқ сонларга *-нчи* (*-инчи*) аффиксини қўшиш билан ҳосил қилинади. Баъзан бу аффикс ўрнига *-ламчи* шакли ҳам ишлатилади. Бу формант китобий тарзда бўлиб, нутққа тантанаворлик бағишлайди:— *Ишонманглар, қулоқ солинглар!*— *деди. Бирламчи, ғаламис одамларнинг гапига қулоқ солманглар, иккиламчи, ўзларинг биласизлар, мардикорликка кетганлар кўпи билан олти-етти ойга кетган.* (А. Қ.)

Сўзлашув нутқида тартиб сон қўшимчаси *-нчи* (*-инчи*) туширилиб қолдирилиб, миқдор сон билан синоним бўлади: *Мен учинчи қаватда тураман, улар бешда яшайди.*

Сонлар отлашганда фикрни ихчам ва образли қилади: *Билаги зўр бирни йиқар, билими зўр мингни йиқар.* (Мақол.) *Икковга биров ботолмас, отликқа яёв етолмас.* (Мақол.) *Олтовлон ола бўлса оғзидагин олдирар.* (Мақол.) I шахс бирликдаги эгалик аффикслари сонларнинг отлашган шаклига деярли қўшилмайди: *иккалам*, *учалам*, *бешалам* дейилмайди.

Ўзбек тилида таркибли сонларнинг компонентлари қатъий тартибга асосланганлиги ҳам соннинг услубий хусусиятларидан биридир. Таркибли сонлар бўлаклари тартибининг ўзгартирилиши мантиқсизликни келтириб

чиқаради. Чоғиштиринг: *ўн етти, йигирма олти, етти ўн, олти, йигирма* каби.

Миқдор билдирувчи сўзлар орасида *бир* сўзи турли хил семантик-услубий маъноларни англатади. Улар қуйидагилар:

1) предметнинг миқдорини билдиради: *бир туп гўза, бир дона буғдой*;

2) ноаниқликни билдиради: *Бир одам келди, таниш эмас*.

3) урғу олиб, маълум оҳанг билан айтилганда, кучайтирувчи сўз вазифасида келади: *бир қўрқдим*;

4) предметларнинг бир турда ёки жинсдош эканлигини ифодалаб, бир хил маъносини билдиради. *Тилинг билан кўнглингни бир тўт.* (Мақол.)

5) фонетик жиҳатдан ўзгарган ҳам юкламаси билан қўлланганда, белгининг ортиқлигини кўрсатади. *Экскурсиямиз бирам ажойиб ўтди*;

6) сўзлашув нутқида юз, минг, миллион каби миқдор сонлардан олдин баъзан *бир* сўзи туширилиб ишлатилади: *юз беа, минг икки юз* каби;

7) *бир* сўзи жуфтлашиб келганда *алоҳида, бошқаси, иккинчиси* каби маъноларни англатади: *бир-бир сўраб чиқди, бири-бирига устоз, бир-биридан ўртак олади* каби.

Бир сўзининг юқоридаги каби маъно хусусиятларини билмаслик нутқий хатоларнинг келиб чиқишига сабаб бўлади.

29- машқ. Сон шакллариининг синонимиясини аниқланг, уларнинг семантик-услубий хусусиятларини баён қилинг.

1. Тўрталангиз тугал юринг,— деб онаси уқтирди Фозилга. («*Еш куч*».) 2. Пахта плани юз икки ярим қилиб бажарилди. Пилла плани ҳам 102,5 қилиб адо этилди. (*Газ*.) 3. Хона эшиги олдида юзларча одам навбат кутиб турарди. (*Н. С.*) 4. Яна уч-тўрт бола биз томон бўлди. («*Ешлик*».) 5. Тўрттагина ўғлимиз бор. Тўртлови ҳам армияда. (*Ҳ. Ғ.*) 6. Уч туп гилос, беш туп олма экдим. 7. Салимлар биздан беш уй нарида яшайди. 8. Болаларнинг каттаси ўн бир-ўн икки ёшларда эди. 9. Ваъдасизнинг, бирламчидан, эл орасида обрўйи бўлмайди. Иккиламчидан, ҳамма вақт юзи шувут бўлади (*М. Норматов*.)

30- машқ. Қуйидаги гаплардан сонларнинг от билан бириктиб келшида нотўғри танланган сон формаларини аниқланг. Гапларни тузатиб кўчиринг.

1. Соат беш чамаси. 2. Биров қўрқсанг, учов кел. (Э. Ж.) 3. Боғимизда учта туп олма гуллади. 4. Бугун сифда олтиларча ўқувчи йўқ эди. 5. Студентларнинг саккизовлони ҳам разрядли спортчи. 6. Бойнинг бир яримтача таноб ери бўлган. 7. Кунлик газ ишлаб чиқариш юз тошнадан ошди. 8. Ерсизлар уч-тўрт ботмонли ер олдилар. 9. Бу тўртликка тўртта содда гап бор. 10. Уйин тезлик билан борди, тўп иккала дарвозада ҳам бўлди. (*Радио эшиттиришидан.*)

31- машқ. Дона сон ясовчи -та аффикси ва ҳисоб сўзлар ишлатилмайдиган ҳикматли сўзлар, халқ мақолларидан 10—15 га топиб ёзинг. Бундай қўлланишнинг услубий хусусиятларини баён қилинг.

Намун а: *Бир йигитга етмиш ҳунар оз. (Мақол.)*

32- машқ. Турли сонлар билан бирикиб келган ҳисоб сўзларни аниқланг. Уларнинг маъно турларини ва қўлланиш хусусиятларини баён қилинг.

1. Бир меҳмонхона одам икки соат бизни кутиб турди. (С. А.) 2. Ҳолва устидан бир қултум сув ҳам ичирди. (С. А.) 3. Орада минг қадамча масофа бор эди. (С. А.) 4. Саида уйига кеч соат ўн бирларда қайтди. (А. Қ.) 5. Самарқанд Тошкентдан беш соатлик йўл. (*Сўзлашув.*) 6. Уинси ўғлим, буинси чолим,— деб жавоб берди уй эгаси,— болам бир йилдан бери касал, чолим икки ойдан бери касал. (С. А.) 7. Аравакаш йигит икки коса тўла қатиқли ошни ичгандан кейин отларга қараш учун ҳовлига чиқиб кетди. (*П. Қод.*) 8. Даллол икки танга бойдан ва икки танга карвонбошидан олиб, ҳар икковлари учун хайру барака тилади. (С. А.)

33- машқ. Гаплардан эски ўлчов бирликлари номини топинг. Уларнинг қайбири ҳозирги ўлчов бирликларига тўғри келишини оғзаки тушунтириш. Услубий бўёғини аниқланг.

1. — Войдод, мен ғўзамни бир ботмондан ортиқ тахмин қилиб келтириб эдим, ботмондан панжсер оз чиқди. (С. А.) 2. Туя бир танга — қани бир танга, туя минг танга — мапа минг танга. (*Мақол.*) 3. Тонг отгунча, бир танобча еринг ғўзаси сув ичди. (*И. Р.*) 4. Уч тош йўлдир хон дорининг ораси. (*Ф. Й.*) 5. Тепалик биздан ярим чақиримча нарида эди. 6. Бир лак дев бўлолмас сенга баробар. (*Ф. Й.*) 7. Тўрт минг газ кўтарил, Мансурнинг дори. (*Ф. Й.*)

34- машқ. Уқинг. *Бир* сўзининг семаантик-услубий хусусиятларига эътибор беринг.

1. Еру сув кетди-ку, майли, сизни бир нав қилиб-а! (Ҳ. Ҳ.) 2. Кумушбиби лолалар орасидаги бир гул ва ё юлдузлар орасидаги тўлган бир ой эди. (А. Қод.) 3. У вақтда ўзимиз ҳам дарбори олийнинг гули бўламиз,— деди бир амалдор. (С. А.) 4. Қиз бир гап баҳонаси билан Сандий юзига бир лаҳза тикилди-да, негадир қизарди. (А. Қ.) 5. Сен ёлғиз бир мени эмас, ёш бир гўдакнинг уволига, қарғишларига қолдинг, золим бой! (Ҳ. Ҳ.) 6. Гофиржон, бир умр хайр! Сенга бевафолик қилмайман! (Ҳ. Ҳ.) 7. Хонзода бегим бир укасига, бир нақшга қаради-ю, шўх жилмайди. (П. Қод.) 8. Амирзодам, мен бир навкарингиз бўлсам ҳам, сизга туғушқонимдек меҳр қўйганман. (П. Қод.) 9. Одамлар нечукдир, шу тахлитда бетгачопар, андишасиз бўлиб кетаётганини Қаландаров ўз кўзи билан кўриб, бир куни ёрилди. (А. Қ.) 10. Унинг воқеадан беҳабар эканини билиб, хурсанд бўлди, шу билан бирга, бутун вужудида ешгиб бўлмас бир ҳорғинлик сизди. (А. Қ.) 11. Эргашнинг тажрибасини синаб кўрмоқчи бўлган бошқа бир банди бироз букилиб тиришгандан кейин: —Воҳ-воҳ, қўлим кесилди,— деди секингина. (С. А.) 12. Қўлида бир эгри таёқ, орқасида бир халта билан бир кампир келиб, ҳалиги уй эшиги олдига ўтирди. (С. А.)

10- §. Олмошнинг услубий хусусияти

Олмошлар предмет, белги ёки миқдорнинг аниқ номини билдирмай, улар ўрнида қўлланади. Олмошларнинг аниқ маъноси матн вазият — нутқ жараёнида иштирок этувчиларнинг муносабатига қараб конкретлашади. Демак, матисиз олмошларнинг маъноси нимани кўрсатиши номаълум бўлиб қолади. Масалан, тўсатдан радио қулоғи буралса, унда «Чўли Ироқ» куйини яна шу созанда ижросида тингланг», деган овоз эшитилади. Бунда сиз бу хонанданинг ким эканлигини билмайсиз, албатта. Олдинги ёки кейинги контекст билан тўлиқ танишгандан сўнг унинг Аюб Қодиров ёки бошқа созанда эканлиги маълум бўлади. Худди шунингдек, «шу авторнинг» «шундай костюм», «шунча дафтар» каби бирикмаларнинг ҳам аниқ маъноси фақат матндагина ойдинлашади. Кўринадик, олмошнинг муҳим белгиларидан бири унинг мавҳум ва умумлашган маъноларни ифодалашидир. Ана шу маъно хусусияти билан олмош умумлаштирувчи предмет, умумлаштирувчи бел-

ги, умумлаштирувчи миқдор тушунчиларини ифодалаб, от, сифат, сон каби сўзларнинг муқобили бўлиб келади. Бу ҳолат олмошлар услубий хусусиятининг бири томони бўлса, иккинчиси, уларнинг ўзаро синоним бўлиб ишлатилишидир. Яъни бири ўрнида иккинчисини қўллаш имкониятига эга бўлишидир. Бундан ташқари, олмошларнинг ҳар бир кўрилиши ўзига хос ҳиссий таъсирчанлик хусусиятларига эга.

Кишилик олмошларининг семантик услубий вазифаси хилма-хилдир. Кишилик олмошлари шахс ифодалаш билан бирга, кўрсатиш маъносини ҳам англатади. Демак, кишилик олмошлари икки кўрилиш: соф кишилик олмошлари ва кишилик-кўрсатиш олмошларига бўлинади.

Соф кишилик олмошлари фақат шахсни кўрсатади, яъни сўзловчи ва тингловчинини ифодалайди. Унинг бу хусусияти нейтрал услуб учун хосдир. Шеърятда эса соф кишилик олмошлари бадий тасвирнинг жонлантириш приёмида предметлар ўрнида ҳам қўлланиши мумкин:

Дарахтлар, бўстонлар, сиздан сўрайман. (У.)

Пахта дейди кулиб, товланиб: «Севган киши мени мақтасин». (У.)

Соф кишилик олмошлари ва кишилик-кўрсатиш олмошларини нутқда етарли фарқламаслик услубий хатога олиб келади. Кишилик-кўрсатиш олмошлари (*у, улар*) нинг қайси вазифада келиши фақат контекстда билинади.

Кишилик олмошлари шахс-сонда кўчиб ишлатилиши мумкин. Бу ҳодиса маълум услубий талабга боғлиқ: 1) шахс кўчади. Бунда ички диалог асосида сўзловчи ўзига ўзи худди суҳбатдошидек мурожаат қилади. Биринчи шахс бирлик (*мен*) ўрнида II шахс бирлик (*сен*) ишлатилади. Бу ҳолат кўпроқ сўзлашув нутқи услуби учун хос бўлади: *Дилбар ўзига ўзи, э, Дилбар, сен ҳали бўйсан, хомсан, кўп ўқишинг керак, деб пичирлади*; 2) сонда кўчиш бўлади. Публицистик асарларда, жонли сўзлашувда кўпликдаги биз олмоши бирликдаги *мен* ўрнида қўлланиб, камтарлик, баъзан гурурланиш маъносини ифодалайди: — *Ҳа, сиз турганда бизни ҳисобга олишинг нима ҳожати бор? Сиздай раҳбар бўлган жойда шундақа одамларни ҳисобдан чиқариб ташланса ҳам бўлади. (А. Қ.) Сув хабарини биз келтирдик (сув хабари-*

ни мен келтирдим маъносида ишлатилган). I шахс бирликдаги мен ўрнида келган биз олмоши ўқитувчилар, лекторларга аудитория билан биргаликни, ўқувчи ва тингловчиларни биргаликда ишлашга даъват қилиш имкониятини беради: **Биз бугун синф ишоси ёзамиз. Биз халқаро мавзуда лекция тинглаймиз** каби мисолларда сўзловчи автор битта. Бундай қўллашларда нутқ жонли ва таъсирчан бўлади.

II шахс кўпликдаги сиз олмоши шахслар тўдасини ифодалаш билан бир қаторда шахсга ҳурмат маъносини ҳам билдириши мумкин: **Дада, сиз нима овқат ейсиз,— деди Гулнора. Ҳурматли укам! Сиз ўзи ҳаётни биласизми? (Газ.)**

Қочирим, киноя, кесатиш маъноларини ифодалаш учун I шахс кўплик олмоши (биз) II шахс кўплик олмоши (сиз) ўрнида қўлланади. Бунда шахс-сон биргаликда кўчма маъно ифодалайди: **Ўқитувчингиз кеча уйга келган эди. Биз мактабда ёмон ўқир эканмиз-ку, ўғлим,— деб ота шикоятланди.** Кишилик олмошларига кўплик аффикси -ларнинг қўшилиб келиши ҳам ўз семантик услубий хусусиятларига эга. Жумладан, мен олмоши -лар аффиксини қабул қилмайди. **Сен** олмошига -лар қўшилганда эса тингловчига паст назар билан қараш, камситиш маънолари ифодаланади: **Сенлар жазонгни оласан (сен ва бошқалар назарда тутилмоқда).** -лар аффикси III шахс у олмошига қўшилганда кўпликни (баъзан ҳурмат маъносини: **Акам—конструктор, уларни заводда ҳамма ҳурмат қилади**) ифодаласа, биз, сиз олмошларига қўшилганда эса кўплик ва кучайтириш маъноларини беради. Бу ҳолат биз ва сиз олмошлари маъноси таркибида кўплик семасининг мавжудлиги билан изоҳланади.

Писанд қилмаслик, киноя, истеҳзо оттенкаларини бериш учун II шахс кишилик олмоши ўрнига ўзлик олмоши ишлатилади: **Қаландаровнинг рўй-рост аччиғи келиб, чакка томирлари бўртди.**

— **Ўзлари биладилар,— деди истеҳзо билан,— ҳар кимда ҳам битта-иккита мажлисга етгулик гуноҳ топилди. Аввал сизни секретарликка сайлайлик, ундан кейин нима қилсангиз қилаверасиз. (А. Қ.)**

Сўзловчи ўзидан ёши улуг кишига нисбатан сен олмошини қўллаши ўзбек тили учун хос хусусият эмас. Аммо шеърятда кўзда тутилган ёши улуг персонажга ёки давлат арбобига нисбатан ўта ҳурмат ва ҳаяжонли-

ни, кўнгилга яқинлигини ифодалаш учун баъзан сен шакли ишлатилади.

Публицистик нутқда қарама-қарши лагерь, қарама-қарши фикрни ҳаяжонли ифодалаш учун *биз* ва *сиз*, *биз* ва *улар* кишилик олмошлари контраст ҳолатда ишлатилади: *Бу қандай гапки, улар фароғатда-ю, бизлар кулфатда, улар роҳатда-ю, биз меҳнатда, улар тўқ бўлсин-у, биз оч, улар шароб ичсинлар-у, биз жигар қонини..* (С. А.) Матндаги *биз* — сўзловчи бутун камбағал қашшоқларни ифодаласа, *улар* эса бойлар, руҳонийлар гуруҳини кўрсатиб келяпти.

Биз, сиз олмошлари кундалик турмушда жуда кўп қарама-қарши қўйиб ишлатилади. Бу — *биз*, яъни бир оила, *сиз* — бошқа, *биз* бир касб эгаси, *сиз* — бошқа ҳ. к.

Кишилик олмошларининг плеонастик қўлланиши адабий тил учун норма эмас. Аммо тантанали нутқда экспрессивликни ошириш учун бундай олмошлар плеонастик қўлланади: *Ошиқларинг агар ўн мингта бўлса, билгилки, уларнинг сардори менман.* (Р. Гамзатов.) *Сенсан севарим, хоҳ инон, хоҳ инонма.* (Лутфий.) *Мен одамман, мен пахтакорман* кабилардаги «мен» эса сўзловчи шахсни таъкидлаш, унга урғу бериш, эътиборни жалб қилиш маъноларини англатади. Расмий иш услубида буйруқ ва талабномаларда эса «мен» қатъийлик ифодалаш учун ишлатилади. Чоғиштиринг: *Мен буюраман — буюраман; Мен талаб қиламан — талаб қиламан* каби.

Мен олмоши атоқли от билан бирга келганда, субъект, сўзловчи шахс семаси янада ойдинлашади. Бу ҳол расмий-иш услубига хос бўлиб, таржимаи ҳол, тушунтириш хати, ишонч қозғалари ёзишда қўлланади: *Мен, Байрамали Қиличев, 1971 йилда Бухоро шахрида туғилдим. Мен синфдошим Собирдан уч дона китоб олдим* каби.

Кишилик олмошлари феълнинг шахс-сон шакллари бўлиб ҳам келади. Шунинг учун ҳам баъзан нутқда кишилик олмошлари туширилганда ҳам феълдаги шахс-сон кўрсаткичи шу феълнинг қайси шахс ва сонга оидлигини кўрсатиб туради. Айни замонда икки вариантда синтактик конструкция ҳосил бўлади: *Мен ўқийман — ўқийман, сиз ёзасиз — ёзасиз, сиз олинг — олинг.* Бу тип гаплар таркибидан кишилик олмошлари туширилиб ишлатилганда нутқ темпи тезлашади, бундай хусусият сўзлашув нутқи учун характерлидир.

Кишилик олмошларининг III шахе у (қадимда ул) шахе ва предметларни кўрсатиш учун ишлатилади. Бу олмошнинг кўрсатиш ифодаланидаги маъноси ўта мавҳум бўлиб, баъзан кўрсатилаётган шахсларнинг (отларнинг) қайси бири ўрнида келганлигини аниқлаш қийин. Чоғиштиринг: *Қиз эртага онасини кутишга чиқади. У оқ кўйлақда бўлади.* (Қиз оқ кўйлақда бўладими? Опаси?)

Бадий матнда, сўзлашув услубида III шахе кишилик олмоши таъсирчанликни ошириш, таъкидлаш маъносида ўзи кўрсатаётган от билан ёнма-ён келтирилади: *Қани у кўшининг Али? Қаёққа кетди?*

Сўзловчининг камтарлик хусусиятини бўрттириш учун прономиналаш ҳодисасидан фойдаланилади. Бунда «одам», «киши», «камина», «фақир», «банда» кабилар ишлатилади: *Бир нарса дейишга уялади вдам* (мен уяламап), *Унинг кўнглини олишга бир инсон топилмади* (ҳеч ким топилмади). *Фақир чин юракдан миннатдор бўлди* (мен миннатдорман). (П. Қод.)— *А, лаббай? Бажардим, лекин каминангиз у қадар саводли эмас.* (Р. Жалил.)

Кишилик олмошларидан «мен», «сен» илмий услубда деярли ишлатилмайди. Аксинча, бадий-публицистик нутқда кенг қўлланади.

Ўзлик олмоши ўзининг семантик-услубий хусусиятлари билан кишилик олмошига яқин туради. Эгалик аффикслари билан турланганда (бирлик ва кўпликда) кишилик олмошларининг ҳар учала шахси (бирлик ва кўпликда) билан синонимлик ташкил қилади: *Мен сўзладим — ўзим сўзладим, сен сўзладинг — ўзинг сўзладинг, у сўзлади — ўзи сўзлади* каби. Аммо ўзлик олмоши ўзи ҳам субъектни, ҳам объектни кўрсатади. Бошқача айтганда, ҳаракат сўзловчининг ўзига қаратилган бўлади: *Ўзингни эр билсанг, ўзгани шер бил.* (Мақол.) *Ўзингдан хурсанд эмасмисан?* (С. А.)

Ўзлик олмоши ўз бирор воқеа-ҳодиса ҳақидаги фикрининг аниқлигини таъкидлаш, кучайтириб кўрсатишда кишилик олмошларидан кейин келтирилади: *Мен ўзим келдим, сиз ўзингиз келдингиз, у ўзи келди. Менинг ўзимнинг меҳрибон онам.*

Кишилик олмошлари каби ўз ўзлик олмоши ҳам эгалик, келишиқлар билан турланади. Нутқда қаратқич ва қаралмиш бўлиб келганда, келишиқ аффикслари туши-

рилмайдн. *Менинг китобим бирикмаси мен китобим тарзида қўлланмайди. Аммо ўзлик олмоши ўзда қаратқич келишиги белгисиз ҳолатда ишлатилавермайди. Менинг ўғлим, албатта, ўз ўғлим, шундай эмасми, Самад? (Ч. Айт.)*

Ёнма-ён келган ўзлик олмошларининг эгалик аффиксларини қабул қилиши ўзига хос хусусиятга эга. Яъни эгалик аффикси кейинги ўзлик олмошига ёки ҳар иккала қисмга қўшилиши фикр мазмунини ўзгартиради. *Чоғиш тиринг: ўз-ўзига жафо қилди* (ўзига ва яқин кишиларига) — *ўзига ўзи жафо қилди* (шахсан ўзига, бошқаларга эмас).

Ўзбек тилида ўзлик олмоши (семантик хусусияти билан ўзлик даражадаги феъл шакллариغا яқин туради. *Чоғиш тиринг: ўзини ювди—ювинди, ўзини тареди — таранди, ўзини ёпди — ёпинди.*

Кўрсатиш олмошлари. *у, бу, шу, ўша* кабилар шахс, предмет ёки белгини кўрсатиш, таъкидлаш учун нутқ услубларида тенг ишлатилади.

У (қадимий шаклда *ул*) олмошининг шахс ёки предметга нисбатан қўлланганлигини вазиятдан ва шу олмошнинг бошқа сўзларга боғланишидан уқиб олса бўлади: *Буюк ватандошларимиздан бири Ибн Синодир. Унинг номини бутун жаҳон билади. Гарчанд озуқа етарли бўлса-да, лекин у сифатли тайёрланмаган. (Газ.)*

У, бу, шу, ўша кўрсатиш олмошлари баъзи маъно нозикликлари билан бир-бирдан фарқ қилса ҳам (масофа кўрсатишда, таъкид ифодалашда), улардан бири иккинчисининг ўрнида ишлатилаверади. Бундай синонимлик хусусияти нутқда айнан бир олмошни такрор ишлатишнинг олдини олади. Кўрсатиш олмошларидан *шу* ўзига эргаштирувчи боғловчи *-ки* аффиксини бириктириб, эргаш гапнинг кесими вазифасида келганда бутун бир гап билан синонимлик ташкил қилади: *Мақсадим шуки, сен мактабда аъло ўқи.*

У, бу, шу, ўша каби кўрсатиш олмошлари бетараф услубда қўлланади. *Мана, ана* каби олмошлар эса кўпроқ сўзлашув услуби нутқида ишлатилади. Бу икки услубга хос олмошларнинг биргаликда ишлатилиши кўрсатишни янада кучайтиради, таъкидни бўрттириш, хис-ҳаяжонни ифодалаш учун хизмат қилади. *Чоғиш тиринг: Бу нарсани билиб ол.— Мана бу нарсани билиб ол. Шу гапларни айтиб бер.— Мана шу гапларни айтиб бер. Бул, шул, ул, ўшал* каби кўрсатиш олмош-

лари классик адабиётда ўша давр тили элементи сифатида номинатив вазифа бажарган бўлса, ҳозирги шеърини нутқда эса тантанаворлик, кўтарилишлик учун ишлатилади:

*Майли, мақбул бўлса, шул ширин забоним сизники,
Тоза қалбим, сўзларим, жону жаҳоним сизники.*
(Т. Ҳамид.)

Кўрсатиш олмошларининг ёнма-ён қўлланишидаги айрим қонуниятларни билмаслик нутқий услубий хато-ларга олиб келади. Жумладан, *шу* кўрсатиш олмоши *бу* олмошидан олдин келиб, сўз маъносини кучайтиради: *шу бу йил, шу бугун*. Аммо ҳеч вақт *бу* олмоши *шу* сўзидан олдин келмайди.

Оғзаки нутқда бадий услубда кўрсатиш олмошларининг фонетик ўзгаришга учраган шакллари ҳам ишлатилади: *Эртага анови олти отнинг бировини миниб келайин.* (Э. Ж.)— *Менга қаранг, Абдукаримов! Манавиларингизни олинг!* (Ф. Мусажонов.)

Кўрсатиш олмошлари жуфт ёки такрорий сўз шаклида қўлланилганда ўхшашлик, таъкидлаш, умумлаштириш маъноларини ифодалайди: *Кўрган Назиранинг, ўша-ўша, ҳеч ўзгармаган. Шу-шу йигитнинг тинчи йўқолди.* (С. З.) *Чойхонага чиқамиз, уни-буни кўриб суҳбатлашамиз,— деди Омон.* (А. Қ.)

Кўрсатиш олмошлари жуфт қўлланилганда, жамлаш, умумлаштириш маъносини ифодалайди. Одатда, кўрсатиш олмошларининг жуфтланишида маълум қонуният бор: жуфтланишда *у* олмоши олдин, *бу* эса кейин келади. (*бу-у* шаклида жуфтланмайди.) Худди шунингдек, кўрсатиш олмошлари қаратқич келишини шаклини олган ҳолда ҳам жуфтланиб ишлатилмайди: *унинг-бунинг* дейилмайди.

Сўроқ олмоши ҳар хил бўлиб, шахсга (ким?), предметга (нима?), белгига (қайси?, қандай, миқдорга (нечача?, қанча), вақтга (қачон?) ва ҳ. к. муносабатларни англатади.

Ким сўроқ олмошига -лар аффикси қўшилганда, икки ҳолатни кўриш мумкин: *Курс йиғилишида кимлар сўзлади?* (қайси талабалар? маъносига.) *Бу киши сизга кимлар?* (кишига нисбатан ҳурмат маъносига келган.) *Мажлисда кимлар сўзлади?* гапидаги **кимлар** сўроқ олмоши ўрнига унга синоним қилиб сўроқ олмошининг такрор шаклини ҳам ишлатиш мумкин: *Мажлисда ким-ким сўзлади?*

Нима олмошининг **на**, **не** шакллари ҳам мавжуд. Бу олмошлар предмет ёки воқеаларга нисбатан сўроқни билдиради. **На**, **не** олмошлари диалектал хусусиятга эга бўлиб, бадий услубда ишлатилади: **На бўлди ёрим келмади?** (Х. оғз. иж.) **Мой айниса туз солади, туз айниса не солади?** (Мақол.)

Не олмоши такрорланиб ишлатилганда (**не-не**) маънонинг ортиқлигини, ҳаяжоннинг кучлилигини билдиради: **Зайнаб бу кунгача не-не орзулар билан яшаган эди!** (Ҳ. О.)

Нима-нима олмоши такрорланиб келганда, кўплик шаклидаги **нималар** олмоши билан синонимлик ташкил қилади: **нима-нима деясан? нималар деясан?** каби.

Нима сўроқ олмошининг **нега** (**не**) **нима + га**), **нечун** (**не**) **нима + учун** шакллари бадий нутқ услубида кўпроқ ишлатилади:

Кимга нима керак? Нечун сохта шон?

Нечун мангуликдан беҳуда талаб? (А. О.)

Нечун олмоши гапда қандай сўроқ олмошига синоним бўлиб ҳам келади: **Бу ишга у нечун рози бўлди? Бу ишга у қандай рози бўлди?**

Қандай, **қанақа**, **қалай**, **қай** сўроқ олмошлари бири-бири билан синоним бўлиб келиши мумкин: **Қандай юз билан — қай юз билан.** Аммо **директор қай ишляпти?** деб бўлмайди.

Неча олмоши умумий миқдорни билдириш оттенкаси билан **қанча** олмошига синоним бўла олади: **бир қанча талаба — бир неча талаба.** Бошқа ҳолатларда бирининг ўрнида иккинчисини қўллаб бўлмайди. **Соат неча?** дейиш мумкин, аммо **соат қанча?** деб бўлмайди. **Неча** олмоши эса миқдор билдирувчи сўзлар билан боғланади. **Еши нечада** (**қанчада** эмас). **Қанча ўқиса** (**неча** эмас).

Жамлаш-белгилаш олмошларидан **жамлаш** маъносини билдирувчи **ҳамма**, **барча**, **бари** кабилар ўзаро синоним бўлиб келади: **ҳамма киши — барча киши — бари киши.** Аммо **бутун** олмоши юқоридаги олмошлар билан **ҳамма** вақт ҳам синтагматик муносабат ташкил эта olmayди, яъни **бутун киши** дейилмайди. Чунки **бутун** олмошида, **жамлаш** семасидан ташқари, бир предметнинг яхлитлигини белгилаш кучли.

Ҳамма олмоши инкор гаплар таркибида келганда тўла ва қисман жамликни ифодалайди. **Ҳамма келмади**

гапини икки маънода тушуниш мумкин: а) *ҳеч ким келмади* маъносида, б) тўлиқ *ҳамма эмас, баъзилар келмади* маъносида. Шахс, предмет ва белгини ажратиб кўрсатишда ишлатиладиган *ҳар, ҳар ким, ҳар нима, ҳар қандай, ҳар қайси* олмошлари бир-бири билан синонимлик ташкил этмайди. Бундай қўшма олмошларнинг иккинчи компонентидаги сўзлар семаси бунга йўл қўймайди.

Айрим контекстларда жамлаш маъносини ифодаловчи *ҳамма* олмоши билан белгилаш маъносидаги *ҳар* ким олмоши синоним бўлиб келади: *Ҳаммининг ҳам ўз камчилиги бўлади. Ҳар кимнинг ҳам ўз камчилиги бўлади.*

Бўлишсизлик олмошлари маъно жиҳатдан белгилаш олмошларининг зиди бўлиб, барча предмет ёки белгига нисбатан инкор маъносини билдиради: *ҳеч, ҳеч ким, ҳеч нима, ҳеч қандай, ҳеч қачон, ҳеч қаер* каби. Бундай олмошлар синонимлик ташкил қилмайди. Аммо бу хил олмошлар гапда ёнма-ён ишлатилиб, фикрни таъкидлаш, кучайтириш, ҳис-ҳаяжонни ошириш учун ишлатилади: *Мен ҳеч қачон ҳеч кимнинг устидан ҳеч қаерга арз қилган эмасман. (А. Қ.) Ҳеч ким, ҳеч нарса ҳеч қачон унутилмайди.*

Гумон олмошлари *аллаким, алланима, аллақандай, -дир* элементли *кимдир, нимадир, қандайдир* олмошлари билан синонимлик муносабат ҳосил қила олади: *Алаким келди — кимдир келди, алланима қирсиллади — нимадир қирсиллади. Бир сўзи нима сўроқ олмоши билан бирга келиб, ноаниқ предметни кўрсатади. Ана шу хусусияти билан алланима, нимадир сўзларига синонимдир: Бир нима деди — алланима деди — нимадир деди. Биров сўзи ҳам ноаниқ шахсни билдиради.*

35- машқ. Ёнма-ён ва такрорланиб ишлатилган кишилик ва ўзлик олмошларининг семантик услубий хусусиятларини изоҳланг. Бундай қўлланишнинг сабабларини тушунтиринг.

1. Мен ўз оғзингдан ўз қулогим билан эшитмоқчиман. (Газ.) 2. Мен ўзим пионерлар уйида тўгарак раҳбари бўлиб ишлайман. (Газ.) 3. Мени афв этасизу, ўзимни ўзим тарғиб қилмоқчи эмасман. (Газ.) 4. У ҳеч кимга ўз-ўзига кулишни руҳсат бермайди. (Газ.) 5. Шавкат Зокирга «кетайми?» дегандай қаради. — Ҳа, майли... Мен... Ҳа, ўзим телефон қиламан, — деди Зокир. (П. Қод.) 6. Ишни билдирмасдан хуфия битирса бўларди, ман бўламан, маң бўламан, деб керилди. (О.) 7. Ҳа, мен! Мен

Ҳагур сизнинг паҳлавон гапларингизга учган. (Ш.) 8. Сизлар мени қўрқоқ ва аблаҳ гумон қилманг, ифлослар! Мен хўжайин, мен амалдор, мен жанндарм, мен полиция, мен поп, мен эшак ва мулло ҳам бўлман!.. Мен пулликман, аҳмоқлар, пул! Мен ҳаммаларингизни бадарға қила билман... (Р. Жалил.) 9. Сиз ўзингиз ишбилармон қизсиз, сизга бизнинг ёрдамимиз керак эмас. (А. Қ.) 10. Уйқуга ётганимизда, мен ўзимни янада оғирроқ сездим. (Ч. Айт.)

36- машқ. Турли маънода ишлатилган олмошларнинг услубий хусусиятларини баён қилинг.

1. Қаландаров гапни яна айлантирди:

— Сиз биздан ёрдам олгани эмас, бизга раҳбарлик қилгани келгансиз! Раҳбарсиз!.. Биз нима иш қилсак сизнинг раҳбарлигингиз остида қиламиз! (А. Қ.) 2. Маҳамат чатоқ раиснинг гапини бўлиб, яна «э, э», деб қўл силтади. Кўп қўл силтаманг! Нимага биз бунча кериламиз ўзи, қани айтинг-чи? Нар и борса, оми бир одам бўлсак. (У. У.) 3. Қишлоғимизнинг қандоқ ҳурилиқо қизи эди. (Газ.) 4. Бизнинг Тошкент помли совхозда шахматга эътибор қониқарли эмас,— деб ёзади Расулов. (Газ.) 5.— Энг аввало сизларга мишнатдорчилик билдиришга рухсат этгайсиз,— дедим мен,— сизнинг қишлоғингиз, сизнинг колхозингиз, сизнинг далаларингиз, сизнинг техникангиз ва, айниқса, сизнинг дастурхонингиз бизга ниҳоятда ёқди. Аммо ошночилик узилмасин, қонунчилик бузилмасин деганларидай, сизда жузъий камчиликлар ҳам йўқ эмас... (Ш. ю.) 6. Ўзлари куёв қилганмилар, куёв қилиш ниҳоятлари борми? 7. Қачонлардир яхши кун келишига ишонардим. Қачонлардир, бир кун илк муҳаббат эгаси эсга келади. (С. Аҳм.) 8. Оксана, ниҳоят, кўзини очиб, бошини кўтарди:

— У-чи!

— Нима «У-чи?»

— У сенинг ортингдан сувга ташлармикин?

— Нега ташламас экан?! У сенинг Луқмончанг эмас.

— Луқмонча нега меники бўлар экан? (А. Мух.)

9. Йўқ, у ҳеч кимнинг «қизи» эмас, у ҳеч кимга тобе бўлмайди. (П. Қод.) 10. Бўталоғим, сен билан видолашар эканман, сенинг сўзингни яна бир бор такрорлайман: «Салом, оқ кема, бу мен!» (Ч. Айт.) 11. Ўзлари ҳали ҳам доғ қотиб ётибдилар-да! (Б. Раҳмонов.)

37- машқ. Уқинг. Ўзаро синоним бўлиб келган олмошларнинг семантик-услубий ва функционал-услубий фарқларини оғзаки изоҳланг.

1. Ҳар ишдан хабардор.— Ҳар бир ишдан хабардор.
 2. Ҳар биримиз ҳар хил гапирдик.— Ҳар қайсимиз турли хил гапирдик. 3. Баъзи бир одамлар сергап бўлади.— Баъзи одамлар сергап бўлади. 4. Аллақасерда булбул сайрайди.— Қаердадир булбул сайрайди. 5. Уйга биров келди.— Уйга кимдир келди. 6. Бу тўғрида ҳеч ташвишланманг.— Бу тўғрида ҳеч қачон ташвишланманг. 7. Ҳеч биримиз билан гаплашмади.— Ҳеч қайсимиз билан гаплашмади. 8. Ялпи колхозчилар шу ерга тўпландилар.— Бутун колхозчилар шу ерга тўпландилар. 9. Шу нарсалар меники.— Бу нарсалар ўзимники.

38- машқ. Қавс ичида берилган олмошлардан гап мазмунига мосини танлаб кўчириг. Бундай танлашнининг сабабларини айтиг.

1. Поезд (*ҳар бир, ҳар қайси*) станцияда тўхтаб ўтди.
 2. Ойдин тарих фанидан (*алланима, нимадир*) сўзламоқда эди. 3. У (*мен, ўзим*) ҳақида гапирди. 4. Янги йил совғасини (*у, ўзи*) олди. 5. Бу ишни бажариш (*сенга, ўзингга*) топширилган. 6. Китобни (*мен, ўзим*) ўқидим. 7. Бу ишдан (*сиз, ўзингиз*) манфаатдор. 8. Мен (*бу, шу*) кишини сўрадим. 9. Сиз айтган нарса (*ана, мана*). 10. Хатларнинг мазмуни (*шу, ушбу*) эди. 11. Дарсга (*нега, нимага*) кечикдингиз? 12. Сиз (*нима, қандай*) хоҳласангиз (*шундай, ўшандай*) бажарамиз. 13. Боланинг (*қайси, қандай*) хонадондан эканлигини билиш зарур. 14. Бухорога (*неча, қанча*) кунда етади. 15. Бу ишга (*ҳамма, барча*) киришиши лозим. 16. Болаларнинг (*барчаси, жами*) далада. 17. Дала, соғлигингиз (*қандай, қанақа*)? 18. Сон (*бутун, барча*) тилларда ҳам предметнинг миқдорини ифода этади.

11- §. Фейлнинг услубий хусусияти

Фейл сўз туркуми бошқа сўз туркумларига нисбатан бой ва мураккаб грамматик категорияларга ва шу категорияларга ҳос турли шакллар системасига эга. Биргина феълнинг ўзида ҳаракат жараёни ва унинг тавсифи, ҳаракатнинг тез ёки секин бажарилиши, такрорланиши, бажарилиш-бажарилмаслиги, ҳаракатни бажарувчининг сопи, бажарилиш пайти каби қатор семантик-грамматик оттенкалар ифодаланади. Ҳатто ҳаракат ифодаловчи биргина сўз бир содда гапни ҳосил қилади: *келишди, борди, ўқияпти.*

Феъл сўз туркуми ҳаракат феъллари, ҳолат феъллари, нутқ феъллари каби қатор ички семантик гуруҳларга эга. Айниқса нутқ феълларининг синонимиясида ҳар бир нутқ феълнинг ўзига хос семалари билан ажралиб турганлигини кўрамиз:

Феълнинг даража, майл, замон ва шахс-сон шакллари турли нутқ услубларида қўлланишига кўра ўзига хос ички имкониятларга эга. Шунингдек, оғзаки ва ёзма нутқда услубий бўёқларни беришда, ҳиссий-таъсирчанликни ифодалашда айрим феъл шакллари кенг ишлатилади.

Демак, феъл семантик-грамматик ҳамда услубий жиҳатдан катта имкониятларга эга.

Феъл даража шаклларининг услубий хусусияти

Ҳозирги ўзбек тилида феълнинг беш хил даража шакли мавжуд бўлиб, улар барча нутқ услубларида учрайди. Айрим даража шакллари маълум бир нутқ услубига хосланган ҳам бўлади. Уларнинг ўзаро ёки даражалараро синонимияси муҳим услубий аҳамиятга эга.

Ўзлик даража шакллари *-ин, -ил, -иш* бўлиб, буларнинг асосий хусусияти объектли феълни объектсиз феълга айлантиришдир. Аммо айрим объектли феъллар англатган ҳаракат доим объект тушунчаси билан боғлиқ бўлади. Шунинг учун ҳам *ўқи, эк, ҳайда, мин, кес, тик, суғор* феълларидан юқоридаги шакллар ўзлик даражасини ҳосил қила олмайди. Худди шунингдек, шу шакллар *яйра, қичқир, кул, семир, ухла, бор, тўқи* каби объектсиз феълларга ҳам қўшилмайди.

Ўйлаш, қарғаш, сўкиш ҳаракатлари билан боғлиқ бўлган феъллар бирор объектга қаратилган бўлади. Баъзан шу сўз объектини нутқда ифодаламаслик учун ўзлик даража шаклидан фойдаланилади: *Сўкина-сўкина чиқиб кетди* (аслида сўкиб-сўкиб бўлиши керак). *У қарғаниб юрадиган одам* (қарғаб бўлиши керак) ва ҳ. к.

Ўзлик даража ясовчи *-ин, -ил* аффикслари бир-бири билан синонимлик муносабатда бўлади: *бурканди — буркалди, суянди — суялди, суринди — сурилди*. Бу аффикслар ҳамма вақт ҳам синоним бўла олмайди. Агар субъектнинг ҳаракати маълум бир воситани (бошқа бир нарса, масалан, тароқни) ҳаракатга келтириш ҳисобига бўлса, яъни субъект ҳаракати воситанинг ҳаракати билан бирга амалга ошса, *-ин* аффиксига *-ил* аффикси

синоним бўлиб кела олмайди: *безанди, ясанди, ювинди, таранди* каби. Агар воситанинг ҳаракати бўлмаса, субъектнинг ҳаракати ҳам бўлмайди: *безанди*. - Шахс бирор предмет (кийим)ни ҳаракатга келтирди, уни олиб кияди, *таранди*—шахс ўзи ҳаракат қиляпти, шу билан бирга, *тароқ* ҳам ҳаракатда; *ювинди* — шахс ҳаракат қиляпти, *сув* ҳам ҳаракатда.

Шунингдек, субъектнинг ўзи эмас, унинг бирор қисми, хусусияти, белгиси кабиларнинг ҳаракатини ифодалганда ҳам бу аффикслар бир-бирига синоним бўлиб келмайди: *юрак сиқилди, кўнгул очилди, бош айланди, оёғи чўзилди* каби. Бу хусусиятларни пайқамаслик нутқда услубий нуқсонларни пайдо қилади.

Айрим феълларда бош ва ўзбек даражадаги феъллар мазмунан яқин бўлади. Гап таркибида уларнинг ўрнини алмаштириб қўллаш мумкин: *Кел, ёр, йўланма-йўланма*. (*Қўшиқ.*) Гапдаги *йўланма* феъли *йўлама* (*бош даража*) шаклида қўлланганда ҳам мазмунга путур етмайди. Бу иккала феъл ўзаро услубий синоним бўлиб, ўзлик даража шаклида ҳолатнинг давомийлиги семаси мавжуддир.

Орттирма даража шакллари -*т, -тир, -дир, -газ (-ғиз, киз, -қаз, -ғиз, -қиз), -из, -ир, -ар* бўлиб, улар феълларда иш ҳаракатни восита билан бажариш, бировга бажартириш, шунга мажбур қилиш маъноларини англатади: *Укангни ўқит, хулқини тузат*. (*Газ.*)

Орттирма даража шакллари семантик-грамматик планда битта вазифани бажарса ҳам, нутқда ишлатилиши жиҳатидан фарқланади.

-*т* аффикси -*ғиз (-ғиз, -қиз)* шакллари билан синонимлик ҳосил қилади: *кирит — кирғиз, юрит — юрғиз, тўлат — тўлғаз* каби. Худди шунингдек, турли шаклдаги ортторма даража ясовчи қуйидаги аффикслар ҳам ўзаро ўрин алмаштира олади: -*ғиз, -дир (кийғиз, кийдир), -из, -дир, (эмиз, эмдир), -т, -тир, -ғиз (тўлат, тўлдир, тўлғаз)* ва ҳ. к.

Бир лексемага ортторма даража ясовчи бир морфеманинг турли фонетик вариантлари қўшилиши мумкин: *кўрғиз — кўрғаз, кўрғаз, турғиз — турғиз — турғаз* каби. Бундай фонетик вариантлар қисман диалектал (шева) хусусиятлари билан боғлиқ бўлиб, эмоционал-таъсирчанликни кучайтириш, персонажни нутқий тавсифлаш каби услубий вазифаларни бажаради.

Феълнинг ортторма даражасини ҳосил қилувчи шакл-

лар фаол-нофаоллигига кўра ҳам фарқланади. -тир (-дир), -газ (-қаз, -каз, -гиз, -ғиз, -қиз) аффикслари синонимиясида -гиз (-киз, -қиз) форма ясовчилар фаол эмас. -газ, -ғаз, -ғиз аффикслари эса кўпроқ диалектал ёки индивидуал нутққа хосдир.

-каз, -қаз фонетик вариантлари баъзан маъно фарқлаш учун ҳам ишлатилади. Чоғиштиринг: *ўтказ — бирор воқеани бошдан кечирмоқ; ўтқаз — кўчат ўтқазии (қуриш)* маъносидадир. Бу лексик маънони фарқламаслик услубий нуқсонга олиб келади.

Айрим ҳолларда нутқий тежам ёки шева таъсирида орттирма даража шакллари туширилиб, у ёки бу феъл бош даража шаклида ишлатилади: *ишга жойлаштирди — ишга жойлади; ўғлини уйлантирди — ўғлини ўйлади*. Кейинчилари сўзлашув нутқига хос.

Маънони янада кучайтириш, таъсирчанликни ошириш учун орттирма даража шакллари бир феъл негизига бирдан ортиқ қўшилади: *ёздиртир, ўқиттир, кетгиздир*.

Биргалик даража шакли -и (-иш) бўлиб, бу даражадаги феълда ҳаракат икки ва ундан ортиқ шахс томонида бажарилади. Бу жиҳатдан бу шакл кўплик аффикси (-лар) билан синонимлик ташкил қилади: *айтишди — айтдилар, кетишди — кетдилар*. Биргалик даражадаги феълларда кўплик маъноси ҳам ифодаланади. Шунинг учун бундай феъл формаларидан сўнг кўплик аффикси -лар қўшилганда, таъсирчанлик оширилади: *Она-бола узоқ йиғлашдилар, кўз ёшлари битгунча бўзлашдилар*. (А. Қод.)

Биргалик маъносини кучайтириш, ажратиб кўрсатиш учун -иш аффикси феъл ўзагига икки марта қўшилиши мумкин: *кўришишиди, қучоқлашишиди* каби. Худди шу маънода -иш аффикси ҳам етакчи, ҳам кўмакчи феълга қўшилади. Бундай ҳол сўзлашув услубига хосдир. Адабий мезонда эса -иш аффиксининг фақат кўмакчи феълларга қўшилиши кифоя. Чоғиштиринг: *Меҳмонлар келишиб қолишди. — Меҳмонлар келиб қолишди*.

Сўзлашув услубида -иш аффикси гапнинг эгасида ифодаланган ҳурмат маъносигаги формага хосланиб ҳурмат маъносини ифодалаши мумкин: *Ойимлар келишди, дадамлар айтишибди* каби.

Мажхул даража шакли -ил, айрим феъллардан эса -ин аффикси орқали ясалади. Бу шаклли феълларда ҳаракатни бажарувчи шахс номаълум бўлади.

Айрим феълларда, айниқса, равишдош шаклли феъл-

ларда мажхул даража шаклини қўлламаслик маънога путур етказмайди. Бошқача айтганда, мажхул даражали феъл ўрнига бош даражадаги феъл шаклини қўллаш мумкин. Чоғиштиринг: *Четларига ялтироқ жезлар қоқилиб безатилган катта қора чамадон. (П. Т.)... жезлар қоқиб... Анчагина юрилгач... анчагина юргач... Қиём қилиниб ичилади.*— *Қиём қилиб ичилади* каби. Маълумки, мажхул даража феъллари пассив конструкцияли гапларни ҳосил қилади. Нофаол конструкцияли гаплар кўпроқ сўзлашув нутқига ҳосдир. Демак, бош даража ва мажхул даража шаклли феълларнинг ишлатилиши нутқ услубларига кўра фарқланади.

Мажхул даражадаги феъл *-син* аффикси билан қўлланганда, нутқнинг буйруқнинг кимга қаратилганлиги умумий ҳолатдан билиниб туради. Лекин ҳаракатни бажарувчи шахс аниқ ифодаланмагани учун «сеплаш» ёки «сизлаш» маъноси билинмайди; ана шу хусусият туфайли мажхул даражали феъл шакллари расмий-иш услубида кенг қўлланади: *Мажлис қарор қилади: 1) дарсга кечикилмасин; 2) аълочилар сони кўпайтирилсин* ва ҳ. к.

Мажхул даража шакли феълга камтаринлик, хушмуомалалик, баъзан қочирма, кесатиш маъноларини ҳам беради. Бунда гапнинг мазмуни ва оҳанги муҳим ўрин тутади: *Қани нонга қаралсин.*

— *Ўзи қайтиб келмасмикин?.. Бирров олиб кетса, қайтиб келавер, деб қўйилмаган экан-да! Нега йиғланади? А? Йиғланмасин.* (А. Қ.)

Маънони кучайтириш, айтилаётган фикрни таъкидлаш учун айрим феълларга мажхул даража шакли икки марта қўшилиши мумкин: *сақланилди, ишлатилинди, тикланилди* каби.

12- §. Бўлишсиз феълнинг услубий хусусияти

Нутқда бўлишсизлик маъноси турли грамматик формантлар ҳамда оҳанг орқали ифодаланади. Феълнинг бўлишли шакли ноль шаклли бўлса, бўлишсиз шакли *-ма, -май, -мас, эмас, йўқ* каби элементлар воситасида ҳосил қилинади: *келмади — келган эмас — келгани йўқ*. Юқорида қайд қилинганидек, бўлишли шаклдаги феъл баъзан ҳеч қандай формал ўзгаришсиз кесатиб гапириш йўли билан бўлишсизлик маъноси учун қўллаш мумкин. Бунда оҳанг муҳим роль ўйнайди: *Бу иш сизга*

ярашадими? (*ярашмайди* маъносида); *Уйига кетиб бўлибди* (*кетмайди* маъносида) ва б.

Бўлишсизлик ифодаловчи *-ма* аффиксининг бажарадиган вазифаси, феъл ўзакларига қўшилиш ўрни ва бошқа бўлишсизлик ифодаловчи воситалар билан вазифадонлик қилиши ўзига хос характерли хусусиятларга эга.

-ма аффикси феълнинг аналитик шакллари (етакчи + кўмакчи типли) қўшилишида айрим услубий хусусиятлар рўёбга чиқади. Етакчи + кўмакчи феъллардан ташкил топган бирикувларда *-ма* аффикси уч хил кўринишда қўлланади: 1) етакчи феълларга қўшилади (*ўқимай тур*); 2) кўмакчи феълларга қўшилади: *ўқий кўрма*; 3) ҳар иккала компонентга қўшилади: *ўқимай қўйма*. Кўринадик, *-ма* аффикси етакчи феълга қўшилса, асосий феълдан ифодаланган ҳаракат инкор этилиб, кўмакчи феълга хос маъно сақланади. *-ма* аффикси кўмакчи феълга қўшилса, кўмакчи феъл билдирган модал маъно инкор этилади: *келиб қолмади* бирикувида тасодифий, кутилмаган ҳаракатнинг инкори ифодаланган. *-ма* шакли етакчи феълга ҳам, кўмакчи феълга ҳам бир вақтнинг ўзида қўшилиб келганда, инкор маъноси эмас, балки унинг акси келиб чиқади. Бундаги бўлишлик одатдагидан кўра қатъий тусда кучли бўлади. Бу ҳолат кўпроқ сўзлашув услубига хос бўлади: *Бу хабарни айтмай қўймайди* (албатта, *- айтади*). *Бу романни ўқимай қўймайман* (албатта, *ўқийман*).

-ма аффиксининг етакчи ёки кўмакчи феълга қўшилиб келиши ёки кела олмаслигига айрим феъл ўзакларининг семантикаси ҳам таъсир қилади. Жумладан, *ол, сол, ташла* кабилар ёрдамчи феъл бўлиб келганда етакчи феълга *-ма* аффиксини қўшиб бўлмайди. Шунингдек, етакчи ёки кўмакчи феълларга *-ма* аффиксининг қўшилишида айрим семантик фарқлар ҳам вужудга келади. Буларга диққат қилмаслик нутқий-услубий хатоларга олиб келади. Чоғништиринг: *Айтмай қўйди* (*айтаётган эди, тўхтади*); *айтиб қўймади* (*айтиши керак эди, лекин бажармади*); *айта кўрма* (*айтма*); *айтмай кўр* (*айт*) каби.

Эмас тўлиқсиз феъли феъллар доирасида *-ган, -кан, -қан, -диган* шаклли сифатдошлардан сўнг қўшилиб, ҳаракат бўлишсизлигини ифодалаш учун хизмат қилади. Бу жиҳатдан у *-ма* аффиксига синоним бўлиб келади. Аммо улар ҳамма вақт ҳам бири ўрнини иккинчиси алмаштира олмайди. Масалан, *Қулмай гапирди, Ўқима-*

ётган одам келди гапларида эмас ёрдамчисини ишлатиб бўлмайди. Чунки эмас ёрдамчиси икки ҳаракат-ҳодисани бир-бирига қиёсан олиб, биричисининг инкорини ифодалаш учун ишлатилади: *Қарашин эмас, кулишин чиройли. Кулиб эмас, жиддий гапирди.*

Бўлишсизлик ифодаловчи эмас сўзи қўшилган ўрнига кўра мустақил сўздан кейин келади. Баъзан шеърий талаб билан мустақил сўздан олдин ҳам қўшилган мумкин. Бундай ҳолларда маънони кучайтириш, бўрттириш, тингловчининг диққатини кўпроқ жалб этиш мақсади ва шеъриятда қофия талаби кўзда тутилади: *Эмас осон бу майдон ичра турмоқ (Н.) Яна: ёлгон эмас — эмас ёлгон; баркамол эмас — эмас баркамол* каби. Худди шунингдек, *-мас* ва *эмас* инкорларини кетма-кет келтириш билан инкор маъноси янада бўрттирилади: *Ҳожи хола индамасди эмас, бошда йиғлади, сиқтади, қаршилик қилган чоғлари ҳам бўлди. (М. Исм.)*

Йўқ сўзи *-га, -ётган* шаклли феъллардан сўнг қўшилиб, инкор маъносини ифодалайди: *келганим йўқ, ёзаётгани йўқ*. Бу хусусияти билан *йўқ* сўзи *-ма* аффикси билан вазифадошлик ҳосил қилади. Аммо *йўқ* сўзи билан ифодаланган бўлишсизликда инкор маъноси алоҳида таъкидланади. Шу хусусиятига кўра бу шакл жавоб тариқасидаги нутқда кўп ишлатилади: *Йўқ сўзи эмас тўлиқсиз феъли билан ёнма-ён қўлланганда бўлишлик маъноси таъсирчан ифодаланади: Менда ҳам ақл йўқ эмас (бор демоқчи.)*

Йўқ сўзи инкор маъносини кучайтириш, суҳбатдошнинг фикрини қатъий рад этиш вақтида гап охирида эмас, балки гап олдида келиши мумкин: — *Борасан! — Йўқ, бормаيمان!* Бундай вақтда кесим кўпинча бўлишсиз шаклда бўлади: *Уканг келдими? — Йўқ, келмади* каби.

Ҳаракатнинг инкори *на* юкламаси орқали ҳам ифодаланади. Бунда алоҳида таъкид маъноси ифодаланади: *Шундай қилингларки, на сиз куйсин, на кабоб. (Н. С.)* Баъзан инкор маъносини янада кучайтириш учун *-ма* бўлишсизлик аффиксини олган феъл олдидан *на* юкламаси келтирилади: *Оқилжон на хат ёзмайди, на хабар бермайди. (О.)*

Ёзма ва оғзаки нутқда раиғ-барангликка эришини, таъсирчанликни оширишда грамматик кўрсаткичли инкор феъллар билан бирга грамматик кўрсаткичсиз логик-оҳанг усули билан ҳам инкор ифодаланади: *Қани*

энди гап уқтириб бўлса! (А. Қ.) (гап уқтириб бўлмайди). Мен унинг келишини қаёқдан билай (билмадим). каби.

13-§. Майл шаклларининг услубий хусусияти

Феъл майллари ўзига хос шаклларга эга бўлиб, турли хил модал маъноларни ифодалайди. Шунга қарамай, феъл майлларининг бири ўрнида иккинчисини қўллаш мумкин. Ана шу ҳолат улардаги кенг услубий имкониятларни рўёбга чиқаради.

Феълнинг ижро майлида модаллик, таъсирчанлик деярли бўлмайди. Бунда фақат ҳаракатнинг бажарилиш-бажарилмаслиги ҳақида хабар бериш маъноси англашилади. Аммо бу майл баъзан буйруқ ёки шарт майллари ўрнида келиб, улар аниқланган маъноларни ифодалаши мумкин: *Уйларни йиғиштирасан, ошхонани тозалайсан, сўнгра кинога борасан* (йиғиштир, тозала, бор буйруқ феъллари ўрнида келган).

Феълнинг буйруқ-истак майли буюриш, сўраш, қисташ, илтимос каби маъноларни билдиради. Бу маънолар иккинчи ва учинчи шахсларга қаратилган бўлади. Аммо буйруқ майлининг биринчи шахси йўқ, сўзловчи ўзига ўзи буюриши мумкин эмас. Шунга қарамай, бадний асарларда персонажлар нутқида маълум услубий талаб билан ўзига ўзи ундаш учрайди. Бунда сўзловчи ўзини иккинчи шахс ўрнига қўйиб гапирди. Бунинг ўзига хос семантик-услубий хусусиятлари бор. Жумладан, буйруқ бевосита сўзловчининг ўзига тегишли бўлади: *Ражаббой, бу ишни қилинг* («мен бу ишни қилай» маъносида, сўзловчи биринчи шахс). Бу тарздаги қўллаш сўзлашув услубига хос бўлиб, ўзини овсарликка олиш ёки ғурурланиш маъносида келади.

Буйруқ майлининг иккинчи шахс шакли содда (*айт, ўқи*) ва кенгайтирилган (*айтгин, ўқигин*) кўринишларга эга. Бу майлнинг кенгайган шакли буйруқ маъносини алоҳида *таъкидлаш, тайинлаш* каби қўшимча маъноларни ифодалайди. Чоғиштиринг: *Хат ёз.— Хат ёзгин, унутма — унутмагин.*

Эски ўзбек тилида ва ҳозирги поэтик тилда *-гин* формаси *-гил* шаклида ҳам қўлланганлигини кўрамыз: *Тушда кўрдим бир парини, эй сабо, уйғотмагил* (Қўшиқдан.)

Баъзан инфинитив шакли феъллар ўзининг модал оттенкалари орқали буйруқ майлидаги феъллар билан

маънодошлик ташкил қилади. Чоғиштиринг: *у иш-ласин — у ишлаши керак; бор — бориш керак; шошил—шошилиш керак эди, қайт—қайтмоқ керак*. Бундай қўлланишда буйруқнинг юмшоқ оҳанг билан, маслаҳат тарзида айтилганлиги сезилади. Сўзловчининг янада эҳтиёткорлиги ифодаланганда буйруқ майлидаги феълларга юкламалар қўшилади. Чоғиштиринг: *Уйга қайт. — Уйга қайтсанг-чи? Ҳовлига киринг.— Ҳовлига кирамизми? каби.*

Буйруқ майлидаги феъл бошқа майл маъноларини ифодалаб, уларнинг ўрнида қўлланиши мумкин. Жумладан, шарт майли ўрнида келиб, унинг маъносини ифодалаганда *-син* ва *-са* шакллари синонимик муносабатга киришади: *Қўнғироқ чалинсин, дарёга кирамиз.— Қўнғироқ чалинса, дарёга кирамиз*. Буйруқ майли ижро майли маъносида: *Батрак тутақиб кетди:— Холвани ҳоким есин, калтакни етим есин,— деб ўрнидан турди (Х. оғз. иж.)*

Феълнинг буйруқ-истак майли шакллари бадий услубда, публицистикада кенг қўлланади. Бу майлдаги феълларни Ҳамзанинг инқилобий шеърларида кенг ишлатилганлигини кўрамиз: *Битсин, қиздирсин, шодлансин, балқисин, борсин, келсин* каби.

Шарт майли феъл ўзакларига *-са* аффиксини қўшини билан ҳосил қилинади. *-са* шаклли феълларда модаллик, ҳиссий-таъсирчанлик маънолари кучли сезилади. *-са* шакли орқали нафақат шарт маъноси, балки орзу, хоҳиш, илтимос, сабаб маънолари ҳам ифодаланади: *ишласа, борсам, бориб келсанг. Менга сўз берсангиз эди* каби.

Шарт майли шакли *-са* хоҳиш-истакни реал ва тез амалга ошириш мақсадида буйруқ майли маъносида ишлатилади: *У кампирга қараб тайинлади:— Сиз ҳам борсангиз. (О. Ё.)— Очиқроқ гапирсангиз-чи!*

14-§. Феъл замон шаклларининг услубий хусусияти

Феълнинг замон категорияси—объектив воқеликнинг тилда акс этишининг бир кўриниши. Тилда замон туншунчаси феълнинг замон шакли орқали ифодаланади.

Феъл замонларининг ҳар бири ўз шаклига эга. Бу шакллар ўзаро ички синонимия ҳосил қилиши мумкин. Ёки бир замонга ҳос шакл ўзи англатиши керак бўлган маънони эмас, балки бошқа замон маъносини билдириши ҳам мумкин. Яъни шакл маъносида кўчиш юз бе-

ради. Буларнинг ҳаммаси маълум бир услубий эффектни юзага чиқаради.

Ўтган замон феъли. Бу замон маъноси *-ди, -ган, -ган эди, -(у)б эди, -(а)р эди* шакллари воситасида юзага чиқади. Бу шакллар нутқда ҳаракатнинг ўтган замонда амалга ошганлигини ифодалаш маъносида ўзаро синоним бўлиб келсалар-да, яна ҳар бири ўзига хос турли модал оттенкаларга эга. Жумладан, *-ди* шаклли феълларда ҳаракатнинг ўтган замонда аниқ бажарилганлиги ифодаланса, *-(у)б эди* шаклли феълларда ўтган замонда бажарилган ҳаракат ҳикоя қилиш, эслаш орқали баён қилинади. Шунингдек, ўтган замон шакллари нутқ услубларига муносабати жиҳатидан ҳам фарқланади. Масалан, *-(у)б эди, -гувчи эди* шакллари сўзлашув нутқи-га, *-моқда эди* формалари эса расмий услубга хосдир.

Нутқий жонли қилиш, у ёки бу ҳаракатни тингловчининг кўз ўнгига ёки яқин вақт ичида аниқ бажарилганлигини ифодалаш учун *-ди* шаклли ўтган замон феъли келаси замон маъноси учун ишлатилади: *Қани кетдик. Эртага бой мени қозига чақиртиради, еримни тортиб олади, энди мен нима қиламан? (Эртақдан.)*

Ҳозирги замон феъли. Бу замон маъноси *-яп, -ётир, -моқда* шакллари воситасида юзага чиқади. Бу формалар ўзаро синонимлик ҳосил қилади: *боряпман — бораётирман — бормоқдаман; ишляпман — ишлаётирман — ишламоқдаман* каби. Ҳозирги замон маъносини *ёт, тур, йтир, юр* феъллари ёрдамида аналитик йўл билан ҳам ҳосил қилиш мумкин. Бундай ҳолларда ҳозирги замон феълнинг синтетик ва аналитик шакллариаро синонимия вужудга келади. Чоғиштиринг: *Дарсга қатна-япман.— Дарсга қатнаб турибман; Унинг ҳаракатларини кузатмоқдаман.— Унинг ҳаракатларини кузатиб турибман* ва ҳ. к. Баъзан уларни алмаштириш имкони бўлмайди. Бунга сабаб *ёт, тур, йтир, юр* феълларида ҳолат аниқлаштириш семасининг мавжудлигидир.

Ҳозирги замон феъли шаклларида *-яп* нутқий бетаграф бўлиб, актив қўлланади. *-ётир* шакли шеърда нутқда кўпроқ учрайди. *-моқда* шакли китобий услубга хос бўлиб, образли ифодаларда, тантанали публицистик нутқларда кўп ишлатилади.

Ҳозирги замон шакллари ҳам бошқа замон маъносида ҳам ишлатилиши мумкин. Жумладан, ҳозирги замон шакллари ўтган замон маъносида қўлланганда, бадиийлик оширилади, жонли манзаралар яратилади, таъсир-

чанлик кучайтирилади. Сўзловчи ҳаракатнинг бевосита кузатувчиси сифатида ўтган замон воқеаларини ҳозирги замон ҳолат феъллари орқали тасвирлайди. Бўлиб ўтган воқеаларни ўқувчи кўзи олдида янгидан гавдалантиради: *Бирпасдан кейин Фармонқул, унинг кетидан хотини қизини етаклаб кирди. У меҳмондан қочмади. Ҳаммамиз ўтирмоқдамиз, қани энди биронтамиздан садо чиқса.* (А. Қ.) Агар ўтирмоқдамиз феъли контекстдаги бошқа ўтган замон феъллари билан бир хил шаклда берилса, маънода ўзгариш бўлмайди. Лекин матндаги тасвирийлик йўқолиб, воқеа оддий хабарга айланиб қолади.

Ҳозирги замон феъл шакллари келаси замон ўрнида ҳам қўлланади. Бунда маъно таъсирчанлиги бўрттирилади: *Эртага дам олишга кетяпман.*

Келаси замон феъли. Келаси замон шакллари нутқ сўзланаётган пайтдан кейин бажариладиган ҳаракатни билдиради. Бу замон *-ажак(-яжак), -моқчи, -диган* аффикслари ёрдамида ясалади. Келаси замон ясовчи бундай аффикслар ўзаро синонимлик муносабати ташкил қилади: *боражакман — бормоқчиман — борадиганман; ёзажаксан — ёзмоқчисан — ёзадигансан.*

Келаси замон шакллари ҳам ўрни билан бошқа замон маъноларини ифодалаш учун ишлатилади.

15- §. Шахс-сон шаклларининг услубий хусусияти

Ҳаракатнинг бажарувчи шахсга ва бу шахснинг сон миқдорига муносабати шахс-сон шакллари орқали ифодаланади. Шахс билдирувчи қўшимчалар аynи вақтда бажарувчининг сон миқдорини ҳам кўрсатади: *бордим* — I шахс бирлик: *бордик* — биринчи шахс кўплик. Булар ўзаро грамматик оппозицияни ҳосил қилади.

Шахс-сон шаклларини ишлатишда икки ҳодисани фарқлаш лозим: 1) адабий тил меъёрига мувофиқ ишлатиладиган (норматив) шахс-сон формалари; 2) услубий мақсад, талаб билан ишлайдиган шахс-сон шакллари. Бадний адабиётда услубий бўёқ беришда, эмоционал-таъсирчанликни ифодалашда шахс-сон шаклларида услубий мақсадлар учун фойдаланилади. Булар асосан қуйидагилар:

I. Шахс алмашилиб қўлланади. Яъни III шахс бирлик шахс I шахс бирлиги маъносига. Бундай қўллаш бадний услубга хос бўлиб, кўтаринкилик, ҳаракатни

ажратиб кўрсатиш учун хизмат қилади. Гап ичида *камина*, *фақир* сўзлари ҳам қўллаёди: *Камина айтди (мен айтдим), Фақир кўрсатди (мен кўрсатдим)*. Бундай қўлланиш кўпроқ сўзлашув услубига хосдир.

2. II шахс бирлик ўрнида III шахс кўплик шакл ишлатилади. Бунда тингловчига нисбатан ҳурмат маъноси ёки хушомад каби эмоционал-таъсирчан маъно ифодаланади. Бундай ҳолларда гапда кўпинча ундалмалар иштирок қилади:

М а й с а р а (таъзим билан): Хуш келдилар, тақсирим!

М у л л а р ў з и. Хушвақт бўлинг. (Ҳ. Ҳ.)

Ижозат берсалар, дўстим, шу дўппини мен ҳам қияй. («Муштум».)

3. II шахснинг бирлиги I шахснинг бирлиги ўрнида. Бунда сўзловчининг ортиқча ҳис-ҳаяжони, унинг нутқ сўзлаётган вақтидаги руҳий ҳолати акс эттирилади: *Тушунадигван одамнинг садағаси кетсанг арзийди. (А. Қ.) Рост, баъзи вақтда дунёдан чиқиб кетгинг келади. (О.)* Бундай ҳолларда гап ичида *одам*, *киши* сўзлари ҳам ишлатилиши мумкин: *Шунчаки, қилган меҳнатларингга ачинасан, киши*. Баъзан сўзловчи ўзини бошқа шахс ўрнига қўйиб, ўзига ўзи мурожаат қилади. Унинг номидан сўзлайди. Бундай ҳолларда ҳам I шахс ўрнида иккинчи шахс шакллари ишлатилади: *Замира (сўзловчи Замиранинг ўзи). Ўз уйингда иккита меҳмонни тузук кутиб оломасанг қандай ёмон! (Сўзлашув). Зухра (ўзига) э, Зухра қўрқасанми? Ҳеч, йўқ! Зухра ўлса ҳам қўрқмайди. («Ешлик».)*

Феъллардаги шахс билан бирга сон ҳам кўчади. Бу икки кўринишга эга: 1) фақат сон кўчади; 2) шахс-соннинг ҳар иккаласи ҳам кўчади.

I шахснинг бирлик шакли ўрнига унинг кўплиги ишлатилади. Бунда сўзловчининг камтаринлиги ёки мағрурланиши маъноси ифодаланади. Бунда контекstdан билиб олиш мумкин: *Биз бу мақолани ёзишда талабаларнинг фикридан ҳам фойдаландик (фойдаланганман) Бу романни биз ёздик (мен ёздим).— Хўп, майли, ўйлаб кўрамиз,— деди чавандоз. (О. Ё.)*

Ҳурмат ёки кесатиқ маъносида III шахснинг кўплиги II шахснинг бирлиги учун қўлланади: *Ўзлари айтсинлар.*

Учинчи шахснинг кўплиги шу шахснинг бирлиги ўрнида қўлланилганда, ҳурмат маъноси ифодаланади: *Домла кетдилар. Бошлиғимизнинг қизлари келдилар. Кўплик*

маъноси учун қўлланувчи -лар аффикси турли шева-ларда -ларинг, -инглар шаклларида ҳам учрайди: Бу шакллар буйруқ маъносида бўлиб, кўпчиликка қарата сенсираб гапириш, тажаниглашиш, пўлиса қилиш, менсимаслик каби таъсирчан модал муносабатни билдиради: *Келмасанглар ўзларингдан кўрларинг, юз кўришмас бўлиб кетамиз.* («Муштум».)

Кўплик маъноси биргалик даража аффикси -(и)ш орқали ҳам ифодаланади. -(и)ш шакли -лар шакли феълларга синоним бўлиб келади. Чоғиштириш: *Болалар югуриб кетишди.*— *Болалар югуриб келдилар.* Булардан биринчиси сўзлашув услубига хос бўлса, иккинчиси расмий-иш услуби учун муҳимдир.

Иккинчи шахсинг (и)нгиз аффикси ёрдамида ясалган шакллари ҳам расмий иш услубига хосдир: *Илтимос, суйанмангиз.* (Метродаги ёзув.)

16-§. Феълнинг функционал шаклларининг услубий хусусияти

Феълнинг функционал шакллари асосий хусусиятларига кўра икки турга бўлинади: 1) феълнинг маълум бир вазифа учун хосланган шакллари; 2) ҳаракатнинг турли тавсифини кўрсатувчи ва модал маъно ифодаловчи шакллар.

Феълнинг маълум бир вазифа учун хосланган шаклларига ҳаракат номи, сифатдош ва равишдош киради.

Ҳаракат номи. Феълнинг бу шакли -(и)ш, -(у)в, -моқ аффикслари ёрдамида ясалади. Бу шакллар маъно жиҳатидан бир-бирига яқин туради. Яъни ўзаро синоним бўлиб келади: *ўқиш — ўқимоқ, — ўқув; ёзиш — ёзмоқ — ёзув.* Аммо улар нутқ услубларида қўлланиши, фаолнофаоллигига кўра ўзаро фарқланади. Жумладан, -(и)ш аффикси билан ҳаракат номи ясалиши фаол бўлса, -(у)в шакли билан ҳаракат номи ясалиши нофаолдир. *Тошкентга ўқишга келдим* дейиш мумкин. Аммо *Тошкентга ўқувга келдим* деб бўлмайди. Чунки -(у)в аффикси билан ясалувчи шакл кўпроқ от маъносида қўлланади.

-моқ аффикси билан ҳаракат номи ясаш ҳам писбатан чегаралангандир. Унинг -мак варианти шеърний нутққа хосдир. Классик адабиётда -мак шакли фаол қўлланган:

Эй жафогар, бир вафо қилким, иковлон бўлғобиз,
Мен жафо чекмакдану сен бевафолиғдан холос. (Н.)

Жонли сўзлашув нутқида ҳаракат номи гапда эга вазифасида кўпроқ қўлланади. Эгаси ҳаракат номидан ифодаланган гаплар таъсирчанлик хусусиятга эга бўлади. Чоғиштиринг: **Чекиш зарарли. Югуриш фойдали.** Айб эмасдир **севмоқ, севилмоқ.** (У.)

Сифатдош. Феълнинг бу шакли **-ган (-кан, -қан), -ар, -р, -гуси (-гуси, -қуси), -жак, -миш** аффикслари ёрдамида ясалади. **-гуси (-ғуси), -жак** аффикслари кам маҳсул, **-миш** шакли эса архаиклашган. Бу шакллар шеърӣ нутқда ишлатилади.

-ган, -ар сифатдош шакллари аниқ замонни ифодаламаганда ҳаракат номи шакллари **-иш, -моқ** билан синоним бўлиб кела олади: *Тоза ҳавода дам олганга нима етсин (олишга). Келди очилур чоғинг, ўзлигинг намоеън қил (Ҳ. Ҳ.) (очилиш).* **Адашган айб эмас.**— **Адашиш айб эмас** каби.

-ган шакли аниқ замон ифодалаб, аниқловчи бўлиб келганда ҳамда **-ган** шаклли сўз отлашганда **-иш** шаклли сўзлар билан ўрин алмаштира олмайди: **Ўқибган** бола келди. **Кўрққанга қўш кўринар** (Мақол.) каби.

Равишдош. Феълнинг бу шакли **-(и) б, -а, -й, -гали, -гунча (-кунча, -қунча), -гач, -гани (-кани, -қани)** аффикслари ёрдамида ҳосил қилинади. **-(и) б ва -а, -й** равишдош ясовчилари маъно жиҳатдан бир-биридан анча фарқланса ҳам, айрим ўринларда синоним бўлиб келади: **ўқиб билади — ўқий билади; ёзиб олади — ёза олади** каби.

Равишдошнинг шакли **-май** шеърӣятда **-майин** шаклида ҳам учрайди. *Билмайин босдим тиканни, тортадурман дардини.* (Х. оғз. иж.)

-гани, -гали шакллари ҳозирги нутқда кўп ишлатилмайди, кўпроқ шеърӣ нутққа хосдир:

Шийпон олди гул ҳовуз,
Гул тергани келганмиз.
Гулни баҳона қилиб,
Ёр кўргани келганмиз. (Х. оғз. иж.)

Нозу истиғно билан кўрсатур минг ғамза жон қилгали шайдо мени. (У.)

Равишдош шаклларида **-гани** мақсад маъносини ифодалаб келганда **учун** кўмакчили конструкция билан

синонимик қатор ҳосил қилади. *Уқигани келди.*— *Уқиш учун келди.*

Ҳаракатнинг бажариллиш ҳолатини ифодалашда *-ганча*, *-гунча* шакллари *-ган*, *-ган* ҳолда конструкциялари билан ҳам синонимик қатор ҳосил қилади: *Анвар... эшик кесақисидан ушлаганча гоҳ Алимардонга, гоҳ Муқаддамга қараб турар эди.* (У. Ҳ.) (*Ушлаган ҳолда...*)

Кўринадик, равишдош ясовчи шаклларда услубий ймконият катта. Улардан мақсадга мувофиқ фойдаланиш нутқни кўркамлаштиради.

Ҳаракатнинг турли тавсифини кўрсатувчи ва модал маъно ифодаловчи шакллар. Бу шакллар кўринишига кўра иккига бўлинади: 1) синтетик шакллар, 2) аналитик шакллар.

Синтетик шакллар ҳаракатнинг давомийлиги, такрорийлигини ифодалайди. Бу *-а*, *-ла*, *-кила* (*-гила*, *-қила*, *-ғила*) шакллари орқали юзага чиқади: *бур-бура*, *сава-савала*, *турт-турткила*, *чўз-чўзғила*, *теп-тепкила*, *қаши-қашила* каби. Ҳаракатнинг кучсиз даражаси эса *-(и) нқира*, *-(и)мсира* шакллари воситасида юзага келади: *қўрқинқира*, *кулумсира*, *йиғламсира* каби.

Юқорида қайд этилган шакллар асосан бадний услубда ишлатилиб, персонажларнинг руҳий ҳолати, ички кечинмаларини яққол тавдалантириш учун хизмат қилади; *Унинг яноғи пир-пир учар, қовоғи шишинқарагандай кўринар эди.* (А. Қ.)

Зоҳид ишқин десаки, қилгай фош,
Йиғламсиниру кўзига келмас ёш. (Н.)

Аналитик йўл билан модал маъно кўмакчи феъллар ва тўлиқсиз феъл ёрдамида ҳосил қилинади. Ҳар бир кўмакчи феъл етакчи феъл билан бирикиб модал маънолар ҳосил қилади. Масалан, ишнинг энди бошланганлиги (*куйлай бошлади*), давомлилиги (*ишлаб юрибди*), тугалланганлиги (*йқиб чиқди*) каби маънолар *бошла*, *юр*, *чиқ* кўмакчи феъллари орқали ифодаланган.

Модал маъно ифодалаш жиҳатидан ҳам айрим кўмакчи феъллар синонимлик ташкил қилади. Масалан, бирор ҳаракатни бажара олиш имконияти бил, ол ёрдамчи феълларида тенг ифодаланadi. Чоғиштиришнинг: *ўқий билади*— *ўқий олади*, *кела билади*— *кела олади* каби. Шунга қарамай, айрим кўмакчи феъллар баъзи феъллар билан бирика олмайди. Масалан, *ёз* кўмакчи феълли *қувонмоқ*, *текиширмоқ*, *ўсмоқ* каби феъллар

билан бирика олмайди. Оғзаки ва ёзма нутқда бунга эътибор қилмаслик натижасида услубий хатоларга йўл қўйилади.

Эди, экан, эмиш, эрур тўлиқсиз феъллар аслида э ўзагидан ҳосил бўлган. Тўлиқсиз феъл от, сифат, сон, олмош каби сўз туркумлари билан бирикиб, уларга феъллик тусини беради. Феъллар билан бирикиб келганда эса ҳаракатнинг аниқ бажарилганлиги, ҳаракатнинг бажарилиш эҳтимоли борлиги, пайти, мақсади каби модал маъноларни ифодалаб келади.

Эрур тўлиқсиз феъли тарихий-бадий асарларда давр руҳини бериш учун ишлатилади. Тўлиқсиз феълнинг *-кин, -кан* шакллари сўзлашув нутқи услубида кўпроқ қўлланади.

39- машқ. Қуйидаги гаплардан нутқ феъллари синонимиясини аниқлаш, уларни семантик-услубий ва функционал-услубий томондан тавсифлаш.

1. Ойшабону жиғибийрони чиқиб гапирди. (Ҳ. Ғ.)
2. Шоқир ота яна ўзининг қўли қисқалигидан... ғоят куюниб сўзлади. (О.)
3. Болалар ёпишгач, халтани очишга мажбур бўлди-да, лабини буриб вайсай бошлади. (О.)
4. Кўп валдирамасдан лўнда қил гапни: бу ёғи қандоқ бўлади? (О. Ё.)
5. Кўзлари қиссиққина қизча ўтириб олиб нималардир деб жавраяпти. (С. Аҳм.)
6. Бас, кўп вақиллама!— деди маҳдўм, қўл силтаб. (М. Исм.)
7. Мирзакаримбой аста ўрнидан турди, «Ё расуллилло» деб мингиллади. (О.)
8. Хотин бўлса тилини бир қарич қилиб ўринбойга бидирляпти. (Ҳ. Н.)
9. У Ақмалга пўн-гиллади: — Мен еб, сен қуруқ қолгандай нима қилиб турибсан бир четда? (О. Ё.)
10. Аъзамжон тирноғини тозалаётган одамдек бепарво тўнғиллади: — Битимга қиламанми? (Ш.)
11. У раста бўлган ўспирин товуши билан дўнғиллади. (М. Исм.)
12. Тўғри гап олдида тили тутилган бой гулдирди. (Ҳ. Ғ.)
13. Мунисхон эшикни зичлаб, Саидийнинг қаршисига ўтирди-да, унга томон энгашиб пичирлади. (А. Қ.)
14. Хунуққина, қотма, ориқ машинначи менга қараб секин шивирлади. (О.)
15. Минг-боши жаҳли чиқиб болаларга ўшқирди:— Унингни ўчир, ҳаромилар! (М. Исм.)
16. Ишвошиларинг шунақа юмшоқми-а?— ўтирган замон шанғиллади ҳоким. (О.)
17. Ўтап дарвозадан далага чиқиб, отларнинг ёнида турган уч қорага қичқирди:— Киригла-о! (Ҳ. Ғ.)
18. Эрининг гапига Ўзбек ойим ортиқча қизишди, лаби-лабига тегмай бобиллаб берди. (А. Қод.)

40-машқ. Ҳэлик даражаси шаклларидаги синонимликни аниқлашг. Айрим феъл ўзакларига ўзлик даража аффиксларининг қўшилила олмаслик сабабларини тушутиринг.

1. Шоир ўз ота-бобоси тилининг содда ва тоза, гўзаллигини чуқур сезиб қувонди. (О.) 2. Кумушбиби қизаринди. (А. Қод.) 3. Дарахтлар оппоқ гулга бурканди. 4. Паранжига буркалган жувон Шаҳдам қадам ташлаб келарди. (А. Қ.) 5. Салим аканинг зериктирарли суҳба-ти юрагимга ўралди. 6. Бола онасининг оёғига ўралашди. 7. — Хусан, девор томон сурил:— Яна қаерга сури-ламан, жой йўқ. (Сўзлашувдан.) 8. Бола бу кеча ухлама-ди. 9. Отам гапирмади, амаким сўкина-сўкина чиқиб кетди. 10. У уйда ҳам ўйланиб юрадиган одам эди.

41-машқ. Орттирма даража ясовчи шакллар тагига чизинг. Бу шакллар синонимиясидаги маъно нозикликларини аниқлашг. Даража ясовчи шаклларнинг қаватланиб ишлатилиши сабабларини тушутиринг.

1. Шаҳарнинг катта-кичигидан ўзига ихлосмандлар орттирган. (А. Қ.) 2. Вақт ўтиши билан шамол қумларни ҳайдаб ариқларни тўлғазди. («Ёшлик».) 3. Мен бировнинг дўпписини бировга кийгизмайман. («Муштум».) 4. Улуғбек қўл остидаги шаҳарларда мактаб ва мадрасалар солдирди. (Л. Бать.) 5. Султон Навоийни ўз ҳузурига чақиртирди. (Л. Бать.) 6. У ортиқча таъналар эшитмай, осонликча қутулганига севиниб, Алишерга бош-оёқ сарпо кийгизди. (Л. Бать.) 7. Гулнор ҳамма нарсани бир зумда тайёрлаб дадасига кўрсатди. (О.) 8. Укангга ошни ичир, сўнгра ухлат. 9. Дорини кўзга томиз. 10. Ёвларни эз, дўстларни қутқаз. (Х. О.) 11. Йўлларни текислат, дарахт шохларини аралат, сўнгра сув септир. 12. Декан студентларга тушутириш хати ёздиртирди ва бу хатни улардан бирига ўқиттирди.

42-машқ. Биргалик ва мажҳул даража шаклларининг тагига чизинг. Уларга семантик-услубий ва функционал-услубий тавсиф беринг.

1. Москвалик мутахассислар Тошкентда метрополи-тен қурилишига онд мураккаб муаммоларни ўрганишга киришган эди. (П. Қ.) 2. Икки ошна гапга берилиб пиёда кетишди. (А. Қ.) 3. Қинғир иш қирқ йилдан кейин ҳам очилади. (Мақол.) 4. Болалар беҳад қувонишиб Йўлчининг бўйинига осилишди. (О.) 5. Бир томони босиб қолган кулбага Йўлчини оҳиста ётқизишди. (О.) 6. Халқни йўлдан оздиришда шубҳаланган кишилар қўллари орқаларига маҳкам боғланган ҳолда келтири-

ларди. (Л. Бать.) 7. Чўлдаги жамики бўш ётган ерларга жон киргизилди. (Л. Бать.) 8. Жой етишмаганидан командирлар ўтиришди, жангчилар оёқда туриб қолишди. (Х. Ф.) 9. Опа-бола қучоқлашиб, ўпишишди. («Ешлик».) 10. Уйга ойимлар келишибди. 11. Қани, ноз қилинмасин, овқатдан олинсин. (М. Салом.)

43- машқ. Бўлишсиз феълларни аниқланг. Инкор қайси воситалар билан ифодаланганлигини тушунтиринг. Уларга хос услубий хусусиятларни баён қилинг.

1. Юрт қўрисанг ўзарсан, қўримасанг тўзарсан. (Мақол.) 2. Унсин бир вақтлар Гулнор берган узукни акасига ҳали топширмаган эди. (О.) 3. Ойимни бир ойдан бери кўрганам йўқ. (О.) 4. Кечадан бери туз тотганим йўқ. (Н. С.) 5. Ахир у кетганда, мен ёш бола эдим, на табиатни билардим, на фазилатни деб ўйланди Дилшод. (М. Исм.) 6. Мунисхон ваъда берган вақтида келмай қолмайди. (А. Қ.) 7. Билимнинг ўзи кифоя эмас, уни қўллаш билиш керак. Истикнинг ўзи етмайди, уни рўёбга чиқармоқ керак. (И. Гёте.) 8. Тўйгача улар билан кўришмаслиги ва гаплашмаслиги керак. (П. Қ.) 9. Сенинг бу ёлгон гапларингга ким ишонади? («Ешлик».) 10. Қаёққа кетасиз, сизни бу ердан кетказармидик. (П. Т.) 11. Уйга кирасанми?—Йўқ, кирмайман. («Ешлик».) 12. Атрофда на бир гиёҳ, на бир оқарган нарсас бор. («Ҳар доим бўлсин қуёш» тўпламидан.)

44- машқ. -ма бўлишсизлик аффиксининг етакчи ва кўмакчи феълларга қўшилиб келганлигига диққат қилинг. Бундай қўшилишининг семантик-услубий фарқини тушунтиринг.

Келмай қолди — келиб қолмади — келмай қолмайди. Айтмай қўйди — айтиб қўймади — айтмай қўймайди. Айта кўрма — айтмай кўр. Кўчириб турмади — кўчирмай турди — кўчирмай турмайди. Туриб ўтирмади — ўтириб турмади — ўтирмай турди. Уйдан чиқмай қолди — уйдан чиқиб қолмади — уйдан чиқмай қолмайди.

45- машқ. Инкор ва тасдиқ ифодалашдаги синонимияни аниқланг. Айрим ҳолларда инкор ифодаловчи воситаларнинг ўзаро синоним бўла олмаслик сабабларини тушунтиринг.

1. Мен бу ерга ариза бериб келган эмасман, ариза бериб кетмайман. (А. Қ.) 2. Ғамлаганлар бўлмади эмас, бўлди. (Н. С.) 3. Кечиринг, ойи, мен бундай демоқчи эмас эдим. (Б. Раҳмон.) 4. Ҳамма ўз пилласини шартнома бўйича топшириб бўлаёзди-ю, нега сиз шу маҳалгача топширганингиз йўқ? (З. Фатхуллин.) 5. Юринглар,

ҳали қош қорайгунча йўқ. (Ас. М.) 6. Тошмат отасининг боласи эмасми? Кўп жонкуяр йигит. (Я.) 7. Оқилжон на хат ёзади, на хабар беради. 8. Шу азиз тупроқда унинг жасади, Бош эгмай ўтмайди ундан йўловчи. (С. З.) 9. Бу хабарни эшитмаган йўқ.

46- машқ. Теша Сандаллэвининг «Қушчажон» шеърда ишлатилган буйруқ-истак майлининг содда ва кенгайтирилган шакллари-ни аниқланг. Бу шакллардаги ҳиссий-таъсирчан бўёқни изоҳланг.

Эй шохда ўтирган қуш!
Бирпасгина ёнимга туш.
Қўрқма, ушлаб олмагайман,
Қафасга ҳам солмагайман.
Кел, озгина сўйлашайлик,
Бирга-бирга куйлашайлик.
Дон сўрасанг, дон берайин,
Нон истасанг, нон берайин.
Сўнгра, майли, учиб кетгин,
Юлдузларга бориб етгин.

47- машқ. Буйруқ-истак маъносининг майл шакллари ҳамда бошқа грамматик воситалар ёрдамида ҳосил қилинишига бир неча гап ёзинг. Бундай грамматик воситаларда қандай модал маъно ифодаланганлигини баён қилинг.

На м у н а: *Сарвар! Кўзингни ёп* — қатъий буйруқ, талаб маъносида. *Энди кўзингни ёпишга тўғри келади* — буйруқ, юмшоқ оҳанг билан ифодаланган.

48- машқ. Майл шаклларини топиб, уларнинг ўз маъносида ёки бошқа майл маъносида эканлигини аниқланг. Ҳар бир майл шаклга хос модал маъноларни изоҳланг.

1. Меҳнат қилсанг, роҳат кўрасан. (*Мақол.*) 2. Сабр қил. У сенга қўлини чўзсин, шартта қилч соласан. (*Э. Ж.*) 3. Агар буюрсангиз, қил билан фил боғлашга, тирноғ билан тоғ қўпоришга тайёрман. (*Ф. Ф.*) 4. Авазингни, ота, номард билмагин, жавоб бергин, мени йўлдан урмагин. (*Ф. Йўлдош.*) 5. Борсам сира зериктирмайди! (*Ҳ. Ф.*) 6. Агар шу тупроқ бўлмаганда эди, менда на юрак, на бахт, на оила бўлар эди. (*Я.*) 7. Гулим, беҳудага безовта бўлма, Ўзингни қийнама, ғамларга тўлма. Дадил бўлсанг, ваҳмининг ранги сўлғай, Ишон, одатда, тушнинг акси бўлғай. (*Уйғун ва И. Султон.*) 8. Мени кутгил ва мен қайтарман, Фақат кутгил жуда интизор. (*К. Симонов.*) 9. Боргил тезроқ, халоскор дўстим, Кун чўқишдан кун ботишга бор. (*Ҳ. О.*) 10. Қиз мени севмас кетимдан қидириб юрармиди. (*О.*) 11. Кетайин деб ўзинга Уртаер денгизига. (*С. Жўра.*) 12. Қанч энди, ун-

далмахон, қочиб боқ-чи деб бўлурман, юбормайин унга соқчи. (С. Жўра.) 13. То кийди қизил ўзини зебо қилайин деб, Ўт ёқди жаҳон мулкина ғавғо солайин деб. (Н.)

49- машқ. Ўтган замон шаклларида ифодаланган модал маъноларни аниқланг. Уларга функционал услубий тавсиф беринг.

1. Мен ҳам бир вақтлар шу шўринг қурғурларни бойнинг дарвозасидан уриб ҳайдаган, қувлаб солган эдим! Менга у кўз ёшларнинг сири, у оҳу фарёдларнинг маъноси энди барала маълум бўлди. Кўзим очилди, улар ҳақ эканлар! (Ҳ. Ҳ.) 2. Даштга кетаётиб мана шу арзимас совгани бериб кетгин девдим. (О. Ё.) 3. Қани ўлчанг-чи, қанча келаркин? Бемалол сураверинг,—деди у Очилвойга тилла тишларини кўрсатиб жилмаяркан,—йигирмата чиқса керак. (Н. Аминов.) 4. Сахро ортидан қуёш чиқиб келмоқда эди. (М. Салом.) 5. Салимжон, шу Ҳодиди тоға бор-ку... бозорга пиёзини олиб келувдик... (Н. Аминов.) 6. Тоғамлар келиб эди, ҳозир кетишди. («Муштум».) 7. Дарёлардан куйлаб ўтардим, Эртақларга қулоқ тутардим. (Ҳ. О.) 8. Малика олдинлари шўхлик қилгувчи эди, ҳозир жиддийлашиб бормоқда. («Ёшлик».)

50- машқ. Замон шакллари орасидаги синонимликни аниқланг. Ҳар бир шаклга хос семантик-услубий хусусиятларни баён қилинг.

1. Мана канал битди. Мана бу тўқайларни бузиб янги ер очаётибмиз. (А. Қ.) 2. У бир оз ишламоқчи, китобларни тартибга солмоқчи эди. (О. Ё.) 3. Қуруқ чанани тортиб келаётибмиз. (Н. Ф.) 4. Вишканинг ярмида — олти қават уй баландлигида — Ашур ишлаётир. (П. Қ.) 5. Мен командировкага кетадиганман. (П. Қ.) 6. Давлат гўшт етиштириш масалаларига шунчалик эътибор беришти-ю, сиз энг чорвадор қишлоқни йўқ қилмоқчисиз. (П. Қ.) 7. Мен хат ёзпман, шам эса ўзининг нозик жилваси билан шу сатрларни ялаб-ялаб қуритяпти. (У. Ҳ.) 8. Адир орасидан баркашдек ой кўтарилмоқда. (С. Аҳм.) 9. Чойни ичиб, маслаҳатни битиб, одамларга қараб, Гўрўгли бу сўзни айтиб турибди. (Ф. И.) 10. Аминжон укам Тошкентда ўқиб юрибди. («Ёшлик».) 11. Йигитлик кучимнинг қаймоғини бой олди, мен уни бой қилдим! Энди бу қутурган бой менинг хизматларим эвазига менинг ёш жонимга жафо қилаётир, жафо! Менинг томирларимда қон эмас, ўтлар оқмоқда, ўтлар! (Ҳ. Ҳ.)

51- машқ. Замон шаклларининг ўз ва кўчма маъноларини аниқланг. Ҳар бир кўчиришни аниқ-тавсифланг ва услубий вазифасига диққат қилинг.

1. Бюро аъзоларидан бири мажлисни очди. Негадир президиумга бизнинг курсдан сайлашди. Ҳаммаши кузатиб ўтирибман. Юрагим сиқилди. (*Сайёр.*) 2. Фермага борар эканмиз ҳозир ўқитувчидан эшитиб келяпман,— деди ўқувчи. 3. Тикка қирга йўл солдик: ҳали кетяпмиз, ҳали кетяпмиз, қани лозазор кўрина қолса. (*Сайёр.*) 4. Сизга нима бўлди, амаки? Сигнал берсам, эшитмайсиз. (*С. Аҳм.*) 5. Талабаларни ёзги таътилга яқин кўрсанг эди, ҳаммаларни бор кучлари билан имтиҳонларга тайёрланаётирлар. Баъзилари тонготаргача китоб ўқияпти, имтиҳондан ўтганлари уйларига кетиш учун ҳозирлик кўраётирлар. 6. Кеча ҳаво жуда ажойиб бўлди: чақмоқ чақяпти, ёмғир қуйяпти, ҳамма ёқ ялтирайди. 7. Бир кун даладан қайтаётганимизда у «Тўй қачон?» деб қолди тўсатдан. Гўё устимдан бир челақ муздек сув қуйиб юборди, сесканиб кетдим. (*М. Жўра.*) 8. Тўпламга кирган шеър ва ҳикоялар пухта ёзилганми, йўқми, барибир, уларни ўқиб, шуни аниқ ҳис қиласан — болалар жонажон Ватанларини яхши кўрадилар. («*Ҳар доим бўлсин қуёш*» тўпламидан.) 9. Ҳа, Собирвой, калла пишдимми?— деди у майин овозда,— уйингга бориб айтиб келяпман. Хавотир олишмайди. («*Ҳар доим бўлсин қуёш*» тўпламидан.)

52- машқ. Ўзингиз бадний асарлардан замонлари алмашибиб келган феъл шаклларига бир неча мисол топиб ёзинг. Бошқа замон маъноси учун қўлланган ҳар бир шаклнинг шу матидаги услубий хусусиятини аниқлашга ҳаракат қилинг.

53- машқ. Шахс-сон шаклларининг кўчма маъносини аниқланг. Уларнинг семантик-услубий хусусиятларини баён қилинг.

1. Онанг ўлсин, болам, сени бу ерга ёлғиз юбормай. (*У. Ҳ.*) 2. Раисдай одам шу ишга аралашибдилар. («*Еш куч*».) 3. Ҳозироқ кечиктирмай яна бир неча материал олиб келишга рухсат бергайсиз! (*Ю. Семёнов.*) 4. О...,— деди мезбон Саида «ҳали ёшсиз-ку» дейишини хоҳлаб,— қариб қолдик! Бабушка бўлиб қолдик. (*А. Қ.*) Ёлғиз ўғлингиз ўнта йигитга арзийдилар. (*Ҳ. F.*) 6. Ҳар шанба кун мактабдан келсам, уйда бувим йўқ бўлади. Ойимдан сўрасам, «далага кетганлар», деб жавоб берадилар. Қизиқ далада нима иш қиладилар-а?! (*Д. Эргашева.*) 7. Зокиржон тутилинқираб фингшиди:— Салимжон... бу тоғангиз Зокиржон тўғри Бухорои шарифнинг бозоридан келяптилар, а, кирамизми ё... (*Н. Аминов.*)

8. Ҳурмат қилсанг, ҳурмат кўрасан. (Мақол.) 9. Қори. Қамини бир масала хусусида ҳузурингизга бормоқчи эдилар. (А. Қ.) 10. Уруш пайти. Бундай пайтда ҳар қанча оғирлик тушса ҳам, бўш келмайсан. (Ҳ. Н.) 11. Ижозат берсалар, жаноблари сўзлар эдим. (С. А.) 12. Ойкарам шундай гўзал, шундай истараси иссиқ аёлки, унга қараб тўймайсан, киши. 13. Шуларни назарда тутиб, ўзбек тилидаги полисемияни қуйидаги бобларга бўлиб ўрганилишини маъқул деб топдик. (М. Миртожиев.) 14. Сенга жавоб масаласини ўйлаб кўрамиз,—деди Нёматов. («Саодат».)

54- машқ Бадий адабиётдан шахс-сон шаклларининг кўчма маънода қўлланишига мисоллар топиб ёзинг. Бундай кўчма маънонинг шу контекстдаги семантик-услубий вазифасини аниқланг.

55- машқ. Абдулла Қаҳҳор комедияларидан олинган қуйидаги икки парчада шахс-сон шаклларининг қандай услубий мақсадда ишлатилганини тушунтириш.

I. Қори. Ўзимиз аҳбоби дин, арбоби шарият бўлсак ҳам, алҳамдулилло, ҳукуматимиз хизматига камарбастамиз, тасаддуқ! Шукрим, ҳукуматимиз даврида адлу адолат барқарор бўлди. Лекин, афсус ва надоматлар бўлсинки, ришват, яъни пора отлиқ бало адолат қалъасига раҳна солмоқда. Жанобларнинг адлу адолатга Хорун-ар-Рашид эканликларига кўнгил шаҳодат бериб, шу хусусда шамман изҳор қилмоқни ихтиёр қилдим.

Обиджон. Қироат қилмасдан гапиринг, пора, порахўр тўғрисида гапирмоқчимисиз?

Қори. Ҳай-ҳай.. Жаноблари Нусратуллонинг хешлари эканликлари фақирга маълум ва лекиң бошимга ҳазрати Алининг муборак зулфиқорлари келганда ҳам, ҳақку ҳақиқатдан юз ўгирмоқ одатим йўқ.

П. Ашуралиев (бир чеккада ғоз туриб ҳаяжон билан йўқийди). Салом ва табриклар! Табрик ва саломлар! Олий маълумотга эга бўлиб докторлик лавозимида фидокорона халқ хизматига шайланганларинг билан табриклайман ва, ишонаманки, ишлаб чиқаришда юқори кўрсаткичларга эришиб, меҳнатда ўртак кўрсатасизлар деб! Ва шу билан биргаликда ўз инсоний бурчларингдан илҳомланиб, оилавий мажбурият олганларинг билан ҳам табриклайман ва, аминманки, оилавий бурчларингнинг бажаришда ўз имкониятларингнинг ҳисоблаб чиқиб, қатор қўшимча мажбуриятлар оласизлар ва бу мажбуриятни ҳам шараф билан бажарасизлар деб!

56- машқ. Даража, майл, замон ва шахс-сон шаклларини ўрин-

сиз ишлатиш билан юзага келган услубий муқсонларни аниқланг. Гапларни таҳрир қилиб кўчиринг.

1. Она кўзларини очгач, бир оз жон кирган эди. У қуруқшаган лабларини ялади. (П. Т.) 2. Мени чиқариб юборишдилар, қасам ичиришдилар. (F. F.) 3. Эвено аъзолари Шарофат холанинг сўзига завқланиб кулишдилар. (Н. С.) 4. Улар эшикни қия очиб, тагин ёпар, ўзаро шивирлашиб қўйишарди. (Мирм.) 5. Утирганлар бир-бирларига шивирлашиб нималардир дейишди. (Д. Нуррий.) 6. Эшакка тескари миндириб сазойи қилинди. (М. Исм.) 7. Ойшахон безанилиб туришни яхши кўрарди. 8. Чол болаларига овқат едиртирғизиб жўнатди. (Х. оғз. иж.) 9. Болани кийинтиришиб бўлдингизми? (Сўзлашув.) 10. Улар митинг ўтказтиришмоқчи эди. (Газ.) 11. Янги туғилган чақалоқ номига чинор кўчати ўтқазилди. (Газ.)

57-машқ. Нуқталар ўрнига *-моқ, -иш, -ув* аффиксларидан бирини қўйиб, гапларни кўчиринг. Бундай танланишнинг услубий хусусиятларини тушунтиринг.

1. Кўзибой ишга аралаш...ни ҳам, чиқиб кет...ни ҳам билмай қолди. (Х. Н.) 2. Лекин бўзчининг мокиси-дек қатна...ни қўймади. 3. Ойисига ўхшайдими?! Адаш...и мумкин эмас. (С. Аҳм.) 4. Тезроқ мулла бўл... билан ишга ўтириш, Гоҳо-гоҳо жазмлапар унинг таъбида. (F. F.) 5. Лекин кўриш... ҳам бор, ҳар соғин...дан кейин. (С. Жўра.) 6. Ширкат арзон ишчи топ... пайига тушиб, бу тўғрида амирдан ёрдам ва маслаҳат сўради. (С. А.) 7. Бизнинг сенинг олдиндаги иккинчи бурчимиз сенга тўғри тарбия ва маълумот бер... эди. (Н. Норматов.) 8. Ҳавас эди бизларга боғ ўстир..., гул эк... (Қ. Ҳикмат.) 9. Бизни она янглиғ оқ ювиб, оқ тараган Ватанин сев...— бу муқаддас бурчдир. (М. Шолохов.) 10. Кел... ихтиёр билан, кет... ижозат билан. (Мақол.) 11. Унинг колхозга тушиб ўт...дан мақсади Саидани кўр..., ҳол-аҳвол сўра... (А. Қ.)

58-машқ. Гаплардан *-ган, -ар* шаклли сифатдошларни топиб, ҳаракат номи ясовчи шакллар билан алмаштириб кўринг. Уларнинг ўзаро ўрин алмашишини ёки алмашина олмаслик сабабларини тушунтиринг.

1. Борарга иложим йўқ, учарга қанотим. (Х. оғз. иж.) 2. Барг-ла ўйнар тун. (З.) 3. Миршоҳид Мироқиллов ана шундай ичакузар қизиқчи эди. («Муштум».) 4. Кунботар олдида ваъдасига мувофиқ Козимбек келди. (А. Қ.)

5. Кетар чоғи мен уни остонада тўхтатдим. (А. Мух.)
 6. Ёлғиз айтар сўзим шуки, вазифангизга тамом ихлос билан киришгайсиз... (О.) 7. Дилшод истехзоли кулди. Мамарайим афандининг ҳам қуришган, ажин босган бир бурда юзида, ичига тушиб кетган хира кўзида илжайганга ўхшаган бир нарса кўринди. (М. Исм.) 8. Бетга айтганнинг заҳри йўқ. (Мақол.) 9. Салом сенга, эй жигарпора, Салом тўрт кўз билан кутганим. (Ҳ. О.)

59- машқ. Равшод шакллари орасидаги ўзаро синонимликни аниқланг. Уларни функционал-услубий тавсифланг.

1. Гулсарани олиб кетгали келдим. (Я.) 2. Уни кўргали тез-тез келиб тураман. (О.) 3. «Оқтой» билан арава менга ишлатиш учун керак, сенга бўлса катайса қилгани. (Қ. Н.) 4. Ўлмас сўрашгани қўл узатди. (А. Қ.) 5. Нури бу оилага тушгач, уч кун ўтар-ўтмас икки қайнана — кундош орасидаги душманликни сезди. (О.) 9. Ойшабиби юзини рўмол билан ёпиб, лопиллаб кириб келди. (Ҳ. Ф.) 7. —Билмайин гапирди, опаси, кечир.— Билмай эмиш. (Сўзлашув.) 8. Навоий иш билан банд бўлиб, вақтнинг қандай ўтиб кетганини пайқамай қолди. (Л. Батъ.) 9. У ҳар тонг одимловчи экскаваторининг кабинасига нарвонда кўтарилар, қош қорайгунча канал ковларди. (Ҳ. Ф.) 10. Нур сочиб ой чиқади пахтазорга боққани. (Қўшиқ.) 11. Тома-тома кўл бўлур, томмай қолса, чўл бўлур. (Мақол.) 12. Кейин билакларини шимариб олганча пишқириб-пишқириб ювина бошлади. (У. Ҳ.) 13. Алимардон япроқларнинг пирпираб учишини томоша қила қила пинакка кетди. (У. Ҳ.) Ву оқшом ой ҳам эрта чиқди, тўлиб, қип-қизағиб, яшнаб-яшнаб чиқди. (У. Ҳ.)

60- машқ. Ҳаракатнинг турлича ҳолатини кўрсатувчи ва модал маъно ифодаловчи аналитик шакллари кўчириб ёзинг. Уларни семантик-услубий ва функционал-услубий томондан тавсифланг.

1. Раъно секин бошини кўтариб кулимсиради ва юзини четга ўгирди. (А. Қод.) 2. Зирани таомга солишдан олдин эзғиласа, янада яхши самара беради. (А. Акрамов.) 3. Бир-икки турткани сезмайди, кўпроқ турткила уйқудан уйғонсин. («Муштум».) 4. Миннатдорлик билдиргим ҳам келарди, алланечук қўрқинқирардим ҳам ундан. (Ас. М.) 5. Йўлчини ёдларкан, унинг юрагида янада газаб кўзғалар эди. (О.) 6. Мўртгина нарса экансиз, қийналиб қолмасмикансиз? (А. Қ.) 7. Оғайнимиш тоғ билан дарё, Қизиқ эмиш сирлари ғоят. (Ҳ. О.) 8. Бир йилда яна иккита пьеса ёзиб ташладим. (О. Ё.) 9. Элму-

род мол боқиш учун ўтлоқ қидириб кун сайин узоқ-роққа кетиб қоларди. (П. Т.) 10. Сал кам бир ой деганда бош тўғоннинг ўнг қирғоғига тош ётқизиб чиқдилар. (Ж. Шарипов.) 11. Мадина уч-тўрт ёшида шеърлар айта бошлади. («Ешлик».)

17-§. Ердამчи сўзларнинг услубий хусусияти

Кўмакчилар от ёки отлашган сўзлардан кейин келиб, унинг бошқа сўзга боғланишини, ундаги турли синтактик муносабатларни кўрсатади.

Кўмакчилар маъно ва вазифасига кўра келишиклар билан услубий синонимлик ташкил қилади: *Телефонда гаплашди.* — *Телефон орқали гаплашди; ўқишга кетди — ўқиш учун кетди* каби. Матндаи восита, мақсад, аташ, йўналиш каби маънолар англашилганда бундай синонимлик юзага чиқади. Чоғиштиринг: *қаламда ёзди — қалам билан ёзди; сув ичишга тўхтади — сув ичиш учун тўхтади; укасига олди — укаси учун олди; уйга кетди — уй томон кетди.*

Келишик шакли билан ёнма-ён кўмакчи ишлатилганда таъкид маъноси янада кучаяди: *далага кетди — далага томон кетди.*

Айрим кўмакчилар икки ва ундан ортиқ услубий парадигмани ҳосил қилади. Бир парадигмадаги кўмакчилар турли услубий бўёқларига кўра фарқланади: *билан—бирлан* (арханк) — *бирла* (китобий) — *била* (диалектал); *учун—чун* (сўзлашув); *каби—сингари—янглиғ* (арханк), *бошқа—ташқари—ўзга* (китобий), *бери—буён* (сўзлашув); *бўйлаб—узра* (арханк). Кўмакчилардаги бундай хусусият нутқни ранг-баранг қилади, ҳиссий-таъсирчанлиқни оширади.

43-§. Боғловчилар гап бўлаклари ва содда гапларни бир-бирига боғлаш учун хизмат қилади. Шу билан бир қаторда, ўзи боғланган сўзларнинг ўзаро муносабатини ва шу муносабатнинг турини кўрсатади.

Боғловчилар ўз синтактик ва услубий хусусиятларига кўра қуйидаги синонимик гуруҳларга бирлашади: 1. Бириктирув боғловчилари: *ва, ҳамда* (боғловчи вазифасида келган *билан* кўмакчиси, *ҳам, -да, -у, -ю* юкламалари). Бу боғловчилар сўзлар орасидаги тенг муносабатни кўрсатиш билан бирга, таъкид, кучайтириш, уюшган охириги бўлакни ажратиб кўрсатиш каби модал маъноларни ифодалаш билан бир-биридан фарқ қилади.

Чоғиштинг: *Сўзимиз ва ваъдамиз битта.* (П. Қ.) *Бизлар тинчлик посбонимиз. Тинчдир еру осмонимиз.* (П. М.) *Сиз йўл-йўлакай менга қараб қўйдингиз-да секингина сўрадингиз.* (У. Ҳ.) *Ҳам табиий, ҳам ҳаётий, ҳам сиёсий жумбоқлар фавқулодда кўп.* (Ас. М.) *Розия, Салима ҳамда Олия кўп пахта тердилар.* 2. Зидловчи боғловчилар: *аммо, лекин, бироқ, ҳолбуки* кабилар бириинг ўрнида иккинчиси ишлатилиши мумкин: *Кун ботган, лекин қорли чўққиларни чулғаб олган улкан аланга сўнмаган.* (О. Ё.) *Саксовулнинг бир қисми ёниб бўлди, аммо гулхан ўчмади.* (М. Салом.)

Аммо, лекин боғловчилари жуфт келиб маънони кучайтиради. Бундай қўллаш сўзлашув нутқида хосдир: *Мен баҳо бермоқчи эмасман, ука. Аммо, лекин ҳаётни ортиқча расмийлаштириб юборяпмиз.* (Ас. М.) 3. Айирув боғловчилари *ё, ёхуд, ёки, гоҳ, дам, хоҳ* кабилар ҳам нутқда синонимик мупосабат ҳосил қилади: *Ё сиз келинг, ёки мен борай.* *Алимардон бетоб бўлиб қолганидан бери гоҳ Анвар, гоҳ онаси ҳар кун келиб, унинг ҳолидан хабар олиб туришар эди.* (У. Ҳ.)

Айрим боғловчилар икки ва ундан ортиқ услубий парадигмани ҳосил қилиши мумкин. Булар ўзаро турли услубий бўёқлари билан фарқланади: *билан, -ила* (сўзлашув); *ёхуд, ёинки* (сўзлашув); *ё -а* (сўзлашув); *-ки, -ким* (архаик); *агар, -гар* (архаик). Боғловчиларнинг бундай кўринишлари нутқда синоним гапларни ҳосил қилиш учун ишлатилади. Бу тип гаплар, ўз навбатида, нутқни безайди.

Оғзаки нутқда баъзан бадний тилда рус тилида ишлатиладиган *а* боғловчиси ишлатилмоқда: *Мен уйда қолмоқчиман. А сиз-чи?* (М. Салом.) Шунингдек, рус тилидаги *который, когда, где* боғловчилари ёрдамида тузиладиган қўшма гаплар қолипида ўзбекча жумлалар тузилмоқда: *Халқ сизнинг орқангиздан шу вақтда юрадики, қачонки сизнинг йўлингиз тўғри бўлса; Мукофотни шундай кишиларга берингки, қайсики йил давомида яхши ишлаган бўлсин.* Бу ҳол адабий тил мезонига тўғри келмайди.

Юкламалар сўз ёки гапларга қўшилиб сўроқ, турли ҳис-ҳаяжон, таъкид, таажжуб, кучайтирув маъноларини ифодалайди. Бундай модал маънолар юкламаларнинг бой услубий имкониятини кўрсатади. Юкламалар барча нутқ услубларида ишлатилади. Бироқ бадний-публицистик нутқда янада фаол қўлланади.

Сўроқ ва таажжуб юкламалари *-ми, -чи, -а, -я* каби-лар гапга сўроқ маъносини беринч билан бирга турли эмоционал-таъсирчан маъноларни ҳам беради. Жумладан, биргина *-чи* юкламаси орқали сўроқ (*келса-чи?*), буйруқ (*қаламингни бериб турсанг-чи*), илтимос (*тез келсанг-чи*), қисташ (*Ишчи бобо, сескансанг-чи, Шарққа қуёш чинлаб чиқди. (Ҳ. Ҳ.)* каби маънолар ифодаланади.

Айирув ва чегаралов юкламалари «аффикс ҳолатида (*-гина, -кина, -қина*) ҳамда сўз ҳолатида (*фақат*) учрайдди. Аффикс ва сўз юкламалари биргаликда қўлланса, айириш ва чегаралаш маъноси янада кучаяди. **Фақатгина шу чоғда яхши дер сени барча. (С. Жўра.)**

Айрим юкламалар услубий парадигма ҳосил қилади: *Ҳатто, ҳаттоки* (публицистик), *-ки, -ким* (архайк, бадиий.) **Бир қиссаким, бунинг сўнгида Севишганлар топишгусидир. (Ҳ. О.)**

61- машқ. Қуйидаги гаплардан келишик билан кўмакчи сплюнмияси ҳамда кўмакчиларнинг ўзаро синонимиясини аниқланг. Бундай синонимиядаги семантик-услубий ва функционал-услубий хусусиятларин баён қилинг.

1. Сен учун ҳам севиным, ҳам йиғладим. (Я.) Гулнор ҳозир Нурининг меҳрибонлигига севинди. (О.)
3. Йўлчи қуёш ва ғала шамоли билан бир оз қорайган. (О.)
4. Урушдан кейин қишлоқлар обод бўлди. (О.)
5. Ташқарига чиқамиз, йиғирма минутдан сўнг танаффус. (Мирт.)
6. Биров эшикни очди, шекилли, Назокат дарров кўча томонга қаради. (С. А.)
7. Кумуш онасининг юмушига бир оз қараб тургандан кейин ташқарига томон кетди. (А. Қод.)
8. Чайқаларди Нева тошгудай, юзи узра баҳор сабоси. (Э. Раҳим.)
9. Минсанг, бундаи ўзга йилқинг йўқмиди? (Ф. Йўлдош.)
10. Саттор тортинган сари, Розия дадилланар эди. (П. Қ.)
11. Фойда бўшган сайин, азводчиларнинг иштаҳалари ҳам очилаверди. (С. А.)
12. Ироданинг қилич янглиғ ўтқирдир дами. (О.)
13. Қиз умид билан кўтарган бошчасини яна ёстиққа қўйди. (М. Исм.)

62- машқ. Боғловчиларни топинг, уларда қандай синтактик-услубий маъно ифодаланганлигини тушунтиринг.

1. Алишер жилмайди ва Жомийга таъзим қилди. (Л. Батъ.)
2. Гоҳ кўзларни ўйнатар, гоҳ жилмаяр, гоҳ яна бошини кўкси узра тутиб турган даста гуллар ичига суқар эди. (Ж. Абд.)
3. Тиниқ осмонда юлдузлар чарақ-

лар, лекин ой кўринмасди. (О. Назар.) 4. Ҳазалким, сўз-
 лагай меҳру вафодин, Ҳазалким, сўзлагай ишқдин, жа-
 фодин. (Уйғун ва И. Султон.) 5. Ғуломжон кириб, бир
 Дилшодга, бир Ҳамолддинга қараб, кўзлари Ҳамол-
 ддинда тўхтади. (М. Исм.) 6. Эрали бу овозни тани-
 гандек бўлди-ю, аммо у ажрата олмади. (Е. Ш.) 7. Баъ-
 зан улар чуғурлашиб келиб қолишар, баъзан отанинг
 ўзи уларни йўқлаб борар эди. (Ҳ. Ғ.) 8. На кенг борда
 ва на гулзорда кўринмайди, бола қочибди. (С. Ҳўра.)
 9. Гар бошимга қилич келса-да, сен ёримни дерман.
 (С. Абд.) 10. Бугун китоб ўқилмайди, а кинога борила-
 ди. (Сўзлашув.) 12. Ҳеч келмайсиз, ё ишингиз кўпайган
 ённки бизларни унутгансиз. (Сўзлашув.)

63- машқ. Кўчиринг. Юқламаларни топиб, тагига чизинг. Улар-
 нинг айрим сўзларга ёки бутун бир гапга қўшаётган модал маъно-
 ларини изоҳланг.

1. Ё алҳазар, жиндаккина жуссасига шунча айёрлик,
 шунча макр ҳийла сифса-я? (А. Қ.) 2. Биласан-ку,
 жаҳл — душман, ақл — дўст. (Ҳ. Тожибоев.) 3. Бой...
 Ғофиржон, бахтинг бор, ўғлим! Юз минг харжласанг
 ҳам арзийди! Энди отасимиз, хизматга буюрамиз-да.
 Қани бир чилим чектириб юбор-чи, қизим. (Ҳ. Ҳ.)
 4. Номини унутмас халқлар, замонлар, Ҳонажон шоир-
 нинг бахти ҳам шу-да! (У.) 5. Инсон гўзаллиги юзда
 эмасдир, ҳаттоки ишвали кўзда эмасдир. (Р. Бобожон.)
 6. Хатни ўқи-чи, нималар ёзибди Ғолиб? (М. Ҳайдаро-
 ва.) 7. Ҳ и д о я т. Тўғри айтасизми-а? Ё олло! Мен жуда
 хилват кўчалардан келиб эдим-ку! (Ҳ. Ҳ.)

18- §. Ундовларнинг услубий хусусияти

Ундовлар грамматик нуқтан назардан ҳам, услуб жи-
 ҳатдан ҳам алоҳида сўзлар туркумини ташкил этади.
 Улар инсоннинг ташқи олам билан муносабати натижа-
 сида юзага келувчи ҳис-ҳаяжонни, ҳоҳиш ва истаги, қу-
 вонч ва қайғуси, талаб ва буйруғи қаби руҳий ҳолатла-
 рини ифода этади. Шунинг учун ҳам улар ўта ҳис-ҳая-
 жон ва таъсирчанлик талаб қилувчи сўзлашув, публи-
 цистик ва бадий услубларда кенг ишлатилади.

Ундовларда оҳанг муҳим роль ўйнайди. Чунки ундов
 маълум оҳанг билан айтилмаса, у ҳис-туйғуни, ҳаяжон-
 ни аниқ олмайдди. Ундов талаффуздаги турлича
 оҳанг унинг қайси маъно ва мақсадда қўлланаётганини
 белгилаб беради:— **Аҳа! Соз! Азаматлар! (О.) Аҳа!**

Султонбек! Илонбачча! (Я.) А-ҳа! унда қирқ бирга қ дам қўйибсан, — Махсумнинг хаёли қочди. (С. Ан Аҳ-ҳа-а! Мени ташлаб, ўзларинг кетмоқчисизла (С. Ан.)

Ундовлар маъносига қараб иккига бўлинади: 1) ҳая жон ифодаловчи ундовлар; 2) буйруқ-хитоб ундовлари

Ҳис-ҳаяжон ундовлари полисемантик бўлиб, улар нинг маънолари контекстда билинади. Бу ундовларги хос асосий маънолар таажжуб, севинч, қайғу, кўрқинч ачиниш, газаб, менсимаслик ва бошқалардир. *Ия, Назирахон шофёр бўлганми? (С. Аҳм.) Мулла рўзи. Во жонингга жоним тасаддуқ, сени яратган соҳиб қудратни қара-я... Бир малак аҳ-аҳ... Қудратингдан айланай. (Ҳ. Ҳ.)* Ҳидоят. *Эй, чиқинг, ўзим қарайман, бўлинг. Майсарра. Вой ўлай, шўрим қурсин! Хонзода. Вой! Вой! Ҳали андишани ҳам биласизми? (Ҳ. Ҳ.)*

Буйруқ-хитоб ундовлари чақирриш, буйруқ, дўқ қилиш, урф-одат каби маъноларни билдиради: *Гофир. Ҳой бўрилар! Сўзларингдан қайт!.. Қозин. Ассалому алайкум, мингбоши додхоҳ! Қодирқул. Ваалайкум ассалом, келинг. Қозин. Қани марҳамат, домла. (Ҳ. Ҳ.) Мулла рўзи (туриб). Боракалло, жаноби ҳақ дунёда ҳамма муродингизга охиратда аҳли жаннат мансабига насиб қилгай! (Ҳ. Ҳ.)*

Бадний асарда ундовни оз ёки кўп қўллаш асарнинг жанр хусусиятига кўра ҳам фарқланади. Драматик асарларда ундов кўп ишлатилади. Чунки бунда персонажлар нутқи диалогик асосда қурилган бўлади. Диалогик нутқ бевосита туриб юзма-юз сўзланган нутқ бўлиб, сўзлашувчиларнинг турли руҳий ҳолатини, ҳаяжонини яққол гавдалантиришига ёрдам беради.

64- машқ. Ҳ. Ҳ. Ниёзининг «Майсаранинг иши» комедиясида қўлланган ундовларнинг семантик-услубий хусусиятларини аниқланг. Ундовларнинг бадний услубдаги имкониятларини тушунтиришг.

Чўпон. Эй, мен ичкиб суйган ёрим, бу қандайин бадбахтлик бўлдики... оҳ, хола! Бу қандай қайғуларки, ўлим уйқусидан бошқа юпатувчиси йўқдир.

Мулла рўзи. Эй, ҳай, ҳай, сиз қизикмисиз, гуноҳқор бўлдингиз!

Мулла дўст, Эй-ҳа!...

Мулла рўзи... (калитни солар, тушмас). Оббо, бу нимага тушмайди-а? Оббо, уҳ, бу зормандани ўрганиб олмаган эканмиз-да... Уффф, шармандан ёвмул жазо бўлдики!.. Хайрият, хайрият, шукур, висоли жаҳон

орога етишдик, гўё (тезлик билан қўйнидаги ҳар ранг эски қоғозлардан солиштириб бирини тўғрилаб) мана буни баста, ранги, тури худди ўзи, ҳай, ҳай!.. бай, бай, дариг, юз дин, юз имон... ишвасига қурбон бўлсин!

М а й с а р а (таъзим билан). Хуш келдилар, тақсирим!

М у л л а р ў з и. Хушвақт бўлинг! Хайрият, богдан йўл бор экан...

М у л л а р ў з и (шошиб). Нима бўлди, аяжон, а, а, а, а?!

М а й с а р а. Вой ўлай, шўрим қурсин! (Қўлини қўлига урар.)

М а й с а р а. Ер юткур келиб қолди, шекилли. Нима қиламан? Худо урди мени! (Яна тақиллар.) Ана, худди ўзи, вой худо-ей!

М у л л а р ў з и (елпиниб). Эй худо демай ўлгур! Худо дейишнинг ҳам жойи бор-да! Бўлсанг-чи! Мағзава тўкадиган жой ҳам йўқми? Бўл!

65- машқ. Бадний адабиётдан турлича оҳанг билан айтилган ва шунга боғлиқ ҳолда ҳар хил ҳис-туйғу инфодалаган ундовларга 10—15 та мисол топиб, дафтарингизга кўчиринг.

66- машқ. «Дохунда» романидан олинган гаплар таркибидаги ундовларни уларнинг синонимлари билан алмаштириб кўринг. Ундовлар синонимлигидаги семантик-услубий фарқни кўрсатинг.

1. Вой!.. Ёдгор, сени нега уради, қаерга олиб кетмоқчи? деган товуш эшитилди. 2. Эҳ, одамхўр! Бу дарада ўзинг учун гўр ковламоқчимисан? деган товуш келди. 3. Собир кетгач, хўжайин кетмон чопиб чарчагандек «уф» деб супага чиқди. 4. Қиз «вой ўлдим!» деб ерга йиқилди. 5. Хирмон бошидагиларга «Ҳорманг! Балли!» деб ўтирди. 6. Зуфар бир оз жим тургандан кейин бир «оҳ» чекиб, яна давом этди. 7. Воҳ! Воҳ! Қўлим куйди, деб қўлини Ёдгорнинг кўкрагидан олди. 8. «Вой жоним, вой оёққинам, вой кўлгинам!» деб инграмоқда эди. 9. Бандиларнинг «оҳ-вой»ларини эшитар, уларнинг ҳолига ачинарди. 10. Бошқалар ҳам дод-фарёд қилардилар.

СИНТАКТИК УСЛУБИЯТ

1- §. Синтаксиснинг услубий имкониятлари

Ўзбек тили синтаксиси услубий томондан ҳали етарли ўрганилмаган. Бу соҳага бағишланган илмий ёки илмий-методик ишлар кам. Аммо кундалик турмуш, тилнинг ҳозирги тараққиёти унинг синтактик қурилишидаги услубий томонларини ҳар томонлама ўрганишни тақозо этмоқда. Чунки сўзловчи ёки ёзувчи бирор фикрни рўёбга чиқаришда турли синтактик бирликлардан мақсадга мувофиқини танлаб ишлатади. Шу воситасида айтилаётган фикрни таъсирчан ва маъноли бўлишини таъминлайди. Бунинг учун синтактик услубий воситалар: синтактик синонимия, синтактик омонимия, шеърый синтаксисдаги услубий потенцияларга мурожаат қилади.

Нутқ услубларига хос турли синтактик воситалар, сўз бирикмалари ва гаплардаги синонимия, полисемия, омонимия ҳодисаси, сўз таркиби ифода мақсадига ва тузилишига кўра гап турларининг нутқда ишлатилиши, кўчирма ва ўзлаштирма гапларнинг услубий хусусиятлари ва бошқалар синтактик услубиятнинг ўрганиш объектидир.

Бунда у исталган синтактик бирликни якка, ажратиб олган ҳолда эмас, балки у билан ёнма-ён турган бошқа синтактик бирликлар билан алоқага кирган жойини, яъни нутқдаги синтагматик ва тилдаги парадигматик алоқаларни ҳисобга олган ҳолда иш тутади. Демак, ҳар бир синтактик бирликдаги қўшимча маънолар очилади ва бу маъноларнинг баён қилинаётган нутқнинг таъсирчанлиги, ифодалилигини оширишдаги аҳамияти назарда тутилади.

Сўзлар синтактик алоқага киришгандагина бирор маъно қирраси рўёбга чиқади. Худди ана шу ўринда биз бирор сўзнинг ўзаро бирикиши ёки бирика олмаслигини сезамиз. Демак, сўзлардаги маъно ва грамматик хусусиятларни тўғри аниқлаб, нутқда улар ўрнили бириктирилса, услубий нуқсонсиз, ихчам ва тушунарли фикр рўёбга чиқади. Акс ҳолда, нутқ саёз ва мантиқсиз бўлади. Масалан, *огир, мушкул, қийин* синоним сўзлари *масала* оти билан бирикиб, *огир масала, мушкул масала,*

қийин масала каби аниқ боғламаларни ҳосил қилгани ҳолда, *чамадон* оти билан фақат *огир* сўзи бирика олади: *огир чамадон*.

Кўринадики, ҳар бир сўзнинг ўз лексик-грамматик табиатига асосланган боғланиш хусусиятлари бор: сифат+от: *катта бино* (предмет ва унинг белгиси); от+феъл: *ишга кирди* (предмет ва унинг ҳаракати); равиш+феъл: *яёв юрди* (ҳаракат ва унинг белгиси) каби. Сон билан сифат бирикмайди. Чунки иккаласи ҳам предмет белгисини билдиради. Шунингдек, ўтимли феъл предметнинг доимо тушум келишигида бўлишини талаб қилади ва ҳоказо.

Сўз бирикмаси ва содда гаплардаги валентликда (бирикиш) камида икки сўз алоқага кирса, қўшма гапларда икки предикатив тарздаги синтактик бирликлар ўзаро алоқага киришади. (Бу ҳақда кейинроқ фикр юритилади.)

Синтактик конструкцияларнинг услубий бўёғи шу конструкцияларда ифодаланган сўзлар, шахс-сон, келишик, модаллик ва сўз таркиби каби грамматик маънолар билан бевосита боғланган бўлади. Бу услубий бўёқ уч аъзоли парадигмада ёрқин намоён бўлади: бетараф, китобий, сўзлашув. Масалан: *У ғамгин эди* (бетараф); *У хазин эди*, (таъсирчан бўёқли — китобий); *Ғамгин эди у* (таъсирчан бўёқли — сўзлашув).

Қайд этилган далиллар синтактик бирликларнинг ўзига хос катта услубий имкониятга эга эканлигини кўрсатади.

2- §. Нутқ услубларининг синтактик хусусиятлари

Ўзбек адабий тили ўзбек халқининг ижтимоий-сиёсий, маданий, фан, бадий адабиёт соҳасидаги барча фаолиятида фаол ишлатилади. Шунга кўра, адабий тилнинг турли нутқ услублари юзага келади: илмий, расмий-иш, публицистик, сўзлашув ва бадий услублар. Ана шу услублар ўзига хос фонетик, лексик-семантик ва грамматик хусусиятларга эга. Қайд қилинган ҳар бир нутқ услуби, айниқса, синтактик томондан ажралиб туради. *Куз* сўзи семантикаси ва шу маънолар билан боғланган воқеа-ҳодисалар баёни уч услубда берилишига диққат қилинг:

Куз. 1. Ёз билан қиш ўртасидаги фасл. 2. Кўчма. Даврнинг, мас. Қиш ҳаётининг, умрининг охири дамлари... («Ўзбек тилининг изоҳли луғати») — илмий услуб:

— Болам,— деди чол, **куз** ёздан кейин келади. Ме-валар пишиб, дарахтлар барг тўкади. Тўкин-сочин давр — бу куз дегани. Қисқа бўлади кунлар ҳам. Ҳаво совиб боради, офтоб ҳам қизитмайди.— сўзлашув услу-би.

Куз кунларининг оёғи ва қиш кунларининг боши эди. Дарахтлардаги сариқ барглар тўкилиб тугаган, ер юзи ўзининг қишки сариқ кийимини кийган эди. Тўрт томонининг ўралганлиги соясида япроқларини тўкилишдан сақлаб қолган бу гилос ёғочлари ҳам бу кун тунги қора совуққа чидолмай елнинг озгина ҳаракати билан-да баргларини ширт-ширт узиб ташламоқда эдилар. Ҳаво очик бўлиб, қуёш тузуккина кўтарилган, аммо унинг ҳам бу кун унча таъсири йўқ (*А. Қод.*)— бадний услуб.

Ҳар бир услубга хос бўлган синтактик хусусиятлар-ни алоҳида-алоҳида кўриб ўтамир.

Илмий услубдаги нутқнинг мазмуни ва мақсади бир-рор илмий ахборотнинг ҳаққонийлигини исботлашга қаратилган бўлади. Бу услубдаги нутқда мантиқий изчил-ликни таъминлаш учун маълум бир абзацдаги фикр исбот ва далиллар воситасида кейинги гаплар билан тўлдириб борилади. Бу гаплар ифода мақсадига кўра, асосан, дарак, баъзан сўроқ гап тарзида бўлади. Туз-лишига кўра содда гапларнинг тўлиқ шакли кенг қўлла-лади. Бундай гапларнинг кесими аниқлик майли ва аниқ-лик исбатиде бўлади. Баён қилинаётган фикрга ўқувчи диққатини тортиш мақсадида айрим сўз ва сўз бирикма-лари ажратилади. Сўз бирикмаси ҳолидаги атамалар кўп ишлатилади. Шунингдек, айтилаётган фикрни маз-муни боғлаш учун кириш сўз ва гаплар ҳам қўллана-ди: *биринчидан, демак, ниҳоят, бир томондан, хулоса қилганда* каби. Масалан:

...Хўш, магнит майдони нима? Электр майдони ҳоли-даги каби, бу ерда ҳам бу саволга қуйидагича жавоб бериш мумкин.

Биринчидан, майдон моддийдир: у биздан мустақил равишда, бизнинг у тўғридаги билимларимиздан мус-тақил равишда мавжуддир.

Иккинчидан, магнит майдони фақат тажрибада аниқ-ланиши мумкин бўлган тайинли бир хоссаларга эга. (*«Физика», 9- синф учун дарслик*).

Яна бир мисол: Синтактик алоқаларни ифодаловчи воситалар: сўз шакллари, ёрдамчи сўзлар, сўз тартиби ва оҳанг. Демак, синтактик алоқа воситаларининг кўри-

нишлари қуйидагича: формал-грамматик воситалар, лексик-грамматик воситалар, позицион воситалар ва интонацион воситалар... (А. Ғуломов, М. А. Асқарова, Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис, дарслик).

Расмий-иш услубида турли ҳужжатлар (нота, буйруқ, кўрсатма, ҳисобот ва турли хил иш қоғозлари) ёзилади. Бу услубдаги нутқда фикр аниқлигига катта эътибор берилади. Жумлалар сиқик, кўпинча бир; қолипда бўлади. Содда гаплар асосий ўринда бўлиб, қўшма гап кам ишлатилади. Бирор ҳодисанинг моҳиятини тўлароқ очиш учун уюшиқ бўлакли гаплардан фойдаланилади. Сифатдош ва равишдош оборотли гаплар, шунингдек, қавс ичида бериладиган изоҳ (киритма) гаплар кенг қўлланади. Расмий-иш услубидаги гапларнинг кесими аниқлик ва буйруқ майлидаги феъллардан ифодаланади, инверсия учрамайди. Мисол: 1-модда. *Ўзбекистон Совет Социалистик Республикасининг давлат тили ўзбек тилидир.*

Ўзбекистон ССР ўзбек тилини бутун чоралар билан ривожлантиради ва унинг сиёсий ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётининг барча соҳасида тўлиқ амал қилишини таъминлайди... («Ўзбекистон ССР Давлат тили ҳақида» қонундан.)

Публицистик услубдаги нутқда ижтимоий ҳаёт воқеа-ҳодисалари аниқ ва тушунарли тарзда ифодаланади. Маптикаий пухталиги билан бу услуб нутқи илмий услуб нутқига яқин турса ҳам, айрим далилларни шарҳлашдаги бадий чекенишлари ҳамда образли тасвирлари билан бадий услубга ўхшаб кетади.

Бундай нутқ услубида содда гаплар билан бир қаторда мураккаб қўшма гаплар ҳам кўп ишлатилади. Худди шунингдек, сўз бирикмаси синонимияси ва гап синонимиясидан кенг фойдаланилади. Тўлиқсиз гаплар деярли учрамайди. Инверсия, риторик сўроқ гаплардан ҳам унумли фойдаланилади. Мисол:

Агар, ёзувчининг ахлоқ кодекси тузиладиган бўлса, мен ҳалоллик билан шижоатни биринчи модда қилиб қўяр эдим, чунки ёзувчининг бошқа хислатлари унинг қай даражада ҳалол, нақадар шижоатли зеҳнига боғлиқдир. Санъат асарида яхшини яхши деб одамларга ибрат қилиш, ёмонни ёмон деб одамларни ундан жиркантириш керак. Шижоат ҳалолликни талаб қилади. Шунингдек, шижоатсиз ҳалолликнинг ўзи ўлик сармоядир... (А. Қ.)

Сўзлашув услубидаги нутқ ўзининг ҳиссий-таъсирчанлиги билан ажралиб туради. Бу услубда ишлатиладиган синтактик бирликлар нутқ momentiда сўзловчининг ҳеч қандай тайёргарлигисиз вужудга келтирилади. Сўзлашув услубидаги нутқ, асосан, диалогик тарзда бўлади. Диалогик нутқ синтактик жиҳатдан тўлиқсиз гапларнинг кўп қўлланиши билан ажралиб туради. Айтилаётган фикрни ўзаро тенг англаб олиш мақсадида содда гаплардан фойдаланилади. Риторик сўроқ эллиптик гаплар, шунингдек, уюшиқ бўлакли гаплар сўзлашув нутқи матнининг асосини ташкил этади. Сўз тартиби эркин бўлади. Содда гап синонимияси бу услубдаги нутқ учун хосдир. Кўчирма гапларнинг ўзлаштирама гапга айлантирилган тури кўпроқ учрайди.

Сўзлашув услуби нутқи матнидаги намуналар:

Ўринбосар бошлиққа мўлтираб қаради-да, тутди:

— Бўғизга келтирворди, энди бўшатмасак бўлмайди!

— Кимни? — сўради бошлиқ олдидаги қоғозлардан кўз узмай.

— Ботировни.

— Нима қилди?

— Э, э, қайбирини айтай... Қўл силтади ўринбосар.

— Гапираверинг. Ҳозир ошкоралик... («*Бир сафда*».)

Бизнинг турмуш қуришимизга энгаларимиз сабабчи бўлган. Унинг энаси мени келин қип келмоқчи бўлди. «Биттагина тоғамдин ўлидан қизимди айяйманма?» деб менинг эпам тўппа-тўсиннан рози бўлди. Кейин Худойбердиминнан мени учраштиришди. Бир-биримизди кўрдик. Тўй қилишга эковимизам кўндик. Мен у вахтлар 17 жашдайдим. Турмуш, ҳаят, севги нималигини тушунмаганман. Энам қариндошлик узулмасин деса... (*Газ.*)

Бадий услубдаги нутқда юқорида қайд этилган барча услубларга хос синтактик белгилар учрайди. Бадий услубдаги нутқ таъсирчан ва образли бўлади. Бундай услубдаги нутқда ҳаяжоли гаплар, перефразалар, синоним гаплар кўп ишлатилади. Сўз тартиби эркин бўлади. Содда гаплар билан бир қаторда қўшма гапларнинг ҳамма кўринишлари ҳам ишлатилади:

Ўрта эшикдан Кумушбиби кўринди. Бурунги тўлалиги кетиб озғинлаган ва лекин бу озғинлик унинг ҳуснига камчилик бермай, билъакс юқорилатган. Камон қошлари ортиқ мавж уриб ўзини кўрсатган, бир оз бота тушган шаҳло кўзлар тагин ҳам тўм қоралик, тагин ҳам

нурлилик касб этган. Бу кунги совуққа қарши кийиб олган совсар пўстинининг ёқалиги кишининг ҳасадини ортириб, нафис бағбақаларини ўпиб ётар эдилар. Бироқ унда бир камчилик бордек кўринар эди: шахло кўзлар бурунгидек ўйнаб турмас ва сўнг чекидаги бир оғирлик билан ҳаракатланар эди. Бир томондан қараганда оғирлик-да унга бир олийлик, улуғворлик бағишлагандек. Кумуш келиб айвон мўйилишига ўтирди-да, кўзларини оғиргина ҳаракатлантириб кетма-кет чип-чип этиб тўкилмоқда бўлган хазонларга қаради ва ҳар бир япроқни юқоридан кузатиб ерга қўя борди. У ерга тушган ҳар бир япроқда ўзининг таржимаи ҳолини ўқир, ўзини-да мавқеидан айрилиб, ҳечга чиқиб турган шу хазонлардан айира билмас эди. Айиржа билмади-да, латиф кўкрагини тўрт энлик кўтариб тин олди ва кўзлари жиққа ёшга тўлди. (А. Қод.)

Кўм-кўк,
 Кўм-кўк,
 Кўм-кўк...
 Кўклам қуёшидан
 кўкарган қирлар,
 Пўлат яғринларни кўтарган ерлар
 кўм-кўк!..
 Салқин саҳарларда
 уйқудан турган,
 Булоқ сувларига юзини ювган,
 Ғармар ҳаволарнинг
 қўйнига чўмган,
 Зилол бўшлиқларга
 кенг қулоч қўйган,
 Мустақиллик ишқи билан
 ёнган далалар
 кўм-кўк... (Ҳ. О.)

Демак, ҳар бир нутқ услубига хос синтактик-семантик хусусиятлар мавжуд. Аммо бадий асар тилида бир услубга хос сўз бирикмаси бошқа бир услуб учун ишлатилиши мумкин. Бир услубга доир сўз бирикмасини бошқа услуб нутқида қўллаш орқали киноя, кесатик, кулги, пиҳоят, комик вазият яратилади. Масалан, улкан сўз санъаткори А. Қаҳҳор ўзининг «Нутқ» фелъетонида расмий-иш ва публицистик услубларга хос қуруқ, сийқа сўз бирикмаларини катта маҳорат билан бадий услубга кўчира олган. Бу билан айрим потиқларнинг ҳаддан

ортиқ қуруқ ва шаблон услубда гапиришларини ўткир сатира остига олган. Нотиқ ҳатто хотини билан ҳам расмий услубда гаплашади:

— Уртоқ рафиқам! Ижозат берасиз, хушчақчақ ҳаётимизни шараф билан давом эттириб, оилавий бурчимизни панауналик бажариб келаётганимизга бир йил бўлган кунда сизни бевосита табрик қилишга. Сиз билан биз бир йиллик оилавий фаолиятимиз натижасида қандай ютуқларга эришдик? Аввало, шунини таъкидлаб ўтиш керакки, биз у ёқ бу масалада юз берадиган принципиал келишмовчиликларни четдан куч жалб қилмасдан, ўз кучимиз билан, ўзаро кенг муҳокама қилиш йўли билан бевосита бартараф қиладиган бўлиб қолдик. Иккинчидан, ўртоқ рафиқам...

Матндаги *ўртоқ рафиқам, ижозат бермоқ, шараф билан давом эттирмоқ, оилавий бурч, бевосита табрик, ютуқларга эришмоқ, таъкидлаб ўтмоқ, принципиал келишмовчиликлар* ва ҳ. к. расмий ва публицистик услубга ҳос синтактик бирикмалардир. Бу бирикмалар таъсирчанлик касб этиб, услубий вазифа бажариб келган.

1-машқ. Қуйидаги матндан илмий услубга ҳос синтактик воситаларни аниқланг. Бундай воситаларнинг илмий услубни шакллантиришдаги аҳамиятини оғзаки изоҳланг.

Ташқи томони (айтилиши ва ёзилиши) ўхшаш — бир хил бўлган икки ё ундан ортиқ сўз лексик омоним саналади: *бор* (бормоқ) — *бор* (мавжуд) каби. Бундай омонимия — бир хиллик бундан бошқача тусда ҳам бўлади:

1. Морфологик омонимлар: турли сўзларнинг ва сўз шакллариининг ўхшашлиги: *ручкам* (-*м* — эгалик қўшимчаси: *менинг ручкам*), *борса* + *м* (-*м* тусловчи қўшимча: *мен борсам*).

2. Фонетик омонимлар: эшитилиши ўхшашу бироқ ҳар хил ёзиладиган турли (маънолари ҳар хил) сўзлар ва қўшимчалар: *бод* (касаллик) -*бот* (тез), *иска* (ҳидламоқ) — *исга* (*ис* отига жўналик келишик қўшимчаси қўшилган)...

Кўп омоним сўзлар аслида маъно томонидан бутунлай боғланмаган бўлади, баъзилари полисемантик сўзлардан орадаги алоқа—ипнинг узилиши натижасида туғилади.

Омоним сўзлардан услубий мақсадда ҳам фойдаланилади: омоним сўзларни қўллаш билан ҳар хил сўз ўйинлари — туюқлар, ҳазиллар келиб чиқади, иптқ таъсирли бўлади... («*Ўзбек тили дарслиги*», 9- сиф.)

2- машқ. Уқинг. «Электр токи нима?» мавзӯидаги икки парчаий қиссланиг. Ҳар бир парчанинг қайси услубга хослигини ва уни кўрсатувчи синтактик белгиларни айтиб беринг.

I. Зарядли зарраларнинг тартибли (бир томонга йўналган) ҳаракати электр токи деб аталишини сиз 7-синф физика курсидан биласиз... Электр токининг маълум бир йўналиши бор. Ток йўналиши деб, мусбат зарядли зарралар ҳаракатининг йўналиши қабул қилинади. Зарраларнинг ўтказгичдаги ҳаракатини биз бевосита кузата олмаймиз. Лекин электр токи борлигини ток туфайли юз берадиган таъсир ва ҳодисаларга қараб би-лиш мумкин.

Биринчидан, ток ўтказаетган ўтказгич қизийди.

Иккинчидан, электр токи ўтказгичнинг химиявий таркибини ўзгартира олади, масалан, унинг химиявий таркибий қисмларини (мис купороси эритмасидан мис-ни) ажрата олади.

Учинчидан, ток магнитик таъсир кўрсатади... («Физика» дарслиги, 9-синф.)

II. Ҳозирги турмушимизни электр — токисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Электр токи хонадонимизни ёруғ қилиб, нурга тўлдиради. Завод ва фабрикаларни электр токисиз тасаввур қилиб кўринг. Биргина тикувчилик фабрикасидаги 80 фоиз иш электр токи ёрдамида бажарилади. Овқат пишириш, уй иситиш, катта юк кўтариш кранларигача электр қуввати билан ишлайди. Шунинг учун бу ноёб бойликни асраш, ундан унумли ва тежамкорлик билан фойдаланиш зарур. Электр — бу халқимиз бойлиги, маданиятимиз кўзгуси. Электр токи ҳосил қиладиган станциялар янада кўпайсин. (Газ.)

3- машқ. Қуйидаги редакцион мақоладаги синтактик услубий воситаларни аниқланг. Узингиз ҳам шу нутқ услубида мақола ёзинг.

Ҳозир қайта қуришнинг маъноси ва мақсади нимадан иборат эканлигини ўйламаётган, Биз қаёққа боряпмиз? Қандай натижаларга эришишни истаяпмиз? деган саволларни ўзига бермаётган киши топилмаса керак. Булар моддий соҳа ходимлари ва ижодкор зиёлиларни, ёшлар ва ветеранларни қизиқтирмоқда. Чунки қайта қуриш ўтмишимизга, ҳозирги давримиз ва келажакимизга бефарқ қарамаётган ҳар бир кишининг ҳаёти ва тақдиридир. Мулкчилик муносабатларини хўжалик механизми, сиёсий системани ислоҳ қилиш, ҳуқуқий давлатни барпо этиш, жамиятда маънавий ва ахлоқий иқлимни

ўзгартириш борасидаги амалий қадамларни эса барча ҳам бир хилда англаётгани йўқ. Кимгадир бу қадамлар унчалик қатъий бўлиб кўринмаяпти. Баъзи кимсалар партияда умуман қайта қуриш концепцияси, стратегияси ва тактикаси йўқ деб таъна қилишга уришмоқдалар. Жамиятнинг барча қатламлари қайта қуришнинг бурилиш боқичида унинг долзарб ва стратегик мақсадларини аниқ-равшан уқиб олиши ниҳоятда муҳим зарурат бўлиб қолди. (Газ.)

4-машқ. Сўзлашув нутқида хос синтактик хусусиятларни аниқланг. Ҳар бир синтактик элементнинг услубий вазифасини тушунтириш.

I. Блокнотга кўз югуртирдим.

— Мана, ккки жўра ўртача атлас. Олти метр ҳисобида... Суммаси олтмиш саккиз сўм.

Хоним афтини бужмайтирди.

— Вой, йигирма уч сўмдан қирқ олти сўм бўлиши керак эди-ку? Чайқовчидан олдингизми?

— Нега чайқовчидан олар эканман? Боплаб магазиннинг нақд ўзидан олдим. Лекин пича чиқим бўлди.

— Қанақа чиқим?

— Шошилманг,— хотиржам сўз қотдим мен,— ҳозир тушунтириб бераман. Магазинчининг қулоғига аста шивирладим. «Атлас топиладими, ҳожи?»— дедим. «Топилди сизга, акажон»,— деди. «Бироқ кичкина «илова» си бор. РайПОнинг сариёғ плани тўлмайд ётибди. Беш кило сариёғ топиб келинг»,— деди.

Қидира-қидира килосини ўн сўмдан...

— Вой ўлмасам! Кейин-чи, кейин нима бўлди?

— Кейин бахмал, крепдешин...

— Уларга ҳам сариёғ талаб қилишдими?

— Йўқ, сариёғ эмас. Жун, тери дегандай...

— Ё товба! Кейин-чи?

— Йигирма кило линтер пахта, ўн кило қийқим олдим.

— Қийқим?!

— Қийқим. Линтерга қўшиб берди. Магазинчи айтдики, қийқим кўрпача ёқ ёстиққа увода ўрнида жуда кетвораркан.

— Вой, кетвормай ўлсин!.. (А. Муқимов.)

II. — Қани энди, ҳозир келидек баҳайбат ўққа айлансам-у, дейман тишларимни гижирлатиб,— қудуқ замбарак бўлиб мени отиб юборса, шу қадар қаттиқ

отиб юборсаки, тўғри бориб эшоннинг бошига урилсам, уни чилпарчин қилиб, кулини кўкка совурсам! Ёру дуёни чағ-тўзон, даҳшатли гумбурлаш овози тутиб кетса!! Ёки... Ёки шу тобда ер бетига чиқсаму пиримни, «қиёматли отам»ни, шу қўлим, шу қадоқ қўлларим билан бўғсам, бўғсам, ўлигини ҳам ўлдирсам! Кейин ўзимни ҳам... Йўқ-йўқ! Аввал бу иблиснинг бутун кирдикорини, макрини оламга ёйсам, бу одамга, бу одам — шайтонга ишонманг, халойиқ, ишонманг!— деб жар солсам... Ортиқ гапиролмайман! Уҳххх!!! Уҳ!!! Чойингизни беринг, болам. Э, ҳа, тикка турибсиз?! Утиринг, азизим, ўтиринг.

Мен шунчақаман, кечмишни эсладим дегунча, жазавага тушиб телба бўламан қоламан... (А. Муқимов.)

5-машқ. «Қуллар» романидан олинган парчадан турли нутқ услубларига ҳос синтактик воситаларни аниқланг ва уларнинг нима сабабдан қўлланганлигини тушунтиринг.

— Тақсир!— деди оқсоқол, амалдорларга қараб,— баҳор ўт молида шу йўнғичқани бир ярим таноб ёздирган эдик, хайр, келинг, кўр бўлсин, бу ҳам бир ярим таноб-да!

Амлакдор аминга қаради, у ҳам бош қимирлатиб «тузук» деган ишоратни берди. Сўнгра амлакдор ўз мирзасига:

— Ёзинг!— деди.

— Қанча?

— Бир ярим таноб.

— Нотўғри!— деб бақирди Сафар. Деҳқонлар ҳам ҳар томондан:

— Нотўғри, нотўғри,— деб ғалва кўтардилар.

— Ёзаверинг,— деди амин,— гар чорак таноб ёзсангиз ҳам, булар нотўғри деяверади.

— Уғри ҳам нолийди, уй эгаси ҳам денг-а, амин-бобо!— деди бир деҳқон. Деҳқонлар кулишдилар, амин ҳам заҳарханда қилиб қўйди. Аммо амлакдорнинг пешанаси буришди.

«Сафар»... ёзди мирза ва оқсоқолдан:

— Ким ўғли?— деб сўради.

— Шоди ўғли.

«Шоди ўғли бир ярим таноб буғдой...»

—... Молияти қанча?— аминдан сўради мирза.

— Ун икки ботмон юзасидан ёзинг!

6-машқ. Қуйидаги еўз бирикмаларининг нутқнинг қайси услубга ҳослигини аниқланг. Улар штирокида гаплар-тузанинг.

Шартли рефлекслар, бўлимас бўлаклар, ажратилган бўлаклар, турғун сўзлар; олтин куз, мрамар қоя, нозик ишора, хипча бел, фахрий ҳуқуқ, шарафли меҳнат, халқ байрами, тиҷчилик кабутари.

7- машқ. Қуйидаги нутқ услубларида 2—3 бетлик ижодий матн тузинг. Матнингиз тубандаги мавзуларда бўлиши мумкин:

1. Илмий услуб: «Тилнинг пайдо бўлиши», «Ёзув тарихи».

2. Расмий-иш услуби: «Юбилярга адрес хати», «Янги йил табриги», «Курс йиғилиши».

3. Публицистик услуб: «Адабиёт тинчилик учун курашда!», «Жаҳон халқлари нима истайди?»

4. Бадний услуб: «Баҳор», «Гулхан ёнида».

5. Сўзлашув услуби: «Автобусда», «Пахтазорда», «Дугоналар учрашди».

Матн тузишда синтактик-услубий хусусиятга эътибор беринг.

8- машқ. Қуйидаги матнлардан синтактик-услубий воситаларни аниқланг. Буида бир нутқ услубидаги синтактик воситаларнинг бошқа нутқ услубларида ҳам учраши ҳодисасига диққат қилинг.

— Сизники қаерда, меҳмон?

— Тошкентдан, мулла ака.

— Исмингиз?

Отабек манглайини қашиб олгач, жавоб берди?

— Шокирбек...

— Марғилонга биринчи келишингизми?

— Биринчи келишим... (А. Қод.)

— Алқавлу билольамали ло юътабару» деганлар китобларда, — деди мулла.

— Мен бу гапингизни тушунмадим, тақсир! Тожик-чалаб айтсангиз-чи? — дебди аравакаш.

— Яъни масалан, «бламал сўз, яъни масалан, кирдикорсиз гуфтор — эътиборсиз» деганлар китобларда, — деб мулла айтганига изоҳ берибди.

— Мен бу гаплардан ҳеч нарса тушунолмайман. Мен сизларнинг олдингизда дарс ўқитганим йўқ. Тезроқ кира пулини тўлиқ беринглар. (С. А.)

9- машқ. Гаплардаги услубий хатоларни кўрсатинг, уларни таҳрир қилиб кўчиринг.

1. Педагогик катта стажга эгаман. 2. Мактаб ошхонаси овқатланиш хавфсизлиги ойлигини ўтказди. (Газ.) 3. Менга товусингиздан икки метр, сув парисидан уч метр беринг. («Муштум».) 4. Яқинроқ кел-

ташимизда «Хуш келибсиз!» деган ёзув узоқдан кўзга ташланарди. («*Муштум*».) 5. Бугун «а» билан «б» ўртасида мусобақа ўтказилади. («*Муштум*».) 6. Клуб душанба, сешанба, чоршанба, пайшанба, жума, шанба кунларидан ташқари ҳар куни ишлайди. («*Муштум*».) 7. Ҳамма қурти бор ўртоқлар мажлисга. («*Муштум*».) 8. Собиқ математика ўқитувчиси, эндиликда гастроном мудир бўлган Бафоевга тегишли (*Газ.*) 9. Энг аввало, гектарлар тўла, ниҳоллар соғлом бўлиши керак. (*Газ.*)

3-§. Синтактик омонимияга хос услубий хусусиятлар

Синтактик омонимия нутқ босқичига хос хусусият бўлиб, сўз шакллари, бирикмалар ва гаплар орасида юз беради. Синтактик омонимияда ифоданинг, аввало, шакл томонига, сўнгра мазмун томонига эътибор берилади. Шакллари бир хил, аммо мазмуни турлича бўлган сўз бирикмалари ва гаплардан бадний тасвирда сўз ўйинлари, аския, баъзан кулги яратиш учун фойдаланилади:

— Афанди, бугун сира оғзингизни очмадингиз,— деди суҳбатдошларидан бири.

— Эснайвериб, оғзим очилиб, униг йиртилишига оз қолди-ку! — деди афанди. (*Афанди латифаларидан.*) «Оғиз очмоқ» конструкцияси икки ўринда икки маънода келиб, кулгили вазият яратган.

Эркин сўз бирикмалари ўзаро ҳамда турғун сўз бирикмалари билан омонимлик ташкил қила олади: *Неъматовга қарайди* сўз бирикмасида бир-биридан фарқ қилувчи икки маъно англашилган: 1) бошқа бир шахс (Неъматовга қараб, тикилиб туғибди; 2) маълум бир нарса — предмет унга тегишли маъносида. *Пальтода ўтирди, чопонда ётди* бирикмаларида ҳам бу ҳолни кўриш мумкин.

Эркин сўз боғламаси билан турғун сўз боғламаси омонимлик пайдо қилса, таъсирчанлик бир қадар кучли ифодаланади: *оғзи катта*: а) оғзининг ҳажми катта, яъни физиологик ҳолат; б) *мақтанчоқ* — фразеологик ибора бўлиб, таъсирчанлик ифодаланган.

Турғун сўз боғламалари ўзаро омонимлик ташкил қилганда, таъсирчанлик ва ҳис-ҳаяжон янада кучаяди. Буни қуйидаги бир гап таркибида келтирилган икки омонимик ибора маъноларини қиёслаганда яққол кўриш мумкин: *Болалар йўз оналарини ардоқлаб бошига кўтарди. Онаси уйдан чиқиши билан уйни бошига кўтарди.*

Шоир Фафур Фулом шаклан бир хил бўлган эркин ва турғун сўз бирикмаларини ёнма-ён келтириш орқали тасвирда ўзига хослик ва жозибадорлик вужудга келтирган:

Примуснинг капсулида синмишдир пина,
Дам бермайди ҳеч.
Дам бермайди ҳеч —
Эски турмуш таъвишлари Сарвигинага.

Синтактик омонимлик содда гаплар орасида ҳам, қўшма гаплар орасида ҳам учрайди: *Нодонлигидан гапирди* гапидан икки хил маъно англаш мумкин: ўзи нодон бўлганлиги учун гапириш ёки бошқа бировнинг нодонлигини баён қилиш; *Нима экилса, шу ўрилади* гапи ҳам нутқда икки хил маъно ифодалайди.

Бир хил грамматик қурилишга эга бўлган гапдан оҳанг ва паузанинг ўрнини ўзгартириш билан турли мазмундаги гаплар ҳосил қилиш мумкин. Масалан, *Қишлоқдаги бари ёш йигитлар урушга кетган* гапи ҳеч қандай тўхтамсиз ўқилса бошқа, *ёш* сўзидан сўнг эса тўхтам қилинса, тамоман бошқа маъноли гаплар ҳосил бўлади.

Синтактик омонимларнинг барча кўринишлари фикрнинг икки хил англашилишига сабаб бўлади. Бу, ўз навбатида, тингловчини чуқур ўйлашга, фикрлаш доирасини кенгайтиришга ундайди, тасвирда бадшийликни оширади.

10- машқ. Синтактик омонимларни аниқланг. Шаклан тенг бўлган ифодаларнинг мазмуини изоҳланг. Улар нутқда қандай услубий вазифа бажарганлигини кўрсатинг.

1. Қишлоқнинг қуйи томонидаги йўл бизнинг уйга тўғри келади. («*Гулистон*».) 8. Мабодо сўз берилса, минбарга чиқади-да, тўғри келган аёлга қараб кулади. (А. Қ.) 3. «Бўй бўйга тўғри келади-ю, кўнгил кўнгилга тўғри келмайди»,—деб ўзингизни ўзингиз бўғиб юрманг. (П. Т.) 4. Бир тарсаки юзига солди. («*Муштум*».) 5. Утганин юзига солгандан нима фойда? Бу ёнгга халақит бермаса бас. (А. Мух.) 6. Ёргинамдан уяламан. («*Қўшиқдан*».) 7. Ҳамид акам буюрган бўлса, майли, олавер дебди. («*Сўзлашув*».) 8. Отдим-у елкасидан пагонини юлиб олдим. («*Сўзлашув*».) 9. Қордан қилинган роҳати-жондан бир оғиз-олдим. 10. Бир оғиз сўз беринг. («*Муштум*».) 11. Мажлис қарорини тасдиқлайман деганлар қўл кўтарсин. («*Муштум*».) 12. Узоқдан икки немис солдати қўл кўтариб келар эди. (А. Қ.) 13. Шамол бўлмаса, те-

ракнинг учи қимирламайди. (*Мақол.*) 14. Бугдой эккан бугдой, арпа эккан арпа ўради. (*Мақол.*) —

11-машқ. Қуйидаги омонимик сўз боғламаларининг ҳар бир маъносига мос гаплар тузинг. Бундай ифодаларнинг услубий бўёғини аниқланг.

Кўз юмди, ўзида йўқ, таниш учун келдим, ўглингиз билан табриклайман, кўп гапиради, катта кетди, катта гапирди, афтига қарайди, семиз портфелли киши, Карим эшак аравада қовун олиб кетди, узун сочли қиз келди, ўз ёғига ўзини қовурди, чопонда ўтирди, синглимга қарайди. —

12-машқ. Газета ва журнал саҳифаларидан омоним гапларга мисоллар топиб ёзинг. Уларнинг маъно ва услубий хусусиятларини тушунтиринг.

4-§. Синтактик синонимликка хос услубий хусусиятлар

Синонимлик нафақат назарий, балки амалий жиҳатдан ҳам синтактик услубиятнинг асосини ташкил этади. Чунки синонимликда аввало, мақбул конструкцияларни нутқ жараёни ва шароит, жанрга мослаб танлаб олиш имконияти мавжуд бўлади.

Денотатив маъноси билан бир-бирига яқин, аммо коннотатив маъноси билан фарқланувчи турли синтактик конструкциялар синтактик синонимияликни ташкил қилади. Синтактик синонимияда мазмунан бир-бирига яқин бўлган фикрни ҳар хил конструкциялар, гаплар орқали бериш тушунилади: *Китобни укасига олди.*— *Китобни укаси учун олди.* *Буни ҳамма билади.*— *Буни ким билмайди?* каби.

Синтактик синонимия услубий восита сифатида оғзаки ва ёзма нутқда кенг қўлланади. Синтактик синонимларни ҳосил қилишда сўз ва сўз шакллари муҳим роль ўйнайди. Шаклан турлича, мазмунан бир-бирига яқин бўлган гаплар бири иккинчисидан ҳиссий таъсирчанлиги ёки бирор услубга тааллуқлилиги билан фарқ қилади. Чоғиштиринг: *У дарсга кечикиб киради.*— *У дарсга кечикмай кирмайди.* Иккинчи гапда таъсирчанлик кучли.

Синтактик синонимларни хоҳ оғзаки, хоҳ ёзма нутқда бўлсин, сўз қўллашнинг бойлиги нуқтаи назаридан баҳолаш лозим. Чунки синтактик синонимлар ҳам, асосан лексик синонимлар каби нутқда турли маъно нозикликларини келтириб чиқаради, услубий бўёқдорликни,

фикрнинг аниқ, таъсирчан бўлишини таъминлайди. Шунинг учун ёзувчилар бир жумланing ўзида уларнинг турли кўришишларидан фойдаланишга ҳаракат қиладилар: *Тўғонбек чаласавод бўлса ҳам, илм-фаннинг қадр-қимматини билади. Талабаларнинг сўхбат ва мунозараларига диққат билан қулоқ солади, лекин бу соҳани ўзи учун бегона ҳисоблайди.* (О.)

Худди шунингдек, шоир Ҳамза ҳам «севмоқ» маъносидан бир қанча сўз бирикмаларини синоним қилиб ишлатганлиги диққатга сазовор: «Мен сенга ошиқ», «Мен асир мубталоинг», «Дунёда мен сени суйган», «Олиб ақлу ҳушм, ҳайрон айладинг», «Ишқ савдоси аро ёлғиз харидорнинг эдим» ва бошқалар.

Синтактик синонимия сўз бирикмаси ва гап доирасида бўлиши мумкин.

Сўз бирикмаси доирасида синонимия. Мазмунан бири-бирига яқин, аммо тузилиши ва услубий бўёғи турлича бўлган сўз бирикмалари синонимик сўз бирикмалари ҳисобланади: *Иккинчи уй — иккинчи сондаги уй — номер иккинчи уй.* Сўз бирикмалари синонимиясида мавжуд предмет, белги эмас, балки ана шу предмет, белгини ифодалашда синтактик алоқа муносабати ва шу муносабат асосида келиб чиқадиган коннотатив маънолар ифодаланади: *хўжаликка ярайди — хўжалик учун ярайди — хўжалик учун яроқли.*

Сўз бирикмаларидаги синонимлик иккига: келишикли конструкциялардаги ўзаро синонимия ҳамда келишикли ва кўмакчили конструкциялар синонимиясига бўлинади.

Келишикли конструкциялардаги синонимия, асосан, келишик қўшимчаларининг ўзаро аламашнинг ишлатилиши натижасида ҳосил бўлади. Бунда, асосан чиқиш келишикли бирикмалар қаратқич ва жўналиш келишикли бирикмалар билан, жўналиш келишикли конструкциялар эса қаратқич келишикли конструкциялар билан синонимик муносабатга киришади. *Тингловчилардан бири сўзлади.— Тингловчиларнинг бири сўзлади. Биз сизнинг қўшинингиз бўламиз.— Биз сизга қўшни бўламиз* каби.

Келишикли ва кўмакчили конструкциялар синонимияси барча нутқ услубларида учрайди. Бироқ халқ мақоллари, шнорлар, газета сарлавҳалари ва рубрикалари учун кўпроқ қисқалик, яъни келишикли конструкция мувофиқдир. **Ч оғ и ш т и р и н г:** *Дунёга тинчлик!*—

Дунё учун тикчилик! Камтарга — камол, манманга завол. (Мақол.) *Берсанг — оласан, эксанг — ўрасан.* (Мақол.)

Ҳаракатнинг бажарилишидаги восита маъносини ифодалашда ўрин-пайт келишкли конструкция «билан» кўмакчили конструкция билан бирга синонимлик ҳосил қилади: *қаламда ёзди — қалам билан ёзди, поездда кетди — поезд билан кетди.* Кўмакчили бирикмалар иш-ҳаракатнинг бажарилиш ҳолатини, сабабини, пайтини, ўрнини ҳам ифодалаб келади: *Сиз билан юксалажак шонимиз, камолимиз.* (F. F.) *Чўл билан олишув давом этмоқда.* (Газ.) Бундай конструкцияларни бирор-бир келишкли конструкция билан синоним қилиб ишлатиб бўлмайди.

Аталганлик, тегишлилик маъносидаги синоним конструкцияларда ҳоким қисм ифодалаган предмет шахста тегишли бўлса, кўпроқ келишкли конструкция, ўша предмет жониворларга тааллуқли бўлса, асосан, кўмакчили конструкция ишлатилади: *Моҳир спортчиларга совринлар.* (Газ.) *Сигир учун омухта озуқа.* (Газ.)

Сўз бирикмасида сабаб маъноси ифодаланиб келганда *деб, учун, туфайли* конструкциялари ўзаро ҳам синонимлик ҳосил қила олади:

— Сизни деб келдим, Йўлчи ака!

— Мен учун келдингизми? (О.)

Кўмакчили ва келишкли конструкциялар синонимияси жанр, услуб хусусиятига кўра бир-биридан фарқланиб қўлланади. Жумладан, насрда кўмакчили конструкция нисбатан фаол қўлланади. Шеърятда кўпроқ келишкли конструкциялар ишлатилади.

Сўз бирикмалари алоҳида олинган сўзлар билан ҳам ёки бошқа бирор сўз бирикмаси билан ҳам синонимлик ҳосил қилади: Масалан: *ўрганмоқ — ўрганишга киришмоқ; ёрдамлашмоқ — ёрдам беришга келмоқ; қизиқмоқ — қизиқиш ҳосил қилмоқ* каби.

Эркин сўз боғламалари икки сўзнинг маълум бир қонун-қоида асосида бирикишидан ҳосил бўлади. Шу бирикмаларнинг кўпчилиги услубий бетараф бўлса, айримлари услубий бўёқдор бўлади. Услубий бўёқдор сўз бирикмалари, одатда, бир сўзнинг бошқаси билан бирикши имконияти ва қонунияти бузилган ҳолига тўғри келади. Демак, ҳар бир сўзнинг бошқаси билан қўшилиш имконияти, қонунияти мавжуд. Бир сўз иккинчи бир сўз билан қўшила олса, бошқа бири билан бирика олмайди. Сўзлар ўзаро бирикиши учун машиқан бир-бирига тўғри келиши керак. Масалан, *мазали ош* дейиш мумкин,

аммо *мазали тош* деб бўлмайди. Чунки тошда там сема-си йўқ.

Бадий адабиётда кўчма маъноли сўзлар кўпроқ қўлланади. Шунинг учун ҳам бадий нутқда сўзларнинг қўшилишида айрим чекланишлар йўқолади. Масалан, *алангали йиллар, ширин сўз, қон йиғламоқ, ёқут пиёла* каби бирикмалардаги сўзлар айнан ўз маъносидан тушунилса, мантиқсиз бўлади. Аммо улар бадий нутқда образлилик ва жозибadorлик касб этади.

Бадий сўз усталари одатдаги нутқда ўзаро боғла-ниши чегараланган сўзларни боғлаш орқали турли маъно позикликлари, таъсирчанликни юзага келтирадilar.

Бадий нутқдаги бундай бирикмаларни ғайриодатий (атама ва мисол Х. Абдурахмонов, Н. Маҳмудовнинг «Сўз эстетикаси» китобидан олинди) бирикмалар деб юритилади. Бундай бирикмалар бадий тафаккур маҳсули бўлиб, алоҳида ҳиссий-таъсирчанликни юзага келтирувчи услубий восита бўлади.

Товушларнинг ҳиди-бўйи бор.
Товушларнинг совуқ, илиғи.
Товушларнинг ранги рўйи бор.
Товушларнинг ширин-аччиғи,
Бордир ҳатто юмшоқ, қаттиғи,
Шоир рассом бўлсайди агар,
Чизар эди шундай лавҳалар. (М. Шайхзода.)

Айрим ҳолларда қисмлари моҳият эътибори билан бир-бирига тамомила зид, қарама-қарши бўлган сўзлар — оксюморон орқали ғайриодатий бирикмалар ҳосил қилади: *аччиқ шодлик, ширин ташвиш, ўроқдай тўғри, унсиз фарёд, ёмон яхши кўрмоқ* ва ҳ. к. Бундай ғайриодатий бирикмаларда ҳиссиёт кучли бўлади. Шунингдек, оксюморондан ҳазил, кулги, енгил юмор яратиш учун ҳам фойдаланилади:

— *Оббо соқолли чақалогей!*— деди Шамси Тўраевич Умаровнинг елкасига қўл ташлаб. (Н. Аминов.)

Гаплар доирасидаги синонимия. Гаплар фикр ифодалаш билан бирга турли ҳис-туйғуларни билдириш учун ҳам хизмат қилади. Жумладан, *Сув келди* гапи «соф дарак» ёки «дарак-севинч» маъноларини ифодалаши мумкин. Демак, «Коммуникация (алоқа) интеллектуал (ақлий) ҳолатни ҳам, ҳис-ҳаяжонли ҳолатни ҳам ўз ичига олади». (А. Ғуломов.)

Нутқимиздаги гаплар эмоционал бўёғи ёки маълум нутқ услубига тегишлилиги билан бир-бирдан фарқ

қилади. Ана шу фарқ, айниқса, синоним гапларда кўзга ташланади.

Мазмунан бир-бирига яқин бўлган фикрни турли гап шаклларида баён қилиш гаплар синонимиясини юзага келтиради: *Боланинг эгнига бирор нарса кийитинг. Болага бирор нарса кийитсангиз бўлмайдими эгнига.* Бу гапнинг биринчиси бетараф бўлса, иккинчиси сўзлашув нутқи услубига тегишлилиги билан ажралиб туради. Бунда сўзловчининг ўз нутқига бирор бўлакни қўшимча қилиш мақсади йўқ, балки бу гап сўзлашув нутқига хос бўлиб, унинг нутқи тайёр эмаслиги билан фарқланади.

Қуйидаги бир синонимик қаторни ташкил қилган гаплар ҳам бир-биридан услубий бўёғи билан фарқланиб турибди: *Планни бажардик.— Планни адо этдик; Ваъдага вафо қилдик.— Ваъданинг устидан чиқдик; Эл олдидида уятга қолмадик.— Халқ олдидида юзимиз ёруғ бўлди каби.*

Синонимлик содда гаплар орасида ҳам, содда ва қўшма гаплари орасида ҳам учрайди. (Бу ҳақда ўрни билан тўхталамиз.)

Синоним содда гаплардан такрорнинг олдини олиш, нутқ таъсирчанлигини ошириш учун услубий восита сифатида фойдаланилади. Қиёсланг: *Мен бормайман, ... қаерга бораман, ... ҳеч қаерга бормайман, ... боришга ку бормайман, ... нега боришим керак, бориб бўлман ва ҳ. к.* Яна мисол: *Баъзан одамда қандайдир оғир руҳий ҳолат пайдо бўлади, юрак сиқилади, нимадан сиқилаётганлигини билмайсан, кўзингга дунё тор бўлиб кетади.* (И. Р.)

Лексик синонимлар сингари, синоним гапларни ҳам кетма-кет ёки ёнма-ён қўллаш орқали таъсирчанлик кучайтирилади. Ҳ. Ҳ. Ниёзийнинг «Бой ила хизматчи» драмасида Қодирқул мингбошининг «Сен нимага бойнинг пулини ўгирладинг?» саволига Гофир бир хил мазмундаги турлича гаплар орқали жавоб беради: «Мен ўгирлаганим йўқ, ҳаммаси бойларнинг ҳийла-найранглари. Мен ўғри эмасман, мени ўғри деганларнинг ўзлари ўғри». Худди шунингдек, синоним гапларни қатор қўллаш бадний нутқ услубида кенг қўлланади. У ёзувчига аке эттирилаётган воқеа-ҳодисаларнинг энг муҳим томонларини тўлақонли ва образли тасвирлашга имкон беради: *Пирнафас аканинг уйи мотамда қолди. Фақат Пирнафас аканинг уйигина эмас, бутун бир қишлоқ, гўзал Пишканак қишлоғи қайғу-алам, ғам-кулфат ичида қол*

Ўи. (Ж. Шарипов.) Қишлоқда кўп одамнинг юмушини қилдим, майли, бу ерда ҳам ишлай. Яхши ишласам, албатта, чакки бўлмайди. (О.)

13- машқ. Келлишкел ва кўмакчили конструкциялар синонимиясини аниқланг. Уларнинг қайси иутқ услубига ҳоселигини ва маъно нозиклигини баён қилинг.

1. Масжид ҳовлисида қуриб ётган улкан дарахт. (*И. Султон.*) 2. Ҳовли саҳнида катта ҳовуз. (*Ж. Шарипов.*) 3. Аммо ҳалигача хотирага шикоятим йўқ. (*С. Азимов.*) 4. Ҳалига қадар Чоржўйдан мадад йўқ. (*Ж. Шарипов.*) 5. Бу одамга қандай вазифа беришни ўзларингга ҳавола қиламиз, лекин ҳосилот кенгашига раис қилсаларинг куймайсизлар. (*А. Қ.*) 6. Зебига гапим бор. Юр, сенда гапим бор,—деди-ю, ўзи эшикка қараб юрди. (*О.*) 7. Ялқов билан анқов — душманга катта ов; Ялқов билан анқов — душман учун ов. (*Мақол.*) 8. Раисда тиним йўқ.— Раис учун тиним йўқ.— Раисга тиним йўқ. 9. Бундан кўра гўнг титганинг яхши эмасми, қари товуқ?! (*О.*) Бундан мардикорлик яхши эмасми? (*П. Қ.*) 11. Сўрагани одам йўқ. (*Урдубодий.*) 12. Сўзлагали тил йўқ. (*А. Қод.*)

14- машқ. Қуйидаги «деб» конструкцияли сўз бирикмаларини *учун, туфайли* сўзлари ёрдами билан ҳосил бўладиган бирикмаларга айлантириб кўринг. Бундай конструкциялар қандай ҳолда ўзаро синонимлик ҳосил қилиш ёки қила олмаслик сабабларини тушунтиринг.

1. Гапни яна чўзмасин деб унга қарши ҳеч нарса демади. (*А. Қ.*) 2. Ҳамма айб ўзингизда, яхши ўқисин деб Зухрани жуда эркалатиб юборган эдингиз. (*А. Қ.*) 3. Фақат қиз юмушларим кўп деб унамади. (*О.*) 4. Яна ишни сусайтирмасинлар деб кўрқяпман. (*О.*) 5. Қизнинг қўли қаваради деб ўсмасини ҳам ўзингиз сиқиб берар эдингиз. (*А. Қ.*) 6. Дадам бояқиш кеча-ю кундуз чўт қоқади, мияси айнамаса деб кўрқаман. (*О.*) 7. Тоғдай оғир билак бердим, Ёвларни муштласин деб. (*Ҳ. О.*)

15- машқ. Қуйидаги содда сўз бирикмаларини мураккаб сўз бирикмаларига айлантириб ёзинг.

На м у н а: *Газета ўқимоқ — бугунги газетани қизиқиб ўқимоқ — барча газетани ўқимоқ.*

Ҳақиқатни айтмоқ, кекса одам, қора булут, дўсти билан қувонмоқ, ишга кетмоқ, дала кезмоқ.

16- машқ. Қуйидаги сўз бирикмаларини ўқинг. Қайси сўз бирикмаларни услубий жиҳатдан равои-равои эмаслигини аниқланг. Шу бирикмалар иштирокида гаплар тузинг.

Пулни совурмоқ, пулни совурмоқ, совға судрамоқ, бўйи узун бола, узун бўйли бола, йўғон бўйли йигит, озгин қиз, ориқ қиз, нуроний йигит, хушбичим кампир, азобдан роҳатланмоқ, ёмон ҳам яхши кўрмоқ.

17- машқ. Сўз боғламаларидаги нуқсонларни аниқланг. Уларни таҳрир қилиб кўчиринг.

1. Директор бош инженер билан ўз хонасида учрашди. 2. Чунки ферма ана шу планни қоплаш учун резерв ва имкониятлар етарли. (Газ.) 3. Экин-текин ишларини қисқа вақтда ва сифатли яқунлашда механизаторлардан Али Қажумов, Хусен Пўлатовлар, Фотима Ражабова, Ойсара Наврўзова сингари азамат колхозчиларимизнинг ҳиссаларини катта бўлди. (Газ.) 4. Наққош кузнинг сахий мўйқаламидан баҳра олган гўзалар қулоғида олтин балдоқлар селкиллаб турибди. (Э. Охунова.)

18- машқ. Қуйидаги нутқий парчада қавс ичиде берилган сўзлардан бирикмага мосини танлаб кўчиринг. Қайси ўрнида сўз бириктириш қонуниятини бузилишини ва бунинг оқибатида қандай услубий хатолар юз бераётганини изоҳланг.

Хурматли Оймат Бойматович! Редакциямизга (йўланган, йўналтирилган, узаттирилган) ҳикоянгизни ўқиб (бағоят, тенгсиз) хурсанд бўлдик. Сизда буюк талант бор, тенгсиз талант. Сиз асарини камолот чўққисиде туриб (яратгансиз, бунёд этгансиз, тақдим этгансиз).

Ўт ўчирувчи! Нақадар нодир, тенги йўқ, жасоратталаб (касб, ҳунар, машғулот). Ўт ўчирувчилар ҳаётини беш қўлдай яхши (биласиз, англайсиз, фаҳмлайсиз). Санъат асарингизнинг темаси (янги, оригинал, ширин), сюжети (соғда, ширали, тушунарли), мазмуни қизиқ, (фавқулодда, жуда, бениҳоя) ҳодисаларга бой. Ҳикояини зўр (ҳаяжон, қизиқиш, севинч) оғушида бош кўтармай ўқидик... (А. Муқимов.)

19- машқ. Қуйидаги сўз бирикмаларни ёрдамида «Баҳор» мавзуда кичик ҳикоя ёзинг.

Қуёшли кун, булутсиз ҳаво, тоза шамол, оппоқ гул, кенг дала, қувноқ кулги, аъло ўқиш, мароқли дам, уйга қайтмоқ.

20- машқ. Синоним гаплардаги услубий бўёқни юзага чиқарувчи синтактик бирликларини аниқланг. Уларда қандай қўшимча маъно инфодаланаётганини баён қилинг.

1. Отам—қаттиққўл одам.—Отам қаттиққўл одамлиги билан ажралиб туради. 2. Уқитувчи дафтарларни текширяпти.—Уқитувчи дафтар текшириш билан машғул. 3. Менга жин ҳам теккани йўқ. Яшаб юрибман. Хотинларга қийин. Онасига қийин. (С. Аҳм.) 4. Айниқса ўз ўглининг бахти ҳақида қатъий фикрга эга бўлган она учун бу қийин савдо. (Л. Толстой.) 5. Ота васияти—сен билан менга қонуи. (С. Аҳм.) 6. Ота васиятини бажариш шарт ва зарур. 7. Дунё халқларига тинчлик!—Дунё халқлари учун тинчлик керак. 8. Мен билмайман, булар кимнинг қўйлари? (Э. Ж.)—Мен бу қўйларнинг кимники эканлигини билмайман. 9.—Болани ким севмайди? Болани ҳамма севади,—деди Мирза. («Гулистон».) 10. Икки йил қишлоқнинг подачилигини қилдим—Икки йил қишлоқда подачилик қилдим. 11. Бухоро олифталарининг тили билан айтганда, унинг «оғзи бепаравуз», яъни оғзи шалоқ ва, Бухоро халқи таъбири билан айтганда, бетгачопар киши эди. (С. А.)

21- машқ. Қуйидаги синоним гапларнинг ҳар бирига хос услубий бўёқни аниқланг.

1. Ою кунга зиё берур рухсоринг, Товусларга тақлид этар рафторинг. (Ҳ. Ҳ.) Оразини шуъласидан ою кун шармандадур. (Ҳ. Ҳ.) 3. Шаҳри Тошканд ичра кўрдим махлиқо дўндиқчалар. (Ҳ. Ҳ.) 4. Сиддиқжон ортиқ тоқат қилолмай, онасига ёрилди. (А. Қ.) 5. Севги тўғрисида ўзинг очдинг сўз. (Зулфия.) 6. Меҳмон яна Ансорийдан гап очди. (А. Қ.) 7. Хусайн Бойқаро Ироқдаги сиёсий аҳволлар ҳақида гапирди. (О.) 8. Сиддиқжон югурганича Урмоннинг уйига бориб Канизакни огоҳлантирди. (А. Қ.) 9. Ниҳоят, от қоровуллар шовқий солиб тўралар чиқаётганидан халқни хабардор қилдилар. (А. Қ.) 10. Туркистон диёри қуюқ зулматда, Нур, зиё, шуъла йўқ бу юртда. (О.) 11.—Шошилмасангиз бўлмайди, қиз гоят сулув, дилбар, битта-яримта илиб кетмасин, доғда қолманг. (О.) 12.—Қани, битта танца тушайлик, Сайёрахон, Рухсат берасанми, оғайни, ё рашк қиласанми?—Нилуфархон турибди-ю! (О. Ё.) 13.—Менга қара, бир иш буюрсам, йўқ демайсанми?—Бирор марта йўқ деганманми? (С. А.)

22- машқ. Ғайриодатий бирикмаларни аниқланг. Уларнинг эмоционал-таъсирчанлик хусусиятларини баён қилинг.

1. Мен бир қора кунда туғилдим,
Туғилдиму, шу он бўғилдим. (Ҳ. О.)

2. Оташин гул уздим, ол, бу
 Шохи гуллар шохи гул,
 Гул сочиқ йўлларда бўлсин,
 Гул юзим ҳамроҳи гул. (Э. В.)
3. Куртаклар дарахтнинг уйлари,
 Дарахтнинг уйлари гуллайди.
 Куртаклар дарахтнинг куйлари,
 Куйлари иқболдан сўйлайди. (С. Салимов.)
4. Қиш фаслининг сўнгги кунлари,
 Оқ тоғларда қуёш қор ўйнар.
 Булоқларнинг оҳанги жўшқин,
 Жилғачалар бир-бирин қувлар. (Э. Неъматов.)
5. Лов-лов ёнаётир қуёш — ул нажот,
 Осмон чорлаётир, чорлар юксак тоғ.
 Шундай юрагимда товушсиз фарёд,
 Мен сенга ишонмоқ истайман эвоҳ... (Р. Парфи.)
6. Тарғилланиб бормоқда осмон,
 Оппоқ ҳидга тўлмоқда бағрим. (Р. Парфи.)
7. — Гапингиз ўроқдай тўғри,— деб кулиб қўйди
 Жўра. («Муштум».) 8. Бу ўқиш жуда яхши ўқиш — бе-
 пул овқат беради, бепул ётоқхона беради, бепул сти-
 пендия беради,— деб тушунтирдим. (Н. Аминов.)
9. Оғушига олар кундузни,
 Кундуз каби бу ёруғ кеча. (Р. Парфи.)

23- машқ. Э. Воҳидовнинг «Самар бўлгай» шеърисидаги гайрпо-
 датий сўз бирикмаларининг услубий вазифасини тушунтиринг.

Сенсиз менга ком йўқдир,
 Асал ичсам, заҳар бўлгай;
 Сенинг бирлан, ширин сўзим,
 Заҳар ютсам, шакар бўлгай.
 Юзунга бир умр боқсам,
 Тўюрми кўз, қонурми дил?
 На ундан белги пайдо-ю,
 На бундан бир асар бўлгай.
 Икки ёр васлини истаб,
 Икки ишқ сўзин эшитсам,
 Икки кўзим кўр-у, икки
 Қулоғим, майли, кар бўлгай.
 Кўзинг учганда кўнглимни
 Олиб киприкларингга қўй,
 Қошу мужгонларинг кўнглим
 Қушига болу пар бўлгай...

24- машқ. Қуйидаги шеърини жумлаларда йўл қўйилган манти-
 қий хатоларни аниқлаиғ. Бундай хатолар қандай сабаблар билан
 юзага келганлигини айтииғ. Уларни таҳрир қилиб кўчирииғ.

Кимнидир кутгандек туришар қотиб,
Саф қатор тераклар чайқалиб бедор.
(*Р. Абдурашидов.*)

Ана йиғлаяпти гўдак чақалоқ,
Йўқ бу йиғи эмас, унинг кулгиси.
(*Нилуфар.*)

Фироқида кўзига ёш олди, демак,
Кўз қароғим беҳудага ирмоқ эмас. (*А. Қосимов.*)
Руҳимда бир ҳолат нурланар,
Термуламан, кўзларим очиқ. (*С. Раҳмон.*)
Гар чарх уриб тушсанг рақс,
Онам бағри доғланмагай.
Жажжилар ўйнаб кулар,
Олам кўзи боғланмагай. (*Ф. Жабборова.*)

5- §. Дарак, сўроқ, буйруқ гапларнинг услубий хусусиятлари

Дарак гаплар орқали воқеликдаги бирор нарса, воқеа-ҳодиса ҳақида хабар берилади. Шунинг учун ҳам бундай гаплар нутқнинг барча услубларида кенг қўлланади. Дарак гапларда сўзлар одатдаги тартибда жойлашади. Оҳанг гапнинг бош қисмида кўтарилади, кейинги қисмида эса пасая боради.

Дарак гапларга хос услубий хусусиятлардан бири хабарнинг тасдиқ ёки инкор шаклда ифодалана олишидир.

Тасдиқ характеридаги гапларда инкор белгилари бўлмайди. Инкор гаплар эса морфологик ва синтактик воситалар ёрдамида ҳосил қилинади: *Розия келмади.*— *Розия келган эмас.*— *Розия келгани йўқ.* Натижада дарак гаплар синонимияси пайдо бўлади. Бундай синонимлик ўрни билан услубий вазифа бажаради.

Огзаки ва ёзма нутқда тасдиқ гап инкор мазмунини, инкор гап тасдиқ мазмунини ифодалаш мумкин. Жумладан, феъл-кесимдаги икки сўзда ҳам инкор формаси бўлса, тасдиқ мазмуни ифодаланади: *У ёзмай қўймайди* (ёзади), *Али ўртоқларини кўрмай келмайди* (кўради) каби.

Тасдиқ шаклидаги дарак гапларни алоҳида оҳанг билан талаффуз этиш орқали инкор мазмунини ифодалаш мумкин. Бу гапларда ҳиссий-таъсирчанлик кучли бўлади: — *Мени Қаландаров писанд қилармиди* (қилмайди.) (*А. Қ.*)

Сўзлашув услубида тасдиқ шаклидаги икки сўзини ёнма-ён такрорлаш орқали (*боради-я боради, ўқийди-я ўқийди*), шунингдек, феъл-кесимга *бўпти* сўзини қўшиб орқали ҳам инкор маъноси ифодаланади (*бориб бўпти, ўқиб бўпти*). Бунда сўзловчининг кучли ҳаяжони, ўз фикрига қатъий ишончи бўртиб туради.

Сўроқ гаплар ўзаро фикрлашувда нутқий аралашувни келтириб чиқаради. Бунда сўзловчи кўпинча ўз саволига тингловчидан жавоб кутади. Сўроқ гаплар ҳам барча нутқ услубларида учрайди. Аммо улар турли нутқ услубларида турлича услубий вазифа бажаради. Жумладан, илмий услубдаги асарларда сўроқ гап тингловчининг диққатини маълум бир ҳодисага жамлаш учун ишлатилади: *Сўнгра биз бир сўроққа жавоб беришимиз керак: Сигнализация нима? Уни соф физиологик томондан қандай тушуниш керак? (И. П. Павлов.)*

Публицистик услубдаги асарларда эса китобхон ва ёзувчи орасидаги дўстона савол-жавоб муносабатини ифодалаш учун хизмат қилади. Яъни публицист ўз нутқи жараёнида ўқувчига савол беради ва унинг ўзи айна замонда жавоб ҳам бериб кетади.

Сўроқ гаплар, одатда, сўроқ олмошлари иштирокида тузилади. Услубий ихчамлик ва қулайлик учун бу олмошлар баъзан сўроқ гап таркибидан тушириб қолдирилади. Сўроқ гапнинг кўриниши сўзлашув ва бадий услубда кенг қўлланади: *Шундай қилиб, тергов бошланди.— Фамилиянгиэ?... Исмингиэ?... Туғилган йилингиэ?... Жинсингиэ?... (С. Анор.)*

Сўроқ гаплар диалогик нутқда кенг қўлланади. Диалогларда сўроқ гаплар суҳбатдошга қаратилган бўлиб, ундан у ёки бу нарса-воқеа ҳақида жавоб олиш мақсадида айтилади. Бир луқмада икки ва ундан ортиқ сўроқ гапнинг ишлатилиши сўзловчининг ўта ҳаяжонини, руҳий ҳолатини ифодалашга хизмат қилади: — *Тўхтачи,— деди Луқмонча,— нима мақсад билан? Ким учун? Бир ўзингми? Ўзинг учунми?*

— *Мунча саволни қаторлаштирдинг, тергов қиллясанми? Ҳар ким ўзи билади-да! (А. Мух.)*

Тўй нимадир?— Турмуш очган янги дарвоза.

Остонаси устидаги бир тантанамий?

Тўй нимадир?— Ёғлиқ палов, яхши овоза,

Орзу-ҳавас, эл ичида обрўгинами? (F. F.)

Мисолдаги *нимадир* сўроқ олмоши ва унинг такрорланиши орқали ҳаяжон, орттирилган ҳамда китобхонни

унга лоийқ жавоб қидиришга мажбур қилган. Бу усул китобхонни мунозарага тортиш, унинг фикрлаш доирасини кенгайтиришга хизмат қилади.

Сўроқ олмошларисиз тузилган сўроқ гапларда сўроқ мазмуни *-ми, -чи* юкламалари орқали ҳам ифодаланishi мумкин. Сўроқ юкламали бундай гаплар ҳам ўқувчига қаратилган бўлиб, ҳис-ҳаяжон кўзғатишда фаол восита бўлади:

Айтингиз-чи, қишлоқ бойи Шариф, Илҳом...

Кимнинг қилган меҳнатидан бунчалик тўқ? (*F. F.*)

Сўроқ гапларда махсус лексик-грамматик воситалар ишлатилмаганда эса сўроқ мазмуни оҳанг ёрдамида ифодаланади:

З а ф а р. Ойи, ойижон! Мен ойимни топдим!

Ҳ а л и м а. Ойимни топдим? (У. Исмоилов.)

Мисолдаги *Ойимни топдим?* гапида кучли ҳис-ҳаяжон ифодаланган бўлиб, айни замонда, унда «*Ойимни топдим дейсанми?*» сўроқ гап мазмуни ҳам ифодаланяпти. Кўринадики, сўроқ гапларда шакл ҳамма вақт ҳам мазмунга тўғри келавермайди. Буни қуйидаги мисолда янада яққол кўриш мумкин: *Ким қичқирди?* гапи шаклан сўроқ, ammo ишлатилиш ўрни, оҳангига кўра «*Қичқирган одам ким?*» мазмунида ҳам «*Ҳеч ким қичқиргани йўқ-ку!*» ёки «*Мен қичқирганим йўқ*» мазмунида ҳам қўллана олади.

Кесими буйруқ майлидаги буйруқ гап оҳанг ёрдамида сўроқ мазмунини ифодаланиш мумкин:— *Иёл бўлсин?* Бу гап «*Қаёққа кетяпсан?*» маъносини беради. Бундай гап қурилиши сўзлашув услубига хос бўлиб, кесатиқ, қочирим маъносида ишлатилади.

Сўроқ гапларнинг сўроқ билдирмайдиган, жавоб талаб қилмайдиган кўринишлари ҳам бор. Бундай сўроқ гапларнинг жавоби ҳам уларнинг ўзидан англашилиб туради. Бундай гаплар риторик сўроқ гаплар бўлиб, уларда сўзловчининг кайфияти, кўтаринки руҳ, кучли ҳаяжон ифодаланади: *Курашади икки тўлқин, қараб турайми? (О.) Жамики камбағал халқ қўлни-қўлга бериб, яктан бўлиб турса, кимнинг ҳадди бор мардикор олишга?! (О.)*

Риторик сўроқ гаплар кесими буйруқ майлидаги дарақ гаплар билан синонимлик ҳосил қилади. Буларни ўзаро синоним қилиб ишлатиш орқали фикр таъсирчанлиги оширилади: *Уйга тўғри келавермайдими? Тўғри келаверсин эди каби.*

Риторик сўроқ гапларнинг кесми «от+эмасми» шаклида тузилганда, ҳаяжон янада кучаяди. Бундай гаплар шаклан инкор бўлиб, унинг синоними бўлмиш дарак гап тасдиқ маъносини билдиради: *Хўп, бу нимадан, бу ҳам ўша энг олий, энг гўзал қалб сўзи эмасми?* (Т. Тўла.)

Риторик сўроқ гапларда таажжуб, пичинг, ғазаб, севинч каби маъно оттенкалари ифодаланади. Шунинг учун ҳам бундай гап тури классик адабиётида ҳам, кейинги давр адабиётида ҳам бадий тасвир учун кенг қўлланилиб келинмоқда:

Вафолниг ёр агар бўлса, паришонини сўрмасму?
Адашган, интизору хонавайронини сўрмасму?
Туташган, бағри куйган, йўлда ҳайронини сўрмасму?
Дили садпора бўлгон чашми гирёнини сўрмасму?
(Машраб.)

— *Вой, овсин, ҳеч жаҳонда қиз бола ҳам йигитни йўлдан урадимми?* (А. Қ.)

Риторик сўроқ гаплар драматик асарлардаги диалогларда кўп ишлатилади. Бунда улар кўпинча қочирим, кино тарзида суҳбатдошнинг фикрини рад этиш каби услубий вазифаларни бажаради:

Ш а р и ф. Мен сиздан узр сўрагани келдим.

Р о ҳ а т (ҳайрон). Сиз? Узр сўрагани?.. (У.)

Ҳ а ф и з а. Соқолнинг чиққанда биласан, ҳали гўдаксан.

О м о н. Мен-а? Мен гўдакман?... (А. Қ.)

Шеъриятда фикрни риторик сўроқ тарзида ифодалаш орқали шоирлар ҳиссий кўтаринкилик, ички тўлқинланиш, ҳаяжон каби услубий оттенкаларни рўёбга чиқарадилар:

Севгини тортиб бўлурми

Тошу торози билан?

Меҳрни ўлчаб бўлурми

Зар билан, инжу билан? (Э. В.)

Айрим шеърлар тўлалигича соф ёки риторик сўроқ шаклида тузилиши мумкин. Бунда Э. Воҳидовнинг «Мен севарман жондан ортиқ, севганим суймас, нетай?», «Айт, бу сочинг толасиму, жон ипин бир бандиму?», «Дейман: саҳар шафақдан, учқунми, лоласанму?» каби қатор шеърларини мисол қилиб келтириш мумкин.

Буйруқ гаплар бирор иш-ҳаракат ёки ҳолатни юзага чиқаришга ундаш, даъват этиш мазмунини билдиради:

— Қани, гапир бўлмаса! Нега ўтирдинг? Маслаҳатингизни эшитайлик!— деди. (А. Қ.)

Буйруқ гаплар илмий услубда дарслик ва қўлланмаларнинг турли машқ, топшириқларини бажаришга ундаш маъносида кўп ишлатилади. Расмий-иш услубида эса, асосан, қарорлар, қонулар ёзишда қўлланади.

Буйруқ гапларнинг кесими, асосан, буйруқ майлида бўлади. Буйруқ биринчи шахсдан бошқа шахсларга қаратилган бўлади. Чунки сўзловчи ўзига-ўзи буйруқ беролмайди. Аммо баъзан услуб талаби билан сўзловчи ўзини иккинчи шахс ўрнига қўйиб, гапнинг кесимини ҳам иккинчи шахс буйруқ майли билан ифодалайди. Бунда сўзловчининг ўта ҳаяжонланганлиги ифодаланади: *Инобат ўз қилмишидан пушаймон бўлди: «Энди меҳмонларни ранжитма, Инобат».* (О. Ҳасанов.)

Буйруқ гапларнинг турли кўринишларини шакллантиришда феълнинг буйруқ-истак майли шакллари муҳим услубий ўрин тутади. Жумладан, -гин (-гил) аффикси билан шаклланган буйруқ гапларда буйруқ-илтимос, сўраш маънолари кучли ифодаланади. Чоғиштиринг: *«Сен бор — сен боргин, сен кел — сен келгин, -гил* шакли, асосан, шеъринг асарларда учрайди:

Тушда кўрдим дилбаримни,
Эй сабо уйғотмагил,
Олма бир дам васл шавқин,
Қўй, мени қўзғатмагил. (Э. В.)

Дарак, сўроқ, буйруқ гапларни кучли ҳаяжон билан айтиш уларни ҳис-ҳаяжон гапга айлантиради. Ҳис-ҳаяжон гап ундов гаплар деб ҳам юритилади. Гапдаги ҳаяжон оҳанг, ундов сўзлар, юкламалар, инверсия, такрор гаплар орқали ҳосил қилинади.

Ҳис-ҳаяжон гап сўзлашув ва бадиний услубда кўп ишлатилади. Чунки бундай гапларда шодлик, тантана, кўрқинч каби ҳаяжонли муносабатлар ифодаланади. Ана шу ҳаяжонли муносабатлар тингловчига, китобхонга таъсир қилади: *Гули,— Шоҳим, Алишерга озор берманг! У — буюк одам! (Уйғун, И. Султон.) Унча-мунча одамни ерга чалпак қиламан! Чалпак! Бунни билиб, тушуниб қўйинг!* (А. Қ.)

Нутқда сўзловчининг воқеликка бўлган муносабатини, субъектив баҳосини бевосита ифодаловчи ҳис-ҳаяжон гаплар публицистик нутқ услубида учрайди: *Мен яҳудийман!* (Ғ. Ғ.) Ўзга шахсни ижобий баҳолаш би-

лап бирга унга салбий муносабат ҳам билдирини мумкин. Бу хил гаплар бадий услубда анчагина учрайди: — *Афлотуннинг қизи бўлсангиз ҳам гапни тонналаб олинг, граммлаб сотинг! Гапингиз гапга ўхшамайди, оғзингиз гапдан бўшамайди!* (А. Қ.)

Баъзан сўзловчи ўз қилган ишига, хатти-ҳаракатига қараб ўзини ўзи баҳолайди. Бундай гапларда афсусланиш, ачиниш, пушаймонлик каби маънолар ифодаланади. Сўзловчининг ўз тилидан ўзини баҳолаши бадий тасвирда ўзига хос таъсирчанлик ҳосил қилади: *Бой. Ҳе аттанг! Гулни гулга эмас, гулни сассиқ алафга қўшиб қўйибман! Ҳе, пишмаган хом калла!* (Ҳ. Ҳ.)

Худди шунингдек, айрим отларни кишиларга нисбатан кўчма маънода ишлатиб тузилган гаплар ҳам эмоционал-таъсирчан бўлади: — *Ермат, одаммисан, отамисан!*— *деб бақирди элликбоши,— ўл, кесак! Елканга орт қизингни!* (О.)

Ҳис-ҳаяжон гапларни ҳосил қилишда инверсия етакчи ўрин тутади. Қ и ё с л а н г: *Уларга кўрсатаман* (О.) *Қачонгача овозимни бўғадилар тирикман, тинчимайман. Кўрсатаман уларга!* (О.) Кейинги гапда ҳикоя, хабар маъноси сезилмайди. Аксинча, сўзловчининг ҳис-ҳаяжони, кучли ғазabi ифодаланган. Ундов гапларнинг ўзидаги инверсия сўзловчининг ҳис-ҳаяжонини янада бўрттиришга хизмат қилади. Бундай гаплар сўзлашув ва бадий услуб нутқида кўп ишлатилади: *Яшасин халқлар дўстлиги! Гулласин ва ривожлансин кўҳна Бухоро!* (Газ.)

Инверсия орқали ҳосил бўлган ҳис-ҳаяжон гаплар севинч, мамнунлик, хайрихоҳлик, ҳайратланиш, ғазаб, дўқ, қайғу каби қўшимча маъноларни ифодалайди. Булар нутқ жараёнида ўзига хос услубий вазифа бажаради.

25- машқ. Дарак, сўроқ ва буйруқ гапларга хос турли услубий бўёқни аниқланг. Бундай гапларнинг нутқда қўлланишини тушунтиринг.

1. Қани энди гап уқтириб бўлса! (А. Қ.) 2. Ҳамрабуви бориб бўпти! Ҳафизани ҳам юбормайди. Унга гап уқтириб бўлармиди? (А. Қ.) 3. Э, Рузвон буви, буям сизга ўхшаш ётиги билан гапирса экан. (Я.) 4. — Ой ҳаволаб кетди, Айвон қоп-қоронғи бўлиб қолди. Уйқу қани? (У. Ҳ.) 8. Қобил бобо рўпара бўлганда, амин бақбақасини осилтириб кулди. — Нега йиғланади, а? Йиғланмасин! Ахир, борилсин, арз қилинсин-да! (А. Қ.) 6. Мен

китобни «Ўтмишдан лавҳалар» деб атамоқчи эдим, майли, шуларнинг ҳам кўнгли тўлсин, китобни «Ўтмишдан эртактар» деб атай қолай. (А. Қ.) 7. Институт ҳовлисидан чиққач, Гулнора ўзини койиди: «Қилгиликни қилдинг, Гулнора, у энди сени ҳеч қачон кечирмайди. («Саодат».) 8. — Қани, Синчалакхон қизим, мана буни кийиб олинг-чи!» (А. Қ.) 9. Ойим кетимдан машинага кузатиб келиб: Бобонг билан тоғанга кўпдан-кўп салом айт. Борибоқ хат ёз. Уч-тўрт кунда қайтгин. Йўлда эҳтиёт бўл!— деб тайинлади. (П. Қ.) 10. — Топшириб юборинг!

— Топшириб юборинг? Кимга?

— Омбор мудирига. (О. Мухторов.)

26- машқ. Ажратиб кўрсатилган гапларнинг шакл ва мазмунига эътибор беринг: 1) дарак гапми ёки сўроқ?; 2) тасдиқ гапми ёки инкор? Ҳар бир гапга хос услубий хусусиятларни айтинг.

1. — Ҳозир қаёққа ҳам кетамиз!— деди ва ўрнидан турди.— Ҳали бу ердан қутулиб бўладими? (Паустовский.) 2. — Келинг, пойафзалларни тозалайлик.

— Эй бола! Ким пойафзалини кечқурун тозалайди?— деди аёл кулиб. (Паустовский.) 3. — Гапиринг?! Гапиринг?!— Сизга айтяпман, Замира. (П. Қ.)

4. — Йўл бўлсин?— деб сўради машинадаги одам.

— Уйга, кейин ресторанга,— деб жавоб берди Хунглер. (Ё. Шукуров.)

5. Бунчалик камолот, айт-чи, кимда бор?

Кимда бор бунчалик латофат, ҳусн?

Шу чирой, шу ишва, шу ноз, шу виқор

Бахтиёр жуфтингга муборак бўлсин. (А. О.)

6. Сен қайдан биласан?

Балки юлдузлар

Менга сирларини

Сўзлаётгандир.

Сен қайдан биласан?

Балки бу кўзлар

Унсиз бир қўшиқни

Куйлаётгандир. (А. О.)

27- машқ. Сўроқ ва риторик сўроқ гапларни аниқланг. Риторик сўроқ гапларга хос семантик-услубий хусусиятларни баён қилинг.

1. Билаги йўғон, қамчилари қаттиқ бойлар ўз эшигидаги қаролга раҳм-шафқатни биладими? (О.) 2. Унинг

стук инсон бўлиши учун қанча меҳнат қилдингиз? Бар-
бир одам бўлмади. («*Муштум*».) 3. Ким дангаса бўлиш-
ни истайди? 4. Эркак бошим билан аёл кишининг усти-
дан арз қиламанми? (А. Қ.) 5. — Колхозда хотин муко-
фотга бериладими? (А. Қ.) 6. Лекин Қаландаров каби-
нетдан ранги бўзариб чиқди-ю, Саидага қараб тўнғил-
лаб: «Мўртгина нарса экансиз, қийналиб қолмасмиқан-
сиз?»— деди. (А. Қ.)

7. Нега шунча гўзал кўринар олам?

Нега қараб тўймас кўзларим?

Нега жўш уради, кўпиради қон?

Нега мисдай қизир юзларим?

Нега шодмен? Айтингиз, нега? (У.)

8. Нега севинмайин, шу голиб халқнинг

Қизи, фарзандиман, севинмай нега? (С. З.)

28- машқ. Э. Воҳидовнинг «Лола» шеъридан соф сўроқ ва ритор-
ик сўроқ гапларни аниқланг. Бундай гапларнинг шеърятдаги
услубий бўёғини изоҳланг.

Дейман: саҳар шафақдан

Учқунми, лоласанму?

Шодлик майига тўлган

Гулгун пиёласанму?

Дейди: қизиқ саволниг,

Қайда, ажаб, хаёлинг?

Еллар кўриб бу ҳолинг

Қулмакда, боласанму?

— Сўзимни қаттиқ олма,

Бошингни қуйи солма,

Бунча қизарма, лола,

Мендан уяласанму?

— Сен айт-чи, қайси ёқдан,

Қайси чаман ва боғдан,

Кулсанг, дедим, шу тоғдан

Тушган шалоласанму?

— Билсанг, уйим шаҳарда,

Келдим сенга саҳарда,

Юр хўп десанг агарда,

Ё шунда қоласанму?

— Кўксингда, майли, инсон,

Сенга фидо қилай жон.

Баргимни шеър ёзилган

Дафтарга соласанму?

— Дема фақат варақдан,

Жой олгусен юракдан,

Учқунмисан шафақдан
Еинки лоласанму,
Еқут пиёласанму?

29- машқ. Бадий адабиётдан бир неча риторик сўроқ гапли матиларни кўчиринг. Бу гапларни шу кўринишдаги бетараф, сўроқ ва шу мазмундаги дарак гаплар билан қиёсланг. Шу йўл билан риторик сўроқ гапларининг оҳанг хусусиятини ва услубий вазифасини изоҳланг.

30- машқ. Ҳис-ҳаяжон гапларни аниқланг. Бу гапларнинг оҳанг ва мазмунига эътибор беринг. Ҳар бир гапнинг ҳиссий бўёғи ва услубий аҳамиятини баён этинг.

1. — Вой бўйгинангдан оинг айлансин! Бунча суқсур, худди сутга чўмилганда-я! (*Ҳ. Ғ.*) 2. Шошмай тур, ўзингни доғда қолдирмасамми! (*М. Исм.*) 3. У гоят қимматли, тадбиркор, мамлакат учун зарур одам. Зўр санъаткор. (*Уйғун, И. Султон.*) 4. Йўл бўйи Қудрат Ғулломжоннинг оғзидан тушмади. Нуқул мақтар, «Ажойиб одам! Ажойиб одам!» деярди. (*М. Исм.*) 5. — Э ўл итялоқ! Дайди итнинг тумшугини ёғ қилмай ўл! Итга берсанг ошингни, итлар гажир бошингни! Кошки ўз бошини гажиса! (*А. Қ.*) 6. Н а в о й. Мен сенинг жосуслигингни билар эдим, аммо қотиллигингдан беҳабар эканман. Нақадар разолат! Менинг ўлимим сенга не учун керак бўлди, қотил (*Уйғун, И. Султон.*) 7. Ақлли хотин помахрамга юзини ҳам кўрсатмайди. Мен эса... номуссиз, бевафо! Энди мен Раҳмон учун ҳаром! (*С. Нуров.*)

6-§. Гап бўлақларининг услубий хусусиятлари

Сўзлар гап таркибида бир-бири билан синтактик алоқага киришгандагина нутқда гапнинг у ёки бу бўлаги вазифасида кела олади. Синтактик алоқа гап бўлақларининг асосий белгисидир. Гап бўлақлари орасидаги синтактик алоқа сўз шакллари, ёрдамчи сўзлар, сўз таркиби ва оҳанг орқали юзага чиқади. Гап бўлақлари орасидаги синтактик алоқанинг бузилиши нутқда услубий хатоларни келтириб чиқаради, чунки гап бўлақлари маълум грамматик муносабат билан ҳосил бўлган бутунликнинг бўлақларидир.

Услубшунослик нуқтаи назаридан қараганда, гапнинг мантиқли, мазмунли ва таъсирчан бўлишини таъминлашда гап бўлақларига хос хусусиятларни билиш ва улардан нутқда ўз ўрнида фойдаланиш муҳим аҳамият касб этади. Чунончи, илмий нутқ услубида йнғиқ (фақат бош бўлакли) содда гаплар, бадий ёки публи-

истик услубда эса ёйиқ (бош ва иккинчи даражали бўлакли) гаплар кўпроқ ишлатилади. Бу ҳолат бадний-публицистик нутқнинг ҳиссий-таъсирчанлик хусусиятига эга эканлиги билан боғлиқ. Шунингдек, бош бўлак, гарчи мустақил гапни ташкил қила олса ҳам, баъзи ўринларда унинг ўзидан тўлиқ фикр англашилмайди. Бундай вақтда иккинчи даражали бўлақлар зарур бўлади. Буни проф. А. Фуломов қуйидагича изоҳлайди: «Демак, конструкциянинг фикрни тўла ифодалайдиган гап тусида бўлиши учун баъзан эга билан кесимнинг ўзи ёлғиз кифоя қилмайди, бундай вақтда иккинчи даражали бўлақлар ҳам зарур бўлади... Қуйидаги икки гапни солиштиринг. Бу икки гапнинг таркибида аниқловчи зарур элементдир, бунда «аниқловчи + аниқланмиш» биргаликда олинади: *Тез юриш юракка зарарли. Кўп ухлаш фойдали эмас*».

Юқорида қайд этилган ҳолларда, шунингдек, бошқа ўринларда ҳам бирор бўлакни ўз жойида ишлатмаслик услубий хатога олиб келади.

Нутқда йиғиқ содда гапни ёйиқ гапга айлантириш кишининг фикрлаш доирасини кенгайтиради. Кичик бир ахборотдан кенг, ҳар томонлама изоҳланган катта матн яратиш имконини беради. Аксинча, кенг қамровли матнларни содда, ихчам мазмуни баён этишда гапларни йиғиқ ҳолатга келтириш ҳам муҳим услубий аҳамият касб этади.

Эга гапдаги ҳоким бўлак, нутқ предметининг номидир. Эга аниқ оборотли ва мажҳул оборотли гапларда қўлланишига кўра нутқ услубларида ҳам фарқланади: эга мантиқий объектни кўрсатганда бетараф, субъект эга орқали ифодаланганда сўзлашув услубига хос бўлади. Чунки пассив конструкцияли гапларда бажарувчини аниқлаш биринчи ўринда бўлмайди. Чоғиштиринг: *Карим хат ёзди.— Хат Карим томонидан ёзилди. Қурувчилар уй қурди.— Уй қурувчилар томонидан қурилди*. Бу конструкциялар синоним бўлиб, мазмунан фарқланмайди. Аммо услубий жиҳатдан биринчиси бетараф, иккинчиси китобийдир.

Гапда эга қатнашиши ҳам, қатнашмаслиги ҳам мумкин. Чегаралаш, айириш, бўрттириш каби қўшимча маъноларни ифодалаш лозим бўлганда эга қўлланади: *Уйимизга сиз келинг. Бу китобни у ўқисин*. Сўзловчи тингловчи билан юзма-юз туриб айтган буйруқ гапларда кўпинча эга ифодаланмайди. Бу ҳол бадний матн-

ларда кўп учрайди: *Айт, кирсин*. Бироқ ижро этувчини таъкидлаш лозим бўлса, эга доим сақланади: *Сен айт, у кирсин. Е мен борай, ё сен кел*.

Айтилаётган фикр марказини кўрсатиш, уни таъкидлаш, мазмунини кучайтириш каби услубий зарурат лозим бўлганда, субъекти икки марта ифодаланган гаплар ишлатилади: *Мен ўқитувчиман, сен талабасан*. Гап умумийлик мазмунини билдирганда, олмош билан ифодаланган эга тушириб қолдирилиши ҳам мумкин: *Ўқитувчиман, талабасан* каби. Бундан ташқари, шахси номаълум, шахси умумлашган гапларда, топишмоқларнинг баъзи турларида ҳам эга қўлланмайди: *Ер ҳайдасанг, куз ҳайда*. (Мақол.) *Чопса, чопилмас; кесса, кесилмас*. (Топишмоқ.)

Кесим нутқ предмети — эга ҳақидаги хабарни билдиради. Гап тузиш, унда фикр ифодалаш учун кесим асосий вазифани бажаради. Кесимлар қайси сўз туркумидан ифодаланишига кўра феъл-кесим ва от-кесимларга бўлинади.

От-кесим эгага махсус ёрдамчи феъл — боғлама востасида туташади. Боғлама қўлланмаганда, кесим оҳанг, тўхташ, тартиб орқали шакллантирилади. От-кесимнинг бу хусусияти синонимлик ҳосил қилади: *Зокир ўқитувчи бўлди. Зокир — ўқитувчи. Дала кўм-кўк бўлди. Дала кўм-кўк*. Уз мустақил маъносини йўқотиб, ёрдамчи вазифасига кўчган феъллар иштирокида ҳосил бўлган от-кесимда қўшимча ҳиссий-таъсирчан маънолар, ҳам турлича бўлади. Чоғиштиринг: *Салим ўқитувчи бўлди — Салим ўқитувчи ҳисобланади. Еди — еб қўйди — еб ташлади — еб бўлди*. Нутқда бундай гапларни кесимга эътибор бериб ишлатиш талаб этилади. От-кесимда инкор маъноси *йўқ, эмас* каби ёрдамчилар билан, феъл-кесимда эса *-ма* аффикси билан ифодаланади. Бундай ҳолат от-кесим ва феъл-кесимнинг синонимиясини вужудга келтиради. Нутқ вазиятига кўра иккаласидан ҳам фойдаланиш мумкин.

Кесимлар тузилиши жиҳатидан икки хил: содда кесим ва таркибли кесимга бўлинади. Таркибли кесимлар таркибидаги элементлар маълум тартибда жойлашади. Жумладан, тартибли феъл-кесимларда асосий маънони билдирувчи феъл аввал, унга қўшимча маъно берувчи феъл эса кейин келади. Шахс-сон, майл, замон кўрсаткичлари ҳам ёрдамчи феълга қўшилади: *Роман ёза бошладим. Хатни ўқиб чиқдим*.

Таркибли от-кесимларда от қисми аввал келади. Баъзан услубий зарурат, шеърӣй қофия талабига кўра кесимнинг от қисми кейинги ўринга туширилиши мумкин:

Айб эмас, тўпланиб дўсту ёр билан
Кечган кунларингни **айлаб кўйсанг** ёд. (А. О.)

Шеърӣй асарларда вазн талабига кўра ва халқ мақолларида кесим тушириб қолдирилиши ҳам мумкин:

Менинг бу оламда ўз айтар сўзим
Ва ўзим сиғинар мозорларим **бор**. (А. О.)

Янтоқ ёғ ўрнини босмас, чангал—боғ. (Мақол.)

Сўзлашув услубида содда кесим кўп ишлатилса, таркибли кесимлар китобий услубда кенг қўлланади. Чоғиштиринг: *курашмоқ — кураш олиб бормоқ; қатнашмоқ — қатнашиб келмоқ.*

Айтилаётган фикрни қатъий, таъсирчан ифодалашда феъл-кесим такрор ишлатилади: *Тўра Тўраевичнинг даври давронларида аканг қарагайнинг айтгани-айтган, дегани-деган эди. (Газ.) «Гапир, гапир! Тезроқ гапир!— деди Ҳудайчи. (С. А.)*

Услубий равлонликни таъминлашда эга ва кесимнинг бир-бирига мувофиқлашиб, мослашиб келиши ҳам зарур. Эга ва кесим шахс ҳам сон жиҳатдан мослашгандагина фикр аниқ ва тушунарли бўлади: *Бола келди.— Болалар келдилар. Сен ишлидинг, мен ёздим.* Аммо ҳамма вақт ҳам шу мослик сақланиб қолавермайди. Жумладан, эга жонсиз предмет бўлса, кесим кўпинча бирлик шаклда ишлатилади: *Экинлар кўкарди, лолалар очилди, дадалар яшнади.* Бадий тасвирда табиат ҳодисаларини беришда, шеърӣй асарларда кесим кўплик шаклда ҳам қўлланади. Эга ва кесим орасидаги мослашув вариантлари кўпинча сўзловчи (ёзувчи) томонидан белгиланади, танланади. Бу имконият матннинг семантик-услубий хусусиятлари билан боғлиқ, яъни эга бирликда, кесим эса кўпликда ёки аксинча бўлиши мумкин. Жумладан, ҳурмат, кесатиш ва мазах маъноларини ифодалашда эга бирлик шаклида бўлса ҳам, кесим кўпликда қўлланади: *Ойим келдилар (ҳурмат), Мудиримиз — зўр одамлар (кесатиш). Домла поччам докторга келдилар. («Муштум».)*

Гапнинг кесими сифат, сон каби сўзлар билан ифо-

даланганда, у эга билан сонда мослашмайди. Яъни эга кўпликда, кесим эса бирликда қўлланади: *қирлар кўм-кўк, митингчилар мингта* каби. Кўплик шаклини олган сен олмоши эга бўлиб келганда, кесим ҳам шу шаклда бўлади. Бундай гапларда сўзловчининг тингловчига нисбатан ўзини юқори тутуши, менсимаслиги каби қўшимча маънолар ифодаланади: *Сенлар гуноҳкорсанлар, Сенлар айтгансанлар* каби.

Гапда эга бир неча сўз билан ифодаланганда эга билан кесим қуйидагича мослашади: а) улар шахс жиҳатдан бир хил бўлганда, кесим бирликда ҳам, кўпликда ҳам қўлланади: *Али билан Вали келди.— Али билан Вали келишди.— Али билан Вали келдилар*; б) улар шахс жиҳатдан ҳар хил бўлганда, кесим биринчи шахснинг кўплигида бўлади. Чоғиштиринг: *Мен ва сен келдик, Мен ва у келдик, Мен, сен, Вали келдик.*

Эга таркибида *кўп, кам, оз* сўзлари бўлса, одатда, кесим бирликда қўлланади: *Кўп одам келди.*

Гапнинг тўғри қурилиши унинг компонентлари орасидаги аниқ алоқага боғлиқдир. Гап бўлаклари орасидаги, айниқса, эга ва кесим орасидаги мослашувнинг бузилиши услубий хатоларга олиб келади.

Иккинчи даражали бўлаklar (аниқловчи, тўлдирувчи, ҳол) эга + кесим тарзидаги гапларни кенгайтиради. Натижада фикр семантик-услубий томондан равонлашади. Чоғиштиринг: *Қишдан, баҳордан қолишмайди кузнинг зийнати. Кумуш қишдан, зумрад баҳордан Қолишмайди кузнинг зийнати. (У.)* Айниқса, аниқловчининг бир кўриниши бўлган изоҳловчи бадий нутқ воситаларидан биридир. Изоҳловчини ўринли қўллаш орқали сўзловчи (ёзувчи) ўзи тасвирлаётган шахс, ёхуд объектнинг жонли, жозибали образини яратади: *Даста-даста гул кўтарган қизчалар — гуллар чиқар. (У.)* Изоҳловчи орқали тасвирланаётган предмет ёки унинг белгилари бир-бирига қиёсланади. Бир предмет учун хос бўлган белги иккинчисига кўчирилади, ўхшатилади. Бу ўхшатиш тасвирда жозибалиликни орттиради: *Қизлар мажлиси — гуллар, лолалар, тўтилар, қумрилар мажлиси! Уйда, Кумушбибининг тоғасининг уйида, қизлар мажлиси, гуллар мажлиси. (А. Қод.)* Изоҳловчилар деярли барча нутқ услубларида тенг ишлатилади. Гап таркибидаги айрим тўлдирувчи ёки ҳол бўлаклари кенгайтирилиб, бошқача шаклда — перифраза ҳолатида айтилиши мумкин. Бу усул фикрни жон-

лантиради, тантанали қилади. Фикрни бундай ифода-
лаш публицистик ва бадий услубга хосдир: *В. Тереш-*
ковани—тинчлик элчисини—америкаликлар яхши кутиб
олдилар. (Газ.)

7-§. Уюшиқ бўлакларнинг услубий хусусиятлари

Баъзи гапларда бирдан ортиқ синтактик жиҳатдан
тенг бўлак уюшиб келиши мумкин. Бундай бўлаklar
бир-биридан тўхтам билан ажралиб, санаш оҳангида
айтилади. Бадий услубдаги нутқда эса уюшиқ бўлак-
лари табиат манзараси, вазият ва шахсни образли
тавсифлаш мақсадида қўлланади. Уюшиқ бўлаklar
тавсирни яна ҳам тўлароқ, яққолроқ ва ифодалироқ қи-
лишда ёзувчига ёрдам беради:

Юз қизил, лаблар қизил,
Бармоқ учи ҳам қип-қизил.
Қош қаро, кўзлар қаро,
Ҳеч бўлмасин бахтинг қаро! (F. F.)

Уюшиқ бўлаklar бирор ҳодисани тафсилий баён
қилиш, жонлантириш мақсадида ҳам ишлатилади:
Итариб кўрдим, мушглаб кўрдим. Ҳеч ким йўқ. (У. Ҳ.)

Уюшиқ бўлаklar боғловчилар ёрдамида ёки боғ-
ловчиларсиз боғланиши мумкин. Уюшиқ бўлаklarдан
олдин ёки кейин қўлланган ва, ҳам боғловчилари куч-
айтирувчи восита вазифасини ҳам ўтайди. Масалан:
Қиш кунги гулхан камбағал учун ҳам чопон, ҳам тўшак,
ҳам палов. (О.) Кичкина ҳам, лўнда ҳам, бесўнақай
ҳам эди. («Муштум».) Бадий нутқда ҳам боғловчиси
кўп ҳолларда уюшиқ бўлаklarни жуфт-жуфт қилиб
боғлайди. Бунда у ҳар икки уюшиқ бўлакдан кейин так-
рорланиб келади: *Унинг уйи, ҳовлиси ҳам, сўзи, кўри-*
ниши ҳам басавлат эди. («Ёшлик».) Худди шунингдек,
на юклагани такрорланиб, боғловчи бўлиб келганда
ҳам таъсирчанлик кучаяди: *На хотин, на фарзанд кўр-*
маган. (У.) Уюшиқ бўлакли гаплар нутқ услубларида
қўлланишига кўра ўзига хос хусусиятларга эга. Илмий
ва расмий-иш услубида уюшиқ бўлаklar кўпинча ўрга-
нилаётган предметларни таснифлаш учун, буюм-нарсалар,
белги-ҳодисаларни мантиқан изоҳлаш, баён этиш мақ-
садида қўлланади. Илмий нутқда уюшиқ бўлакли гап-
ларда ҳар бир уюшиқ бўлакдан олдин рақам ҳам кўйи-

лади. Масалан: *Тенг боғловчилар тўртга бўлинади*: 1) бириктирувчи боғловчилар; 2) зидловчи боғловчилар; 3) айирувчи боғловчилар; 4) инкор боғловчиси («Ўзбек тили»).

Маъноси бир-бирига яқин уюшиқ бўлақлар жуфт ҳолда саналиши ҳам илмий услубга хосдир. Масалан: *Отлар маъносига кўра: абстракт ва конкрет, якка ва жамловчи бўлиши мумкин.* («Ўзбек тили».) Уюшиқ бўлақларни жуфтларга ажратганда, мантиқсизликка йўл қўймай, уларни маълум бир услубий мақсад билан ўзаро яқинлиги ёки қарама-қаршилигини ҳисобга олиш лозим бўлади. Масалан: *Бу воқеа китоб ва лекцияларда, газета ва рисолаларда, доклад ва журналларда ёритилган,* деб бўлмайди. Балки... *Китоб ва рисола, газета ва журнал, лекция ва докладлар...* деб қўллаш керак. Худди шунингдек, от ва ҳаракат номи ўзаро уюшиб кела олмайди: *Мен футбол ва сузишни яхши кўраман,* деб бўлмайди. Балки, мен футбол ўйнашни ва сузишни яхши кўраман, деб қўллаш керак.

Турли маъно оттенкаларига эга бўлган, яъни маъноси бир-бирдан узоқ бўлган сўзлар группаси ҳам уюшиқ бўлақ ҳосил қилолмайди. Бундай сўзларни гапда уюшган ҳолда қўллаш услубий хатога ёки кулгили вазиятга олиб келади: *Бу йил пахта, гуруч ва автомобиль яхши ҳосил берди.*

Уюшиқ бўлақлар синтактик жиҳатдан тенг бўлади, ammo ҳар бир уюшиқ бўлақ ўз лексик ва қўшимча маъно оттенкаларини сақлайди. Шунинг учун ҳам уюшиқ бўлақлар синоним сўзлардан ифодаланганда, айтилаётган фикрни кучайтириш, унга аниқлик киритиш вазифасини ўтайди: *У шундай ақлли, шундай қобил, шундай беозор. Шу ёшгача бировни «сен» деганини билмайман.* (У. Ҳ.) Синоним бўлақлар уюшиб келганда, кейинги бўлақда таъсирчанлик кучли бўлади:— *Кет, йўқол!— Ташқарига чиқар! Еқ, ўт қўй!* (М. Исм.)

Уюшиқ бўлақларда сон, эгаллик ва келишиқ қўшимчаларининг, кўмакчи сўзларнинг қўлланишида ҳам ўзига хос услубий хусусиятлар мавжуд. Уюшиқ бўлақлар бир бутун ҳолда ўқилса, аффикс ёки кўмакчи элемент уларнинг энг охиригисига қўшилади: *Боғимизда узум, анжир, анорлар етиштирилади.* Уюшиқ бўлақларнинг ҳар бирини айириб, таъкидлаб кўрсатиш лозим бўлса, аффикс ёки кўмакчи элемент уларнинг ҳар бирига қўшилиши мумкин: *Боғимизда узум ҳам, анжир ҳам, анор*

ҳам стиштирилади. Агар кўмакчи элемент бўлиб келган ҳам юкламаси уюшиқ бўлақлардан олдин келса, ҳиссий таъсирчанлик янада кучайтирилади: *Боғимизда ҳам узум, ҳам анжир, ҳам анор етиштирилади.* Бундай қўллаш кўпроқ сўзлашув услубига хос.

Уюшиқ бўлақлар билан бирга қўлланувчи умумлаштирувчи сўз ҳам нутқ услубига кўра фарқланади. Жумладан, илмий услубда илмий тасниф кўзда тутилади. Шунинг учун бундай нутқда умумлаштирувчи сўз жинс тушунчасини ифодалайди, уюшиқ бўлақларда эса шу жинсни ташкил этувчи сўзлар саналади. Бундай илмий таснифда умумлаштирувчи сўз, одатда, уюшиқ бўлақлардан олдин келади: *Отлар барча келишиклар: бош, қаратқич, тушум... қўшимчалари билан ўзгаради.* («Ўзбек тили».) Бадий нутқда эса умумлаштирувчи сўзлар уюшиқ бўлақлардан олдин ҳам, кейин ҳам келаверади.

31-машқ. Гаплардаги бош бўлақларнинг қўлланиш-қўлланмаслик сабабларини тушунтиринг. Бундай ҳодисанинг услубий хусусиятини баён қилинг.

1. Ман ўзим ҳар бир амалдорга қўл қовуштираман, ман-а, ман! (О.)
2. Узоқ йўллар босаман, тоғлар ошаман, Чорвадор ошналар учун шошаман. (Р. Бобожон.)
3. У жуда ақлли, ўзи спортчи. (О. Ё.)
4. Халққа суянсанг, тўласан, Халқдан чиқсанг, сўласан. (Мақол.)
5. Бўлмаганга бўлишма. (Мақол.)
6. Бугун олийгоҳга боришга тўғри келади.
7. Тег-тег десам, тегмайди, тегма десам, тегади. (Топишмоқ.)
8. Ёрмат йўқ, сен шу извошни қўш. (О.)
9. Бўронбек тойни ўзи эгарга ўргатган. (Ҳ. Ғ.)
10. «Аёл бошим» деганингиз, мунглиман, муштипарман деганингизми? Наҳот шундоқ бўлса!.. (А. Қ.)
11. — Кетаман, Москвага чақирдилар доклад билан. (Газ.)
12. Кичикни ёш дема, Кесакни тош. (Мақол.)
13. Яхши ошини ер, Ёмон—бошини. (Мақол.)
14. — Капсанчилар қачон келишди?— Бугун. (С. А.)

32-машқ. Берилган гапларга иккинчи даражали бўлақлар қўшиб кенгайтириб, яхлит мазмуни матн тузинг.

Баҳор келди, гуллар очилди, қирлар яшнади. ўқитувчи келди, биз дам олдик, иш унумли бўлди.

33-машқ. Феъл-кесим бўлиб келган сўзни такрорлаш орқали қандай қўшимча маъно ифодаланмоқда? Ҳамма мисолларда маъно ва ҳис-ҳаяжон бўёғи бир хилми? Феъл-кесим бундай такрор ҳолда қайси нутқ услубида қўлланади?

1. — Ота! Ота! Мен уни отайми?— От, от,— деди отаси. («*Ҳикоялар*») 2. — Ота! Қаранг, қаранг! Кичкина қуёнча қочди. («*Ҳикоялар*».) 3. Кетяпмиз, кетяпмиз, уйдан ҳамон дарак йўқ. (*А. Гайдар.*) 4. Киритишга киритди, чиқишга қўймайди. («*Ғунча*».) 5. Аммо портуя унга қулоқ солмас, гоҳ чўзилиб ётиб, гоҳ тўнкадай ғужанак бўлиб, бақиргани бақирган эди. (*Ҳ. Ғ.*) 6. Раҳима хола. Қўрқма, қизим, қўрқма! Улдирмайди. (*Ҳ. Ҳ.*) 7. Уканг фақат сени сўрагани сўраган. («*Ғунча*».)

34- машқ. Нуқталар ўрнига тегишли феъл-кесимни шакллантирувчи турли шахс-сон қўшимчасини қўйинг. Бундай шаклнинг семантик-услубий вазифасини тушутиринг.

1. Спорт мусобақасида 25 ўқувчи қатнаш... . 2. Акам ва укам бошқа шаҳарга кетишга қарор қил... . 3. Онам ва укам уйни тозала... , овқат тайёрла... . 4. Ботирлари канал қаз... . (*Ҳ. О.*) 5. Сенлар бориб... . 6. Кўп киши кел... . 7. Дадам кел... . 8. Гуллар очил... .

35- машқ. Гап бўлақлари мослашувдаги хатоларни аниқлаб ва уларни тузатиб ёзинг.

1. Ушбу таклифни қувватлаб ўн бир киши овоз бердилар. 2. Бу менинг дўстим синфдаги. 3. Охулбобоев колхози пахта планини бажарди. 4. XV район комсомолларининг конференцияси очилди. 5. Яқиндагина мактаб остонасига қадам қўйган кичкинтойлар айни пайтда ўқиш ва ёзишни яхши ўргангани қувонтиради. (*Газ.*) 6. Бу йил пахта теримида ўзига хос тезкорлик ва изчиллик билан иш кўрилди. (*Газ.*)

36- машқ. Гаплар орасидаги семантик-услубий фарқни оғзаки тушутиринг. Иккинчи даражали гап бўлақларининг белгилли ва белгисиз ишлатилишига диққат қилинг.

1. Мухлис залдан жой излади.— Мухлис залдан ўз жойини излади. 2. Нон бер.— Нонни бер.— Нондан бер. 3. Сут ичма.— Сутни ичма. 4. У сув ичди.— У сувлар ичди. 5. Китоб варағи.— Китобнинг варағи. 6. Мен сен келишингни кутмадим.— Мен сенинг келишингни кутмадим.

37- машқ. Турли келишк қўшимчаларини талаб қилувчи қуйидаги сўзлар иштирокида тўлдирувчи (ҳол)ли гаплар тузинг. Синонимик жуфтлар орасидаги семантик-услубий фарқни тушутиринг.

Бошламоқ — киришмоқ, сўрамоқ — талаб қилмоқ, ишонмоқ — ишончига кирмоқ, тўхтатмоқ — қаршилик қилмоқ. Тўла — тўлган — тўлиқ. Қадрламоқ — қадрига

стмоқ. Ҳайратланмоқ — ҳайратга тушмоқ. Тўламоқ — тўлиқ бермоқ.

38- машқ. Уюшқ бўлакларнинг услубий ўрнини аниқланг. (Батафсил тасвир, ҳис-ҳаяжонли тасвир ёки портрет тасвири ва ҳ. к.) Қайси ҳолларда боғловчи такрорланади?

1. Уйнинг бир томонида стол, стул, сиёҳдон, қалам, қоғоз, дафтар, газета, журнал ва токчада териб қўйилган катта-катта китоблар кўринмоқда эди. (С. А.) 2. На муаттар чаманзорлар, на мухташам кўшклар, на кумушланган ҳовузлар, на чиройли қафасдаги қушлар — ҳеч нима уни қизиқтирмади. (О.) 3. Тахмонда турли рангда атлас ва шоҳилардан қопланган кўрпалар; тахмон токчаларига уюлган пар ёстиқлар; қатор-қатор жонон косалар, чинни чой идишлар, лаганлар, кумуш қинли ханжар ва қиличлар; дорга осилган турли-туман эр ва хотин кийимлари: пўстин, чакмон ва бошқалар; қип-қизил гилам ва шоҳи кўрпачалар киши кўзини қамаштирар даражада эдилар. (А. Қод.) 4. 17 ёшда, Ҳожарнинг қизи. Оқ-қизил пўст, қора кўз, қора соч, ўрта бўй. Ширин сўз, шўхчан, лабининг устида бир дона холи бор. (Ҳ. Ҳ.) 5. Йигитнинг юз ва кўзида андиша, алам ва ҳаяжон аломатлари кўринар эди. (С. А.)

39- машқ. Уюшқ бўлақлар орасига ва боғловчисини қўйиб ўқинг. Қандай услубий бўёқ ҳосил бўлишини изоҳланг.

1. Фестивалда ўйинчилар, ашулачилар, шоирлар, мусиқачилар қатнашдилар. 2. Уқитувчи билимли, кўрқмас, виждонли, талабчан бўлиши лозим. 3. Олийгоҳ дўстлик клуби Чехословакия, Польша, Болгариядан хат олади. 4. Уқитувчилар Кавказ, Украинада бўлдилар. 5. Ўзбек тилида олмошлар етти турга бўлинади: кишилик олмоши, кўрсатиш олмоши, сўроқ олмоши, белгилаш олмоши, ўзлик олмоши, бўлишсизлик олмоши, гумон олмошлари. 6. Боғ гўзал. Унда қуёш ва енгил шамолнинг, гуллар, майсаларнинг қувноқ ўйини кун бўйи давом этади. 7. Уларнинг бу ҳаракатларида ёшлик, шодлик қўшилган эди.

40- машқ. «Муштум» журнали саҳифаларидан маълум бир услубий бўёғи бўлган уюшқ бўлакли гаплар топиб ёзинг.

41- машқ. Гап қурилишидаги синтактик хатоларни аниқланг. Матини тузатиб кўчиринг.

1. Томларни ёпиш тол орқали амалга оширилади. 2. Ҳозирги пайтда заводга янги келган ёшлар билан

уларга ёрдам учун иш олиб бориляпти. 3. Ҳамма қурти бор ўртоқлар клубга мажлисга кирсин. («*Муштум*».) 4. Сайловчиларни рўйхатга олиб илиб қўйдик. («*Муштум*».) 5. Ходимлар дам олиш йўлланмалари билан таъминланмоқда. (*Газ.*) 6. Голибжон йилдан-йилга даражаси ўсиб, малакали ва самарали илмий ходим бўлиб борди. (*Газ.*) 7. Мени Тошқудуққа ташлаб ўтинг. («*Муштум*».) 8. Колхозда мингбошли бузоқхона қурилди. («*Муштум*».)

8- §. Гап бўлаклари тартибининг услубий хусусиятлари

Гапда сўзлар тилнинг грамматик қонун-қоидалари асосида бирикади ва шу қоидага мос ҳолда муайян изчилликда жойлашади. Ўзбек тилида ҳар бир гап бўлагининг ўзига хос ўрни бор. Бу ўрни матнда ўзгартиб қўлланиши ҳам мумкин. Шунга кўра гап бўлакларида тўғри ва тескари тартиб фарқланади. Тескари тартибда гапнинг асосий мазмуни сақланиб қолади, бироқ ҳар бир тартиб ўзгариши мазмунга, унинг оттенкасига, услубий ҳолатига таъсир қилади. Чоғиштининг: *Мен сизга ҳаммасини айтиб бераман.— Сизга мен ҳаммасини айтиб бераман.* Иккинчи гапда асосий мазмун сақланган ҳолда қўшимча таъсирчанлик ҳам мавжуд.

Гап бўлакларининг ўрни уларнинг гапда асосий фикрни ифодалашига қараб ҳам белгиланади. Бунда сўзловчининг мақсади, ниманинг биринчи ўринга қўйилиши катта аҳамиятга эга. Шунинг учун ҳам бу субъектив тартибдир. Субъектив тартиб, нутқ услубларига кўра, турлича бўлади. У, асосан, бадиий ва сўзлашув услубида учрайди. Жумладан, сўзлашув нутқидаги вазият сўзловчининг мавзу танлаши, фикрни бир бошдан баён қилиши учун етарли имкон бермайди. Бунда сўзловчи аввал ўзи муҳим санаган асосий нарсани айтади, кейин эса эсига келган нарсаларни, ҳар хил изоҳларни қайд этади: *Китобингни кеча узатдим почта билан. Сенга салом дедилар ойим.*

Содда гапларда сўз тартибининг услубий роли каттадир. Академик А. М. Пешковский беш мустақил сўздан иборат бир гапдаги сўзларнинг ўрнини алмаштириш билан турли семантик-услубий маънодаги юздан ортиқ вариантли гап тузиш мумкин бўлади, деган эди.

Сўз тартиби билан боғлиқ бўлган бу имконият, айниқса, бадний нутқда кенг қўлланилади. Гапдаги кесим бўлаки биринчи ўринга чиқариш билан таъсирчанлик оширилади: *Енгур зулматни нур, албатта, шаксиз.* (*Уйғун ва И. Султон.*) Яна чоғиштиринг: *Қўлингни торт.— Торт қўлингни.* Публицистик нутқда шюор ва чақирқиқларда ҳам кўпинча кесим биринчи ўринда келтирилади: *Яшасин дунёда тинчлик! Гулласин Ўзбекистонимиз!*

Эга ва кесим инверсияси, айниқса, шеъриятда кўп учрайди. Бу кўпроқ ижодкорнинг хоҳишига боғлиқ. Таъкидламоқчи бўлган фикрга мантиқий урғу бериш, уни кучайтириш ниятида сўзларнинг грамматик ўрнини атайлаб алмаштириб қўллайди ва шу тарзда шеърий синтаксисни юзага келтиради:

Дарё тинмай соларди шовқин,
Қиз кўзидай қора эди тун. (*Ҳ. О.*)

Шеъриятдаги сўз тартиби насрий нутқдаги сўз тартибига ниобатан эркиндир. Бу эркинлик шеърнинг ритмик тузилиши билан боғлиқ. Яъни ритм, қофия кабиларнинг талаби билан сўз турли ўринларда ишлатилаверади. Бу ҳодиса нутқни таъсирчан ва мусиқий қилади:

Сени деб этагинг тутдим мен энди,
Бошқанинг баҳридан ўтдим мен эди. (*Э. Ж.*)

Атрибутив сўз бирикмаларида кучли урғу отга тушади: *юмшоқ сочиқ, кенг ҳовли.* Буларнинг ўрнини алмаштириш ҳам гап мазмунини, ҳам урғунинг ўрнини ўзгартиради: *сочиқ юмшоқ, ҳовли кенг.*

Атрибутив сўз бирикмаларини бир-биридан ажратиб жойлаштириш кейинги даврда нашр қилинган насрий асарларда кенг ишлатилмоқда. Бунда персонаж нутқини индивидуаллаштириш, нутқ таъсирчанлигини ошириш назарда тутилган: *Тинч бўлса қалби инсоннинг.* (*У. Ҳ.*)

Тўлдирувчи-кесим инверсияда ҳам кесим маъно жиҳатдан бўрттирилади. Кесимдан орқага ўтган бўлак кучсизланади: *Ана шунда кўрсанг эди бу қошларни.* (*Шўҳрат.*) *Сен, Пахомич, тўхта, сенинг фаҳминг етдиган гап эмас, мана касаб раисларинг жавоб берсин бу гапга.* (*А. Мух.*) Гап бўлакларининг тартиби кўчирма гапли конструкцияларда ҳам ўзига хос хусусиятга

эга. Жумладан кўчирма гап конструкцияларда муаллиф гапи олдин келса ҳам, ундаги бош бўлақларнинг тартиби «эга+кесим» шаклида эмас, балки услубий талаб билан «кесим+эга» шаклида қўлланади: *Шўрвани секин ича-ича гапирди* Аҳмад Хусайн: *Севаман, дўстим...* (О.) *Кўришиб, секин шивирлади* Искандаро:— *Бирпас аёллар ичида айландим, тинчлик тўғрисида кўп гапирдим...* (О.)

Келтирилган мисоллардаги муаллиф гапи бош бўлақларнинг ўрнини алмаштирсак, баён қилинаётган нутқдаги силлиқлик, равонлик бузилади. Натижада гап муаллиф мўлжаллаган мантиқий изчилликдан маҳрум бўлади. Айрим ҳолларда гапда сўзларнинг ўрнини ўзгартириш маънога таъсир қилса-да, услубий вазифа бажармайди: *Доктор касал кутди.*— *Касал доктор кутди.* *Ишлаётган чаққон қиз.*— *Чаққон ишлаётган қиз.*

Гап маъносига таъсир қиладиган, унга путур етказадиган ўринларда инверсияга йўл қўйилмайди. Акс ҳолда, бир воқелик икки хил тушунилади: *Она қизини излади.*— *Қиз онасини излади.* *Мен дўстимнинг отасини учратдим.*— *Мен отамнинг дўстини учратдим.* *Ой — Ернинг йўлдоши.*— *Ер — Ойнинг йўлдоши.* Агар эга ва кесим отдан ифодаланган бўлса, инверсия гап мазмунига таъсир қилмайди: *Тошкент—Ўзбекистоннинг пойтахти.*— *Ўзбекистоннинг пойтахти — Тошкент.*

Ўзбек тилида сўз тартиби грамматик жиҳатдан эркин бўлса ҳам, услубий жиҳатдан чегараланган. Ана шу хусусиятни фарқламаслик натижасида бадий ёки публицистик асарларда фикрий ғализ, чалкаш жумлалар учрамоқда: *Иккинчи шеърлар тўплами нашр этилди.* *Т. Тўланинг «Шодлигим» номи билан ... Қаҳрамон халқ меҳнатини тараннум қилди ўз ижодида ...* (М. Алиев. «Туроб Тўла».) Худди шунингдек, гапдаги айрим сўзларнинг тартибига риоя қилмаслик ёки гап бўлақларининг ўзаро боғланишини чуқур ҳис қилмаслик ҳам нутқда услубий хатоларга олиб келади: *Зангори кема — чинакам деҳқоннинг дўсти* гапидаги *чинакам* сўзи *дўст* тушунчаси билан боғлиқ. Шунинг учун ҳам бу гап *Зангори кема — деҳқоннинг чинакам дўсти* шаклида бўлиши услубий талаб мезонидир.

Уюшиқ бўлакли гапларда сўзлар тартибининг ўзгартириш маънога таъсир қилмайди. Аммо айрим уюшиқ бўлақлар тартибининг ўзгартириш маънога таъсир қилиб, нутқий ғализлик келтириб чиқаради: *Тўй ва томоша*

42- машқ. Инверсияга учраган гап бўлаklarини аниқланг, уларнинг паср ва назмдаги услубий вазифасини баён этинг.

1. Али Қушчи қайда — ўзим айтаман давлатпаноҳга. Али Қушчида не юмушинг бор? Қамина етказурмен унга. (О. Ё.) 2. Кампиримга йўлдош, етим гўдакларимга бош бўлади бу қизим. (О.) 3. — Чақир ясовулингни! (О. Ё.)

4. Мен унда ҳис этдим қутлуғ имонни,

Муҳрни, шафқатни унда кўрдим жам. (А. О.)

5. Истадим сайёр айламоқни мен ғазал бўстонида, Кулмангиз, не бор сенга деб Мир Алишер ёнида.

(Э. В.)

6. Уч балодан сақласин:

Чархи балокаш бўлмасин.

Дўст меҳрсиз, дардсиз улфат,

Ёр жафогар бўлмасин. (Э. В.)

7. Инсоф йўқолмасин, ўранг мустаҳкам,

То уни юзсизлик этмасин хароб. (А. О.)

43- машқ. Қуйидаги гапларни чоғиштиринг. Гап бўлаklари тартибининг ўзгариши билан боғлиқ услубий бўёқни изоҳланг.

1. Янги костюмни кўрсат.— Кўрсат янги костюмни.
2. Бу ерга шаҳар қурса бўлади.— Шаҳар қурса бўлади бу ерга.
3. Қизил қўйлак олдим.— Қўйлак олдим қизил.
4. Мен кеч келдим.— Кеч келдим мен.
5. Ҳаммаси сенга аён.— Сенга ҳаммаси аён.

44- машқ. Бадний адабиёт ва кундалик матбуот саҳифаларидан гап бўлаklари тартиби бузилган жумлаларни кўчиринг. Уларнинг услубий бўёғини аниқланг.

45- машқ. Қуйидаги гапларда сўз тартибининг бузилиши билан боғлиқ услубий хатоларни аниқланг, уларни ўз ўрнига қўйиб, таҳрир қилиб кўчиринг.

1. Астойдил жамоа хўжалиги аъзолари меҳнат қилмоқдалар. 2. Биз халқ шеваларини тасвирлаймиз ва ўрганамиз. 3. Техника — чинакам деҳқоннинг дўсти. 4. Муҳаррир бўлиб ишлайман журналда. 5. У сувни ичди ва қайнатди. 6. Сўнги йилларда Булгаков йигирма олти босма тобоқдан иборат Берунийнинг ижодий био-

графиясини яратди. («М. Ю».) 7. Кейинги йилларда яратилган Зулфиянинг «Мушонра», «Висол», «Адиб йўлда», А. Мухторнинг «Мангуликка дахлдор», «Чинор» асарлари... («Сов. мак».) 8. Нигора Аҳмедованинг яқинда қувончли ҳодиса ҳаётида юз берди. (Газ.)

46- машқ. Қўйида берилган матнни ўзбек тилида сўз тартибининг асл ҳолати жиҳатидан таҳлил қилинг: гап бўлаклари инверсияси ва сўз тартибининг бузилиш ҳолларини аниқланг ҳамда уларни ўз ўрнига (асл тартиб бўйича) қўйиб, матнни қайта кўчиринг.

Эшик тақиллар ҳали ҳам, лекин эшикни очгани ҳеч ким ботинолмас эди. Болалар ўз катакларига кириб, жим бўлгандан кейин халфа эшикни очди бориб. Ғазабдан соқол-мўйлови ҳурпайган, афт-башараси ўзгариб, кўзлари олайиб кетган эшикдан бир киши кирди. Домла эди бу одам.

Домла ичкари кириши биланоқ қўлидан таёқни тортиб олди-да халфани бир неча бор урди. Домла ҳар таёқ кўтарганда, халфа ўзини ҳар томонга урар эди жон талвасасига тушиб, бироқ домланинг узун таёғидан қутулолмас эди қочиб.

Халфани оҳ уриб ҳовридан тушгандан кейин, домла ўрнига бориб ўтирди. Мен уйнинг катагидан деворга ёпишиб турардим ҳали ҳам. Домла мени жойимга ўтказиб юборди-ю, лекин урмади.

Кейин домла таёғини узун кўтариб, ҳамон бошларини пастга эгиб турган болаларни қалтақлай бошлади. У ҳар кўтарганда, ўн беш-йигирмата болани савалар, болалар бўлса, бараварига:

— Тавба қилдик!— деб қичқиришар эди. (Матн С. Айнийнинг «Эски мактаб» ҳикоясидан ўзгартириб олдин.)

9- §. Бир бош бўлакли гапларнинг услубий хусусиятлари

Бир бош бўлакли гаплар, ўз табиатига кўра, эгасиз ёки кесимсиз гапларга бўлинади. Бир бош бўлакли гапларнинг ҳар иккала тури ҳам тасвирлаш, кўрсатиш, тингловчининг диққатини маълум бир нарсага, ҳодисага бевосита тортиш мақсадида ишлатилади: *Қоронғи тун. Қаердадир бойқушнинг ҳу-ҳуси эшитилади. (О.) Етти ўлчаб, бир кес (Мақол.)* Бир бош бўлакли гаплар семантик жиҳатдан икки бош бўлакли гапларга яқин туради. Аммо биринчисида ҳиссий-таъсир-

чан маъно кучли бўлади: *Мен зерикишни хоҳламайман.— Менга зерикмаслик тўғри келади.* Нутқда бу хил гапларни ўзаро синоним қилиб ишлатиш орқали бирор фикр ифодалашда ранг-баранглик ҳосил қилади ва шу орқали таъсирчанликка эришилади.

Бир бош бўлакли гапларнинг шахси умумлашган гаплар, шахси номаълум гаплар, шахсиз гаплар ҳамда номинатив гаплар каби кўринишлари ўзига хос услубий хусусиятларга эга.

Шахси умумлашган гаплардан англашилган иш-ҳаракат грамматик жиҳатдан маълум бир шахсга оид бўлса ҳам, мазмунан ҳаммага, умумга қарашли бўлади: *ёвлашма. (Мақол.) Бирни кессанг, ўрни эк. (Мақол.) Берсанг оласан, эксанг ўрасан. (Мақол.)*

Кесими буйруқ майлининг иккинчи шахс шакли билан ифодаланган шахси умумлашган гаплар бадний-публицистик нутқда кенг қўлланади. Улар умумга тегишли маслаҳат, орзу, киноя, буйруқ, ғазаб каби маъноларни ифодалайди: *Етга яқинлашма, элинг билан ёвлашма (Мақол.) Бирни кессанг, ўрни эк. (Мақол.) Ақлли десанг аҳмоқни, бошга урар тўқмоқни. (Мақол.)*

Кесими иккинчи шахс шаклида бўлган шахси умумлашган гапларнинг кесимиши биринчи шахс бирлик шаклида ишлатилганда таъсирчанлик янада ошади: *Ёмон билан юрдим, қолдим уятга, яхши билан юрдим, етди муродга. (Мақол.)*

Шахси умумлашган гаплар ҳикматли ва панд-насиҳат тарзида бўлганлиги учун ҳам сўзлашув услубида кенг ишлатилади: *Секин юрсанг, узоқ кетасан; Ишласанг, тишлайсан; Ёшликда йиғ, қариганда сарф қил каби.*

Шахси умумлашган гаплардаги мазмун биргина шахс билан боғланмай, кўпчиликка оид бўлади. Шунинг учун ҳам бундай гапларга, гарчи уларнинг кесими иккинчи шахс бирлик шаклида бўлса ҳам, *сен* олмошини қўйиб бўлмайди: *Етти йлчаб, бир кес. (Мақол.) Оз сўзла, кўп тингла. (Мақол.)*

Шахси номаълум гапларда ҳам гапнинг эгаси қўлланмайди. Бундай гапларнинг кесими учинчи шахс шаклида бўлади. Лекин шунга қарамай, ҳаракатнинг бажарувчиси аниқ бўлмайди. Шахси номаълум гаплар кўпинча бадний ва сўзлашув нутқида ишлатилади:

Қуш эдим, қанотимни қайирдилар,
Гул эдим, булбулимдан айирдилар. (Ҳ. Ҳ.)

Болалик уйни бўстонга, боласиз уйни тўристонга ўхшатадилар. (Сўзлашув.)

Бадий тасвирда нутқий ранг-барангликка эришиш учун шахси номаълум гапларни нофаол конструкцияли икки таркибли гапларга синоним қилиб қўллаш мумкин: *Гапни бир марта айтадилар.— Гап бир марта айтилади.*

Шахси номаълум гаплар илмий услубда ишлатилмайди.

Бажарувчи шахсини нутқда атайлаб номаълум қилиб ишлатиш орқали тасвирда маълум бир ҳаяжонлилик вужудга келтирилади: *Ер сотганларнинг кўпини кўрдим, ахири гадой бўлади. Тўғри, ерни пулга сотадилар, нақд пулни жаранг-жаранг санаб оладилар. (О.) Муҳаббат ҳар қандай балони, ҳатто ўлимни ҳам енгади, деб жуда тўғри айтишган (С. З.)*

Шахсиз гапларнинг эгасини топиб бўлмайди. Шахсиз гапларнинг кесими учинчи шахс мажҳул нисбат шаклидаги феъллар билан ифодаланади: *Чекилмасин! Буйруқ бажарилсин. Гуноҳкор киритилсин.*

Бу хил гапларда иш-ҳаракатни бажариш мажбурий ва зарурийлиги ёки аксинчалиги ифодаланади. Шунинг учун ҳам бундай гаплар, асосан, расмий-иш услубида ишлатилади. *Қуйидаги масалалар муҳокамага қўйилсин, вақтдан тўғри фойдаланилсин, дарслар соатбай ўтилсин* каби.

Бадий нутқда шахсиз гапларнинг ҳис-ҳаяжон билдирувчи турлари (*худо сақласин, худо кўтарсин!*), шунингдек, кесими *керак, лозим, мумкин* каби модал сўзлар билан шаклланган кўрinishлари кўп ишлатилади: *Ўлимни душманга тўғри қилиш керак. (Я.) Тўхташга тўғри келади. Қутиш керак. (С. А.)*

Айрим халқ мақоллари ҳам шахсиз гап шаклида бўлади: *Ойни этак билан ёпиб бўлмас. Машаққатсиз ҳунар бўлмас. (Мақоллар.)*

Номинатив гаплар бирор предмет ё ҳодисанинг ҳозирги пайтда мавжудлигини кўрсатади. Бундай гапларда оҳанг асосий ўрин тутади. Оддий сўз оҳанг туфайли гапга айланади: *Ой. Нозиқ жимжитлик. Салқин шамолларгина қизнинг сочлари билан ўйнашади. (О.)*

Номинатив гаплар илмий ва сўзлашув услубида кам

қўлланади. Аммо бирор бадий асар йўқки, номинатив гап қўлланмаган бўлсин. Бадий асарда ёзувчи нарса, воқеа-ҳодисаларнинг номини аташ орқали китобхонга эстетик таъсир қилади. Фикрнинг лўнда, ихчам ва ра-
вон бўлишида номинатив гаплар муҳим услубий ўрин
тутади: *Жўраҳоннинг уйи. Еруғ. Озода. Биринчи хона. Бир четда пианино. Хонага кичик коридордан кирилади. (Туйғун.)*

Номинатив гаплар табиат манзарасини образли,
жонли қилиб чизиш имкониятини беради:

Сахро. Поёнсиз қум, сузар эди ой.

Тепадан силжирди беш нафар одам. *(Зулфия.)*

Худди шунингдек, номинатив гаплардан фикрни қисқа ифодалаш, жой ва вақтни тежаш мақсадида ре-
портаж, хотира ёзишда, драматик асарларда кенг фой-
даланилади.

47- машқ. Бир бош бўлакли гапларни топинг. Уларнинг ҳар бирига хос услубий бўёқни аниқланг.

1. Бойни қашшоқ билан тенг қиламиз дейишади. *(Я.)* 2. Хўжаҳон, сиз жим туринг! Ойни этак билан ёпиб бўлмайди! Уғлим! *(Я.)* 3. — Халойиқ!— деди Йўлчи ҳаяжонланиб.— Бўш келманглар, оёқни тираш керак, муштни кўрсатиш керак. *(О.)* 4. Юрагида бори юзига тешиб турадиган бундай кишиларни кўнглида кири йўқ, деб мақтайдилар. *(П. Қод.)* 5. Каттага ҳурматда бўл, кичикка иззатда. *(Мақол.)* 6. Бу ерни сахро дейдилар. *(И. Р.)* 7. Ўзбошимчаликка йўл қўйилмасин! *(Газ.)* 8. Тозаликка риоя қилинсин, мебеллар ҳам жойлаштирилсин. *(Газ.)* 9. Худо кўтарсин, халифангни! *(С. А.)* 10. Балки завод қурилиши учун овора бўлишга тўғри келмас. *(О.)* 11. Мени авф этиб кечиргайлар. *(Туйғун.)* 12. Вақтинг кетди, бахтинг кетди. *(Мақол.)* 13. Ютганим ўзимники, чайнаганим гумон. *(Мақол.)*

48- машқ. Бадий адабиётдан бир бош бўлакли гапларга ми-
соллар топинг, уларнинг шу матндаги услубий хусусиятларини
аниқланг ҳамда функционал-услубий томондан тавсифланг.

49- машқ. Номинатив гапларни топинг. Уларнинг услубий ху-
сусиятларини баён қилинг.

1. Тонг ... Юлдузлар ётогида тунаган пайт. Кўчада
ҳар турли машиналар қатнови эшитила бошлади. *(О. Ё.)* 2. Қиш. Дарахтларни оппоқ қор қоплаган. *(О.)* 3. Мана кўм-кўк дала. Дам олишга чиққан ёшларнинг қийқириқ овозлари эшитилиб турибди. *(Газ.)* 4. Боғ.

Помидор. Олма. Гул. Липа. Утиришар эди икки чол. (Мирмуҳсин.) 5. Боғча, Шийпон. Гилам, тўшаклар солинган. Дастурхонда ҳар хил таомлар, қовоқларда бўза, мусаллас. (Я.) 6. Май. Ажиб сўлим бир баҳор. (С. Назаров.) 7. Қишлоғимиз обод. Мактаб. Клуб. Магазин. Қасалхона. Ҳамма ўз иши билан банд. (Н. Асалов.) 8. Мингбулоқда, албатта, яхши бўлган эди. Тунги сайиллар, ширин орзулар, Гулчехранинг майини, қўнғироқдек овози, ажойиб гаплари. Уни севмасдан бўлармиди! (У. У.) 9. Қаттакон бозор. Минг хил мева, минг хил одам. (О.) 10. Яна газал! Яна муаммо. Оҳ, Ҳирот, Ҳирот! Қаён боқсанг, шоирни кўрасан, ҳар ерда газал жанжали! (О.)

50- машқ. Бир бош бўлакли гапларни икки бош бўлакли гапларга айлантириш. Қайси бирида ҳиссий-таъсирчан маъно кучли эканлигини айтиш.

Намуна: *Менга астойдил ўқишга тўғри келади.— Мен астойдил ўқийман.*

1. Қиш тараддудини кўришга тўғри келади. 2. «Пахтакор» командаси ғалаба қилади дейишяпти. 3. Йиғланмасин, нега йиғланади? (А. Қ.) 4. Элга кўп мақтадилар, донғи чиққан дедилар. (Газ.) 5. Тун. Ҳамма ёқ жимжит. (О.) 6. Куз. Мевалар фарқ пишган. Ҳамма ҳосил йиғиш билан банд. (Газ.)

51- машқ. Бир бош бўлакли гапларни қатнаштириб, «Қиш кун», «Урмонда», «Бизнинг қишлоқ» мавзуларидан бирида ишро ёзинг.

52- машқ. Ҳ. Ҳ. Ниёзийнинг «Бой пла хизматчи» драмасининг биринчи пардасидан бир бош бўлакли гапларни топиб ёзинг, уларнинг услубий хусусиятларини баён қилинг.

10- §. Тўлиқсиз гапнинг услубий хусусиятлари

Тўлиқсиз гап маълум фикрни, мақсадни ихчам ифодалашда қўлланувчи услубий воситалардан биридир.

Тўлиқсиз гап сўзлашув нутқида, бадий асарда эса диалогик нутқда кўп қўлланади. Тўлиқсиз гапнинг сўзлашув нутқида кўп учрашининг сабаби сўзлаш пайтидаги вазият ва ҳар хил имо-ишораларни, фикрни ихчам англатишга имкон беришидир. Иккинчидан, фикр ифодаси учун зарур бўлмаган ҳодисаларнинг тушириб қолдирилишидир: *Чалинди* тўлиқсиз гапида дарсга қўнғироқ чалинганлиги сўзловчи ва тингловчига олдиндан маълум. Шунинг учун улар бир-бирига бу гапни тўлиқ айтиб ўтиришга эҳтиёж сезмайдилар. Бунда

нутқ ихчамлашади, содалашади. Худди шунингдек, саломлашиш, табриклаш, чақириш каби мазмунни ифодаловчи гаплар ҳам тўлиқсиз шаклда бўлади: *Оқ йўл! Хайрли кеч! Байрамингиз билан! Янги йилнингиз билан! Ватан учун! Халқимиз шарафига!* каби.

Сўзлашув нутқи табиатан ихчам бўлади. Ҳатто бир шаклдаги айрим тўлиқсиз гап ҳеч қандай изоҳсиз турли шароитда ўша ҳолатга мос ҳолда тушунилаверади: «*Сизга чойми ёки кофе?*» гапи уй бекаси нутқида ичиш маъносида, магазинда сотиб олиш, биология дарсидаги лекцияда ўсимлик маъноларида тушунилади.

Бадний услубдаги нутқда тўлиқсиз гаплар сўзловчининг фикрини маълум бир ҳолат билан боғлиқ ҳолда қисқа, ихчам, таъсирчан шаклда баён қилиш ҳамда сўзловчининг нутқ momentiдаги ҳолати, руҳини акс эттириш вазифасини бажаради:

— *Ким йиғлатди сизни?*

— *Йиғлабманми?!*

— *Кўзингиз, кипрингиз...*

— *Узи шунақа...*

— *Йиғлатган мен эмасманми? (А. Қод.)*

Юқоридаги диалогик нутқ тўлиқ гап шаклида келтирилганда, тасвирдаги ихчамлик, ҳаяжон, таъсирчан йўқолган бўлар эди.

Тўлиқсиз, яъни эллиптик гаплар айтилаётган фикрда сўз такрори бўлмаслиги учун ҳам қўлланади: *Йўловчилар: «Самоварчи, беда, дарров битта чой!»— деб тинмай чақирар эдилар. (О.)*

Уринсиз қайтариқ, нутқий гализликдан қочиш учун диалогик нутқда тўлиқсиз гап кўп ишлатилади. Чунки диалогик нутқ, асосан, савол-жавоб асосида қурилиб, бу савол-жавобда суҳбатдошларни эллиптик гаплар бемалол қониқтиради:

— *Отинг нима?*

— *Бозор.*

— *Қаердан бўласан?*

— *Кўлоб томонлардан!*

— *Қаерга бормоқчи эдинг?*

— *Бухоро томонга бориб, бечорачилик қилмоқчи эдим.*

— *Жуда яхши,— деди хўжайин... (С. А.)*

Тўлиқсиз гап шаклидаги ихчам халқ мақоллари ҳам сўзлашув ва бадний услубда кенг қўлланади: *Урмонга ўт тушса, хўлу қуруқ баробар. (Мақол.) Айтсам*

тилим куюди, айтмасам дилим. (Мақол.) Булбул чаман-ни севар, одам — ватанни. (Мақол.) каби. Шеърий қофия, вазн талабига кўра айрим шеърий мисралар тўлиқсиз гап шаклида бўлади: *Бу ерда на ғурбат, на офат, нам ғам.* (F. F.) *Булбуллар шеър ўқир, сувлар мадҳия.* (У.)

Бадий матндаги диалог шаклидаги кўчирма гаплар ҳам кўпинча тўлиқсиз гаплардан ташкил топади. Езувчи диалог таркибидаги луқмаларнинг ўзаро боғланганлигидан фойдаланиб, уларни тўлиқ баён қилмайди, бинобарин, бунга эҳтиёж ҳам сезмайди, натижада матн услубий жиҳатдан равон бўлади:

Кумуш илжайиб онасига қараб қўйди, яна ишини тика берди:

— *Кетсаларингиз, хайр-хўш!*

— *Сен-чи?*

— *Мен қоламан...*

— *Ҳазилингни қўй!*

— *Ҳазилим эмас — чиним.*

— *Уят эмасми?*

Кумуш кулди:— Нега уят бўлсин? (А. Қод.)

Мисолдан кўринадикки, луқмаларнинг синтактик жиҳатдан сиқик бўлиши коммуникация учун ҳам, суҳбатдошлар учун ҳам қулай, ифодали.

Тўлиқсиз гапдан табиат манзараси, персонаж портретини чизишда ҳам унумли фойдаланилади.

Тўлиқсиз гапда фикр мазмуни ҳаммиша тўлиқ ифодаланмаслиги учун ҳам у илмий ва расмий-иш услубларида ишлатилмайди.

Шу ўринда такрор гап ва эллиптик такрор гап ҳақида ҳам гапириш лозим. Такрор гап фикрнинг ўта таъсирчанлигини таъминлашга хизмат қилади. Гапнинг тўла такрориди, асосан, шу гапдан англашилган мазмун ҳиссий тус олади: *Ректор келяпти, ректор келяпти.* (Сўзлашув.) Тўлиқсиз такрорда гапнинг бир бўлаги, яъни сўзловчи учун муҳим ҳисобланган бўлак такрорланади: *Бу қилигингни қачон қўясан, қачон?* («Муштум».) Эллиптик такрорда гапнинг коммуникатив ва таъсирчан вазифаси бир вақтнинг ўзида рўёбга чиқади.

53-машқ. Тўлиқсиз гапларда қайси бўлак туширилганлигини аниқланг. Тўлиқсиз гапларга хос услубий хусусиятларни баён қилинг.

1. — Ҳа, айтгандай, устоз шу яқин кунларда уруғчилик совхозига келар эканлар. Хат олдим. (А. Қ.)

2. — Болтавой акам қаёққа кетдилар?— Станцияга. (А. Қ.) 3. Э, меҳмонларни қўзғатиб нима қиласан? Обдастани ол. Ана дастшу, тез. (П. Қод.) 4. Дўст ачитиб гапирар, душман кулдириб. (Мақол.) 5. Билаги зўр бирни йиқар, билими зўр мингни. (Мақол.) 6. Ев—ёқадан, ит—этикдан. (Мақол.) 7. — Раҳмат! Бу иш яхши бўлди-ку-я, лекин, зачётга тайёрланишдан анча қолиб кетдим.

— Мен ёрдам бераман дедим-ку!

— Қачон?

— Қачон десангиз.

— Бўлмаса, эртага кечқурун келинг.

— Хўп бўлади. (С. Назар.)

54- машқ. Тўлиқ ва эллиптик такрор гапларни топинг. Бундай гапларда тилнинг коммуникатив ва экспрессив вазифаси бир вақтнинг ўзида қандай ифодаланганлигини баён қилинг.

1. Қабул вақти тугади деяпман! Қабул вақти тугади, дедим-ку! (Н. Кондратьев.) 2. Суюнчи беринг, суюнчи. («Гулхан».) 3. Мен ҳеч нарсадан қайтмайман, ҳеч нарсадан! (С. З.) 4. Орқага қайтинг, орқага!— дўқ билан деди соқчи. (Н. Кондратьев.) 5. Ф о ф и р. Лекин мендан нима истайсиз, мендан?! (Ҳ. Ҳ.) 6. Бу кўз кеч очилди, кеч!— қичқирди у. (С. Ан.) 7. Чиқманг, сизни еб қўяди! Чиқманг сизни еб қўяди! (М. Исм.) 8. — Нима қияпсиз, нима қияпсиз?!— Тегма менга! Тегма менга! (С. Аҳм.) 9. — Йўқ, йўқ, Офтоббону,— деди сизларга жавоб берсам-да, Кумушга йўқ! (А. Қод.) 10. Оҳ, қон бўлиб кетдим, қон! Бувимни соғиндим! Бувимни! (М. Исм.)

55- машқ. Тўлиқсиз гапларнинг диалоглар ва бошқа турли нутқлардаги услубий вазифасини аниқланг.

1. Олтин ўтда билинади, одам меҳнатда. (Мақол.)
2. Хуси тўйда керак, муҳаббат кунда. (Мақол.)
3. — Балки сизни Мирзабоши тайин қиларлар?
— Мени мирзабоши тайин қилсалар яхшими, Раъно?
— Яхшими, ёмонми, мен қайдан билай?
— Ёмон, Раъно. (А. Қод.)
4. — Аканг ким?
— Рустамжон!
— Қаерлик?
— Асли янгиқўрғонлик. (И. Сулаймон.)
5. — Туғилган кунингиз билан! Қани, тўрга! (Сўзлашув.)
6. — Хўш, ўғлим, ҳисобли дўст айрилмас деган

гап бор.— Ҳақ гап, бой ота. (Ҳ. Ҳ.) 7. Унинг ҳовлиси кенг. Олди боғ: узум, анор, анжир; орқада: чорбоғ. Барча мева турлари. Кишининг ҳаваси келади. («*Муштум*».) 8. Қиш. Бўрон. Салқин ҳаво, япроқдек-япроқдек қор тушмоқда. (А. Тўқай.)

11-§. Гапдаги изоҳланма бўлақларнинг услубий хусусиятлари

Оғзаки ва ёзма нутқ жараёнида борлиқдаги объект, воқеа-ҳодиса ҳақида бирданига батафсил маълумот бериш қийин. Шунинг учун ҳам нутқ объекти ҳақида умумий, зарурий маълумотлар олдин берилади, унинг айрим жузъий белгилари эса кейин қўшилиб, бу ҳақдаги тушунча тўлдирилади. Ниҳоят, ифодаланмай қолган белгини реаллаштириш, воқеа-ҳодисани ўқувчи кўз ўнгиде тўлароқ акс эттириш учун гап таркибига қўшимча сўз ва сўз бирикмалари киритилади. Бундай қўшимчалар кўпинча субъектнинг нияти, хоҳиши билан амалга ошади. Тилшуносликда ўзидан олдинги бўлақни изоҳлайдиган ана шундай бўлақлар ажратилган бўлақ ёки изоҳланма бўлақ деб юритилади. Чоғиштиринг: *Мен Фирузга гапирдим.— Мен Фирузга — набирамга — гапирдим.* Иккинчи гапда *Фирузни* бошқалардан ажратиш орқали объект — тўлдирувчи унинг ўз набираси эканлиги таъкидланган.

Гапнинг изоҳланма бўлақлари муҳим услубий воситалардан биридир. Бундай бўлақлар фикрни содда ва ихчам ифодалаш учун хизмат қилади. Изоҳланма бўлақли гаплар барча нутқ услубларида ишлатилади. Изоҳланма бўлақлар алоҳида оҳанг билан талаффуз этилади. Гап таркибида келган исталган бир бўлақни изоҳлаб, бўрттириб кўрсатади: *Унсин учун, бечора қиз учун, бу қандай мудҳиш мотам! (О.)*

Гап таркибидаги изоҳланма бўлақлар маълум бир модалликни, яъни муаллиф гапнинг бирор бўлагига аҳамият бераётганини, уни бўрттириб кўрсатишини ифодалайди. Бу орқали тингловчи диққати бирор бўлақнинг маъносига алоҳида жалб қилинади. Бу билан китобхонда ачиниш ёки севиш, газаб ёки муҳаббат, тўлиқ тасаввур, қониқиш каби ҳислар кўзғатилади. Изоҳланма бўлақларнинг бундай услубий хусусиятларидан ёзувчи А. Қаҳҳор унумли фойдаланганлигини кўрамыз: *Қобил бобо, яланғоч, ялангоёқ, яктакчан оғил*

эшиги олдида туриб, дағ-дағ титрайди, ҳаммага қарайди, аммо ҳеч кимни кўрмайди.

Айрим изоҳланма бўлақлар қўшимча изоҳ, маълумот бериш ёки предметнинг белгисини йўл-йўлакай эслатиб ўтиш учун ишлатилади: *Улардан бири — серсоқол, рангпар ва ориқ — ўз мантиқининг кучини кўрсатишга тиришди. (О.) Фурсатинг борми, қайнатангдан, Зунунхўжадан, сўраб келганмисан? — деди. (А. Қ.)*

Изоҳланма бўлақлар маълум объектнинг ёши, миллати, қариндошлиги ва бошқа хусусиятларини аниқ бериш учун хизмат қилади: *Бобом — ойимнинг отаси — жуда хушфезл, вазмин киши эди. (Х. Ирфон.) Устанинг шогирди — ўн тўрт яшар Йўлдош — дераза олдида ўтирарди. (А. Қ.)* Иккинчидан, номаълум бўлган бирор бошқа тил сўзи ёки эскирган сўзни изоҳлаш учун ишлатилади: *Беш рупия — ҳинд пулига — сотди. (С. А.)*

Изоҳланма бўлақлар орасида ажратилган бўлақни янада кучайтириш учун ўрни билан *яъни, аниқроғи* каби кириш бўлақлар ҳам ишлатилади: *Ушанда, яъни ғалабадан кейин, олдинги ҳаётга сира ўхшамаган янги ҳаёт бошланиши керак эди. (О. Гончар.)*

56-машқ. Гаплардаги изоҳланма бўлақларни аниқланг. Уларнинг ўзи тобе бўлиб келган бўлақларга қандай маъно нозиклиги бераётганлигини тушунтиринг.

1. Улар, кечаги меҳмонлар, бугун кетишди. (С. А.)
2. Унга, боласига, бундай ёмон одатларини ташлашни маслаҳат берди. (Газ.) 3. Мана кўрдингларми, қаттиқ — тишларингни ушатади. (О.) 4. Бу мадрасада ориятшин — ўзининг ҳужраси бўлмай бировнинг ҳужрасида турувчи киши кам эди. (С. А.) 5. Шайх ва унинг муқарраб (яқин) муридлари тор доирада амалга олинар эди. (С. А.) 6. Уйда, Кумушбибининг тоғасининг уйида, қизлар мажлиси, гуллар мажлиси! (А. Қод.) 7. Денисов — дўнг пешанали, қирра бурун — салобатли киши эди. (М. Шолохов.) 8. Фосиҳ афанди ўз шеърларида даъво этганидек, ватани Туркистон эмиш... Катталар кичикларга (яъни бойлар камбағалларга) меҳрибон ва ғамхўр бўлиб, кичиклар катталарга (яъни камбағаллар бойларга) ҳурмат билан, итоат билан ўтган эмиш. (М. Исм.)

57-машқ. Изоҳланма бўлақларнинг қандай модал маъно, англаётганлигини аниқланг, уларнинг услубий вазифасини баён этинг.

1. Маълум бўлишича, у, яъни университет домласи доцент Обидов, бир неча йиллардан бери биологик кураш методи устида иш олиб бормоқда экан. (О. Ё.) 2. Биз Комсомол кўлининг орқасида, Бўзсувнинг бўйида, янги участкада турардик. (О. Ё.) 3. У, драматург Комил Яшин, бир неча драма ва опералар либреттосининг авторидир. (Ҳ. Абдусаматов.) 4. Тунов кун, йигитлар даштга кетаётганларида, Гулчеҳра уни уйларига бошлаб борди. (О. Ё.) 5. Бояги йигитнинг, Авазинг, қўли гул экан. (П. Қ.) 6. Полвон арабнинг ўзи уй эгасига муносиб бўлган ерда — меҳмонхонанинг энг қуйи-сида, даҳлиэ эшиги ёнида — 1919 йилдаги жойида, ўтирмоқда эди. (М. Авезов.) 7. Хотини, ранги ўчган, ўрнидан туриб, болани беланчакка солди. (А. Қ.) 8. Айтилаётган бу ўланни — кўшиқни Макиш эшитиб келатган эди. (М. Авезов.) 9. Аммо амир турган жойда, унинг саройи олдида чавкий (оммавий базм)га рақс, ишулани кўриш учун йўлга чиқдим. (С. А.)

58-машқ. Узингиз «Институт боғида», «Курсдошимнинг тўйида», «Шоир билан юзма-юз» мавзуларининг бирида кичик иншо ёзинг. Иншода ажратилган бўлақларнинг ҳамма туридан ўринли фойдаланинг. Тиниш белгиларига диққат қилинг.

12- §. Ундалманинг услубий хусусиятлари

Ундалмалар, илмий услубдан ташқари, барча нутқ услубларида учрайди.

Сўзлашув нутқида ундалмали гаплар айтилаётган фикрга тингловчининг диққатини жалб қилиш ҳамда сўзловчининг ўз суҳбатдошига муносабатини ифодалаш учун ишлатилади.

Бадий нутқда эса, айниқса, шеърятда ундалмалар нутқнинг образлилигини, эмоционаллигини таъминлаш учун хизмат қилади.

Ундалма монологик ва диалогик нутқда, мурожаат, шиор, буйруқ, чақириқ, эълонларда, газета сарлавҳаларида кўп ишлатилади.

— *Баъзи юмушлар буюрсам...*

— *Буюрингиз, ўғлим.*

— *Раҳмат, ота, бўлмаса бизга чой қайнатиб берингиз-чи. (А. Қод.) Халқ маорифи ходимлари! Фаннинг юқори чўққилари сари интилингиз! (Газ.) Аҳвол қалай, отахон! Қандай хизмат қилисан, юртдошим? (Газ.)*

Расмий-иш услубида ундалмалар махсус ёзишма-ларда ишлатилади. Бундай ундалмаларга ҳурматли ёки кўп ҳурматли сўзлари қўшилиши мумкин: **Ҳурматли устод Мирзаев!** *Сизни бахт тўйимизга таклиф қиламиз. Кўп ҳурматли устод Мирзаев! Сизга етмиш ёш муборак бўлсин, доим омон бўлинг!*

Ундалма сўзловчининг нутқи қаратилган шахс ёки предмет номини англатиш билан бирга адресатнинг характерини, хусусиятини очиб беради ҳамда муносабат ифодалайди. Яъни ундалмаларда тингловчига нисбатан эркалаш, таъкидлаш, илтижо, норозилик, ғазаб каби модал маънолар ҳам ифодаланади. Ундалмаларнинг бу хусусиятидан шоир ва ёзувчилар турли услубий мақсадларда фойдаланадилар. Жумладан, Ҳ. Ҳ. Ниёзий ўзининг «Бой ила хизматчи» драмасида ижобий ёки салбий маъно ифодаловчи ундалмалардан персонажларга хос хусусиятларни очиш ва уларнинг ташқи дунёсини ўқувчиларга намойиш қилишда усталик билан фойдаланган. Чоғиш тириг: **Бой. Қани, Гофир, кел, ўғлим, ўтир! Қаллиқдан кайфинг чоғми?..**

Бой. Юлсам сендай гадодан юламанми?.. Кўрнамак, итфезл!

Гофир ҳам бойнинг ички маънавий қиёфасини тўлалигича тушуниб етгач, бойга нисбатан «Бой ота» деб мурожаат қилмайди, балки «бой» деб сенсирашга бориб етади:

Гофир: Бой, бозорингиз ҳали ҳам чаққон. Ахир, бой, қачонгача хотин олиб, хотин сотасиз? Қачонгача қўшмачилик қиласиз?

Ундалма орқали маълум шахс, предметларга тасниф берилади, таърифланади. Бунда ундалма вазифасидаги отга аниқловчи ёки изоҳловчилар қўшилади, шунингдек, ижобий ёки салбий тушуначларни ифодаловчи сўзлар ундалма қилиб келтирилади:

Хонзода. Бу йигитнинг дардида ўзини ўлдирганда, айланай. (Ҳ. Ҳ.) Чучварани хом санабсан, ифлос! (С. А.)

Ундалмаларда ёқимсизликни рўёбга чиқарувчи воқиталардан яна бири турли салбий хусусиятларга эга бўлган ҳайвон ва паррандалар номини суҳбатдошига нисбатан қўллашдир: **Гофир: Ҳой бўрилар! Сўзларингдан қайт! Бўлмаса ҳокимингга бормаيمان, мингбошингга ялинмайман, халққа арз қиламан, халққа! (Ҳ. Ҳ.)**

Ундалма сўзловчининг ҳаяжонини ҳам ифодалайди. Бунда ундалмадан олдин ундов сўзлар келтирилади, ёки *-жон, -ой, -хон* каби эркалаш аффиксондлари ундалмага қўшиб ишлатилади: *Ҳой миттиқуш, миттиқуш, тўлқинларга урма тўш!* (Т. Ҳамид.) *Эй зулм кўрганлар, эй асрлар!* Бизга озодлик вақти етиб келди. (С. А.) — *Менда ихтиёр йўқ, ойижон!*— деди Кумуш. (А. Қод.)

Ундалмалар сўз бирикмалари, фразеологик иборалардан ифодаланганда таъсирчанлик янада кучли бўлади: *Хайр, ўғлим, оқ йўл бўлсин, Хайр, кўзим қораси.* (Ҳ. О.) *Ҳой, соқолинг кўксингга тўкилгур,*— деди хотин,— *бу қандай қилиқ?* (Ф. Ф.)

Ундалмалар такрорланиб ёки уюшиб келганда, кучли ҳис-ҳаяжон ифодаланади, оҳанг ҳам юқори бўлади. Бадний тасвирда персонажнинг ҳолати, психологиясини янада ёрқинроқ тасвирлашга эришилади: *Жамила! Жамила! Бас, тур ўрнингдан!* (Ҳ. Ҳ.) *Қаҳрамоним, меҳрибоним, бўл омон!* (Ҳ. О.) *Онажон! Ғофиржон! Унутма мени!* (Ҳ. Ҳ.)

Гапда ундалмаларнинг ишлатилиш ўрни эркин. Аммо уларнинг гапдаги ўрни маълум услубий аҳамиятга эга. Ундалма гап бошида қўлланганда, чақириқ, муурожаат маънолари ҳамда тингловчининг диққати аниқ адресга қаратилади: *Жиян, ақлинг бўлса, кишининг бир тийинига хиёнат қилма.* (О.) Ундалма гап ўртасида келса, сўзловчи учун тингловчининг диққатини тортиш эмас, балки у билан алоқани узмаслик, ўз фикрига модал муносабатини ифодалаш имконияти вужудга келади: *Билинг, Гавҳар, мен сизнинг меҳр-оқибатингизни фақат ўз шахсим учун қидирган эмасман.* (П. Қод.) Ундалма гапнинг охирида келганда, сўзловчи билан тингловчи орасидаги фикрий алоқа сусаяди. Яъни сўзловчи аввал ўз фикрини тўла баён қилади, сўнг тингловчининг диққатини унга тортади: *Киши ҳаётга бир марта келади. Адолат.* (С. З.) *Тўхтанг, жағингизни чарчатманг, бой ота!* (Ҳ. Ҳ.)

59- машқ. Ундалмаларнинг семантик-услубий хусусиятларини аниқланг. Ундалманинг гапдаги ўрни билан боғлиқ услубий хусусиятларини ҳам баён қилинг.

1. Биласизми, Йўлчи, бу ерда кимни судрадингиз? (О.) 2. Дунёда бунақа жониворлар кўп, Арслонбек ака. (А. Қ.) 3. Арслонбек ака, иввогарларнинг гапига ишонманг. (А. Қ.) 4. Бу гапни менга айтдинг, ўртоқ, бошқа одамга оғзингдан чиқарма. (А. Қ.) 5. Ука, шу

ноларнинг пулини сиз бериб туринг, чўнтагимда пу-
лим йўқ экан. (С. А.) 6. Ёлғиз онангнинг бахтига сен
омон бўлгин, қўзим. (Ҳ. Ҳ.) 7. Қиз ҳам тайёр турган
экан-да, Ғофирвой! (Ҳ. Ҳ.) 8. — Илоҳим кушойиши
корингизни берсину музокарангиз биз истагандек ту-
гасин, амирзодам. (П. Қод.) 9. Дадангни ҳурмат қил,
пучуқ. (Ҳ. Ғ.) 10. — Дўппилар қутлуқ, аскар бола.—
Қуллуқ, опоқ бува. (Ҳ. Ғ.) 11. Ҳурматли халқ депу-
татлари! Қун тартибининг навбатдаги бўлимига ўта-
миз! (Газ.) 12. Азиз ўлкам Ўзбекистон! Шонли тўйинг
муборак! (У.) 13. Хадича! Сарви! Қумри! Эркиной!
Уйларингизга боринглар. Эрталаб учрашамиз. (Ҳ. Ғ.)

60- машқ. Бадий адабиёт, вақтли матбуот саҳифаларидан
нутқинг турли услубларига доир ундалмалли гапларга мисоллар
топиб ёзинг. Ундалмаларнинг нима мақсадда ишлатилганлигини
айтинг.

61- машқ. Гаплар тузинг. Бу гапларда қуйидаги сўз ва сўз би-
рикмалари ундалма вазифасида келсин.

Бухоро, азиз студентлар, дўстим, қўзим, лобар қиз,
байналмилалчи акалар, онажон.

62- машқ. Ҳ. Ҳ. Ннэзийнинг «Бой ила хизматчи» драмасидан
олинган парчалардаги ҳар бир ундалманинг қўшимча ҳиссий бўёғи-
ни аниқланг. Ундалмадан қандай мақсадларда фойдаланилганлиги-
ни изоҳланг.

Бой. Ҳа, баракалла, қизим... Баракалла! Қани
юзингни очиб юбор, қизим! Ғофиржон, бахтинг бор
экан, ўғлим! Юз минг харажат қилсанг ҳам арзийди.
Ғофиржон, Холматга айтгин, аравани тайёрласин, яхши
йигит!..

Бой. Узолмасанг, яна беш-ўн йил ишлаб берарсан!
У эмас, бу эмас, хотинлик бўлиб қолганингга шукур
қил баччағар..

Бой. Гапир, сочи юлуқ! Беадаб! Номаҳрамсан!
Улдираман!..

Ғофир. Улдириб қўясиз, бечорани, бой ота!

Ғофир. Бой ота, тайёр!..

Ғофир. Қуллуқ, бой ота, қуллуқ!..

Ғофир. Тавба қилдим, бой ота!..

Жамила. Жон тўражон! Эшигингизни сочларим
билан супурай, ялинаман, тўражон! Ахир тухмат! Раҳм
қилинг, айланай, тўражон!

Ғофир. Жамила! Бас! Тур ўрнингдан! Кўкрагинг-
ни баланд кўтар!..

Имом. Қуллуқ, қуллуқ, Ғофиржон!

Ғ о ф и р. Элликбоши, паранжиингиз муборак!
Х о л м а т. Бопла, азамат, бопла!

13- §. Киришларнинг услубий хусусиятлари

Киришлар сўз ёки сўз бирикмаси шаклида бўлиб, сўзловчининг ўзи баён этаётган фикрга бўлган турли муносабатини билдиради. Улар барча нутқ услубларида ишлатилади. Улар мазмунан бутун бир гапга ёки унинг бўлагига тегишли бўлган ишонч, тасдиқ, гумон, истак, таажжуб, таъкид, тахмин маъноларини ифода-лайди: *Умуман, эзгу ишнинг кечи йўқ. (О. Мухторов.) Афтидан, бу ишга ҳокимлар ҳам енгил-елли қараётган кўринадилар. (С. Улуғзода.)*

-Киришлар гап структурасини бузмайди, айтилаётган фикрга янги далил ҳам қўшмайди, балки шу фикрга сўзловчининг муносабатини, кучли ҳаяжонланганини билдиради. Шунинг учун ҳам бундай гаплар кўпроқ бадий ва сўзлашув услубида учрайди: *Бахтимга, онажоним омон бўлсин. («Ёшлик».) Тавба, бу лаънати асти нима қилади? Қани энди бўга бошласам! (У.)*

Илмий услубда *бизнингча, унингча, демак, хулоса қилганда, биринчидан, иккинчидан* каби кириш сўз ва конструкциялар фаол ишлатилса расмий-иш услубида: *асосан, фикран, баъзан, зарур, керак* каби кириш сўзлар кўпроқ қўлланади.

Баъзи кириш сўзлар айтилаётган фикрга тингловчининг диққатини кўпроқ жалб этиш учун ишлатилади: *Қарабсизки, томошабинлар бирпасда тарқалди. (Газ.) Айтганча, ўзларини қайси шамол учирди? (М. Салом.) Марҳамат, қулоғим сизда. («Муштум».)*

Кириш сўз ва конструкциялар гапдаги бошқа бўлақлардан тўхтаб билан ажратилади ва ўзининг махсус оҳангига эга бўлади. Киришларнинг гапдаги ўрни ҳам маълум услубий аҳамиятга эга. Улар гап бошида келганда, айтилаётган фикрга қатъий муносабат ифодаланмайди. Чоғиштиринг: *Албатта, ваъдани бажарамиз, албатта. («Муштум».) Шукур, аям соғ-саломат.— Аям, шукур, соғ-саломат. (О.)*

Ифодаланган мазмунни кучайтириш учун киришлар такрор ишлатилиши мумкин: *Афсуски, минг афсуски, дунёга жуда эрта келган эканман. (А. Қ.)*

Киритмаларнинг услубий вазифаси. Киритмалар гап структурасига нутқ пайтида туғилиб қолган эҳтиёж,

зарурият туфайли тўсатдан киритилади. Улар асосий гапдан англашилган ёки унинг таркибидаги айрим бўлақларнинг маъносига оид қўшимча изоҳ, янги далил, айрим тузатишлар киритади. Натижада фикр тингловчига тўла етиб боради.

Киритмалар сўз, сўз бирикмаси ва гап шаклида бўлади. Айрим белги-киритмалар ҳам мавжуд бўлиб, улар ҳам ўзига хос услубий вазифа бажаради: *Онам (ўгай) мени қийнагани қийнаган. (А. Қ.) Ўз болалари йўғида эрмак бўлган Назми (асли исми шундай эди) кейинчалик ортиқча бўлиб қолди. (Шухрат.)*

Киритмалар илмий, расмий-иш услубларида аташ вазифасини бажаради. Бунда улар фикрни аниқ ифодалашга хизмат қилади: *От ёки отлашган сўзнинг феълга, отга (баъзан бошқа бир туркум) сўзга бўлган муносабатини, тобелигини ифодалаган... Бошқарувчи сўзнинг талабига кўра тўлдирувчи бирор келишикда (қаратқичдан ташқари) бўлади. («Ўзбек тили» дарслигидан.)*

Еревен. 14 январь (Арменпресс—ТАСС) Бугун Арманистон пойтахтида умумшаҳар митинги бўлди. (Газ.)

Киритмалар бадий тасвирда муҳим услубий вазифа бажаради. Киритмалар ёрдамида муаллиф ўз ҳис-ҳаяжонини, ички кечинмаларини ҳамда ўзи ҳикоя қилаётган ҳодисага нисбатан муносабатини баён қилади. *Тийрак кўзларида ташвиш билиниб турган Гулчеҳра (воажаб, қизнинг тўлин чиройини кўринг) консерватория остонасида турарди. (С. Азимов.) Навоий қилични қинидан суғурди (қиличнинг биринчи ва сўнги марта суғурилиши эди), дадиллик билан одим отиб кетди. (О.)*

Киритма ёзувчига персонаж нутқидаги айрим сўз ёки ибораларнинг қандай маънода ишлатилганлигини шарҳлашга, шу орқали қаҳрамоннинг руҳиятини, хулқ-атворини ёрқин очишга ҳам ёрдам беради. Киритмаларнинг бундай хусусиятидан ёзувчи Шухрат «Олтин зангламас» романида усталлик билан фойдаланган: *Ўйламаки, барча топганини ёлғиз ўзи босиб еди деб. Йўқ. Ниманики ўлжа қилган («ўғирлаган» дейишга тили бормади). қози поччамнинг ўзлари... қутқариб юборганлар.*

Драматик асарда киритма муаллиф ремаркаси сифатида ишлатилиб, айрим ҳаракат-ҳолат ва хусусиятларни изоҳлайди.

Д и л б а р. Вой, ўнга қолмай жўнашлари керак

эди-я, уйготаман (майин овоз билан). Арслон, Арслон (қимирлатиб кўради). Тавба, тозаям қотибди-ку! (Аста юзидан ўпади). (Я.)

Белги-киритмалар ҳам (қавсда берилган сўроқ, ундов, сўроқ ва ундов, кўп нуқта) ўқувчи диққатини бирор ҳодисага тортишда услубий вазифа бажаради. Жумладан, кўп нуқта (...) белги-киритмаси бадий услубда баённинг қисқартирилганлигини билдиради: *Энг кейинги видолашиш кунин етди. Отабек, Мирзакарим Қутидор ва Офтоб ойим (...) қабристоннинг икки туп қуриган чинор ёғочи орасига тургизилган янги хиштин соғона қаршисида тўхтадилар. (А. Қод.)* Илмий услубдаги асарларда эса бирор фикрнинг шубҳали ёки нотўғри эканлигини кўрсатиш учун қавс ичида сўроқ белгиси ишлатилади: *Қампир ўзининг содда тафаккури, ўтмиш онги (?) билан, тилидаги ўзбекча жозоба (?) билан эса қолади. (Газ.)*

63-машқ. Киришларнинг маъно ва услубий хусусиятларини аниқланг. Уларнинг оҳанги ва тиниш белгиларига диққат қилинг.

1. Зокир ота, шубҳасиз, тажрибали пахтакор. (А. Қ.)
2. Эрназар аканинг айтишича, бу йил саратон жуда иссиқ бошланади. (И. Р.) 3. Афсуски, ёшлар орасида меҳнатга унча тоби йўқ, адабиёт эшигини қалам билан очиб эмас, болта билан бузиб киришга уринадиган одамлар ҳам бор. (А. Қ.) 4. «Ўзи хунугу, истараси иссиқ, ўзи чиройли-ю сўхтаси совуқ», деган гап бор. Афтидан, ҳамма гап мана шунда. (А. Қ.) 5. Албатта, албатта, илтифотлари учун аъло ҳазратга минг раҳмат. (М. Иброҳимов.) 6. Сиз бу гаплардан беҳабарсиз-да, албатта. (А. Қ.) 7. Демак, ватан мамнун бўлган ўғилдан меҳрибон она ҳам мамнун, албатта. (М. Бобоев). 8. Ҳақиқатан, қизиқ бир ном, ҳайвонларнинг ошқозонини «ишкамба» дер эдилар. (С. А.) 9. Ёлғиз боришга, тўғриси айтсам, кўрқаман. (О.) 10. Кундузи бўлса, ўзингиздан ўтар гап йўқ, хунукроқ кўринадилар. (А. Қ.)

64-машқ. Саёҳат мавзуда кичик ҳикоя тузинг. Ҳикоянинг турли ўринларида тингловчининг диққатини жалб этувчи киришлардан фойдаланинг.

65-машқ. Турли хил маъноларни ифодаловчи киришлардан фойдаланиб, ўқиган асарингизга тақриб ёзинг.

66-машқ. Киришларнинг услубий вазифасини аниқланг. Ҳар бир гап таркибидаги киритмаларни функционал-услубий тавсифланг.

1. Ҳусни (у энди ўз номидан «дин» қўшимчасини олиб ташлаган эди) Рустамов бўлса гоҳо ҳовлиқиб

эълон қилар эди. (П. Т.) 2. Қулмат (оти шундай эди) қисиқ кўзларидаги соғинч билан овули, колхози тўғрисида сўзлади. (О.) 3. «Хавфли-хатарли» бу кўчадан аста ортда борарканман, дадамнинг «Жинлар базми» ҳикоясини (балки ўқигандирсиз?) беихтиёр эслайман. (А. Қод.) 4. Саодатхоним (Обидов бу сўзни киноя билан айтди) ўша кунн Баратовнинг дарсига кириб ўтирган экан. (С. З.) 5. Бу тўғрида тасаввур қозониш учун муаммочилар орасида ишлатилган уч амалнинг баъзи нуқталарини (мавзудан чиқиб бўлса-да) изоҳ қилайлик. (О. Шарафиддинов.) 6. Жонфигон ўтган йил баҳор кечаларининг бирида (ўша кунн эртасига бошини ёрмоқчи бўлган, соқолига ўт қўйган) истироҳат боғига кирган экан. (А. Қ.) 7. Қирғиз Уроз белбоғига маҳқам чандиб тугилган биттагина сўлкавойни (ким билади бунн, қачондан бери сақлаб келган) чиқариб, секингина ташлади. (О.) 8. «Автор мана бу бачкана (?) муносабатларнинг ҳаммасини эҳтирос билан поэтиклаштириб тасвир этади»... Наҳот поэтиклаштирилган (!) тасвир бачкана бўлса? (У. Норматов.) 9. З а р г а р о в (*мулойим, лекин таҳдид билан*). Аравани қуруқ олиб қочманг, ойим қиз!.. (*Бошқа бир нима демоқчи бўлади, айтолмайди.*) Ярашмайди! (А. Қ.) 10. Кенг, узун, пахтаси чиқиб ётган тўнимнинг (бу дадамнинг эски жомакор тўни) баринн белимга боғлаб олган бўлсам-да, лойга беланган орқа этаги товонимга шалп-шалп урарди. (Н. С.)

14-§. Қўшма гапларнинг услубий хусусиятлари

Қўшма гап алоҳида олинган гапларнинг тасодифий йиғиндиси бўлмай, балки мазмунан бир-бирига боғланган ва бир-биридан ажралиши мумкин бўлмаган, бир бутун, яхлит фикрни ифодалаш учун хизмат қиладиган содда гаплар йиғиндиси бўлганлиги учун ҳам нутқимизнинг барча услубларида учрайди. Қўшма гаплар бадий услубда кенг қўлланади. Чунки қўшма гапларда фикрни атрофлича ифодалаш, яъни образ яратиш учун, унинг тўлақонли чиқиши учун барча имкониятлар мавжуд.

Қўшма гаплар мазмун доирасининг кенглиги, боғловчи воситаларга бойлиги билан тавсифланади. Қўшма гапларда ифодаланган мазмун яхлит саналади. Шунинг учун бадий тасвир ҳам яхлит чиқади: *Агар*

синиқ игна бўлса ҳам, бировнинг мулки бўлса, хиёнат қилма, чунки олмос ханжар бўлиб бағрингга қадалади. (Н.) Ёзинг кучи кетиб, ҳаво бир оз салқинланган бўлса ҳам, шамолсиз кунларда қуёш тик келгач, ҳали ҳам кишининг бошидан олов қуйган каби куйдирар эди. (О.)

Қўшма гап қисмлари турли хил боғловчи ва боғловчи вазифасидаги сўзлар билан бириктирилади. Аммо оҳанг ёрдамида бирикадиган қўшма гап турлари ҳам мавжуд. Бу ҳолат қўшма гап турлари орасида синоним муносабат мавжудлигини кўрсатади.

Бу гаплар мазмунан бир-бирига яқин бўлса ҳам, грамматик шаклланиши, қўшимча маъно оттенкаси билан фарқланади. Булар синоним қўшма гаплар бўлиб, нутқ услуби талабига қараб танлаб ишлатилади.

Фикрни таъсирли ифодалаш, нутқни бир хил структурадаги такрорлардан холи қилиш учун синоним қўшма гаплардан фойдаланилади: *Сув келгач, нур келади. Сув келгандан сўнг, нур келади. Сув келиши билан нур келади* ва ҳ. к.

Қўшма гаплар содда гапларга ҳам синоним бўла олади. Содда гапларда ҳаракат ва ҳолат ёки белгилар хусусият мураккаб тушунча сифатида қайд этилади, қўшма гапда эса ана шу тушунча ҳукмга айланади. Бунинг натижасида тингловчининг диққати айтилаётган фикрдаги бир нуқтага тортилади: *Дилозордан эл безор. (Мақол.)— Кимки бўлса дилозор, ундан элу юрт безор. Мақтанчоқ киши ҳамиша хижолат тортади.— Ким мақтанчоқ бўлса, у ҳамиша хижолат тортади.*

Қўшма гаплар синонимиясидан бадий тасвирда портрет, табиат манзарасини чизишда, шунингдек, инсон руҳий ҳолати ва ҳис-туйғуларини ифодалашда кўпроқ фойдаланилади.

Одатда, драматик ва шеърый асарларда ҳар қандай фикр қисқа ва лўнда ифода қилинади. Шунинг учун ҳам қўшма гаплар бу жанр асарларида камроқ, насрий асарларда эса кўпроқ қўлланади.

Қўшма гапларнинг компонентлари орасидаги мазмун муносабати, уларнинг тузилиши ва синтактик алоқа хилма-хилдир. Бу жиҳатдан қараганда, боғланган қўшма гаплар эргаш гапли қўшма гапларга қарама-қарши туради. Уларнинг ҳар бири алоҳида услубий хусусиятларга ҳам эга.

Боғланган қўшма гаплар расмий-иш услубида кам

ишлатилади, илмий услубда эса айирувчи боғловчили қўшма гаплар ишлатилмайди. Аммо бадий услубда бундай боғловчили қўшма гап турлари кўп учрайди:

Гоҳ ошиқ қалбининг озоридир ишқ,
Гоҳ ғам-қайғунинг бозоридир ишқ. (У.)

Зидлов боғловчили қўшма гап турида қарама-қаршилиқ асосий ўринда бўлади. Шунинг учун ҳам бу хил гаплар сўзлашув услубида ҳам ишлатилади: *Бу ишни бир соатда бажарар эди, аммо лекин Салим бобо энди қариган эди. (Сўзлашув.)*

Эргаш гапли қўшма гаплар мазмун томонидан боғланган қўшма гапларга синоним бўла олади: *Шаҳарда ишга чиқиб (чиқди ва чиққач) эл, Одам билан тўлди текстиль (Ҳ. О.)*

Боғланган қўшма гаплар услубий бетараф бўлса, эргаш гапли қўшма гапларнинг кўпчилиги услубий бўёқли бўлади. Чоғиштиринг: *У эшикни тақиллатди, лекин товуш берадиган одам бўлмади.— У эшикни қанча тақиллатса ҳам, товуш берадиган одам бўлмади.* Иккинчи гапда кучайтирув, таъкид маъноси яққол ифодаланган.

Гапнинг ёйиқ бўлаклари эргаш гап шаклига кирса, айтилаётган фикрнинг икир-чикиригача ифода этиш учун кенг имконият яратилади. Чунки қўшма гапли конструкцияларда тингловчининг диққати қиёслаш, таъкидлаш, эслатиш орқали маълум бир объектга тортилади: *Бир ўлкаки, тупроғида олтин гуллайди. (О.)*

Фикрни ихчам, равон ва ифодали баён этишда тўлдирувчи эргаш гапли қўшма гаплар кўп ишлатилади: *Билиб қўйки, сени Ватан кутади. (Ҳ. Ҳ.) Биламизки, тинчлик урушни енгади. (Газ.)*

Эргаш гапли конструкцияларда бош ва эргаш гап маълум боғловчилар воситасида боғланади. Бундай боғловчилар хилма-хил услубий маънолар (сабаб, натижа, ҳолат, пайт, ўрин, тўсиқсизлик ва ҳ. к.) ни ифодалаш учун хизмат қилади. Айни вақтда бундай боғловчилар воситасида қатор синонимик қўшма гаплар ҳосил бўлади.

Қўшма гап қисмларининг ўрнини алмаштиришдан мақсад асосий фикрни биринчи ўринга қўйиб уқтиришдир. Шунингдек, қўшма гаплардаги инверсия ҳиссий-гаъсирчанликни ошириш учун ҳам хизмат қилади:

Ёзилди бу шеър баҳор тошгида,
Азиз фарзандларга совға бўлсин деб.
Токи бу мўйсафид отанинг сўзи
Эндиги қалбларга дилжо бўлсин деб. (F. F.)

Қўшма гаплар уч ва ундан ортиқ содда гапнинг бирикувидан тузилиши ҳам мумкин. Бундай гаплар қўшма гапларнинг мураккаб турини ташкил қилади. Иккидан ортиқ предикатив бирликдан ташкил топган бундай мураккаб қўшма гап баъзан *период* атамаси билан ҳам юрнтилади. Мазмун ҳамда оҳанг билан боғлиқ тугалликка эга бўлган бир неча уюшган қисмлари мавжуд бўлган маълум бир мақсадли синтактик бутунликлар периодлардир.

Периодлардан қуйидаги услубий мақсадлар учун фойдаланилади:

1. Нарса, воқеа-ҳодисалар ва уларнинг белги-хусусиятларини аниқлаш, изоҳлаш учун:

Бир ўлкаки, тупроғида олтин гуллайди,
Бир ўлкаки, қишларида шивирлар баҳор. (O.)

2. Табиат манзарасини чизиш бадий-эстетик завқ уйғотиш, таъсирчанликни янада ошириш учун:

На кўкнинг фонари ўчмасдан,
На юлдуз сайр этиб кўчмасдан,
На уфқ ўрамай, ёқут зар,
На булут силкитмай олтин пар,
Тонг кулмасдан бурун туради. (У.)

3. Периодлар воситасида персонажларнинг ҳолати, ташқи кўриниши ва муҳим томонлари тўлиқ берилади. Улар орқали сўзловчи ёки ёзувчи ўз фикрини, ҳаяжонини ҳам ифодалайди:

Соқол оқарди, озиқ тишлар тўкилди, нозик бу бел деган жонивор ҳам эски маҳсидек букилди-ю, ҳалигача паричеҳрага, боғигуландом, юзи тўлун ой, зулфи парижон, қошлари камон, кўзлари бодом, тиллари асал, лаблари шакар, бўйлари раъно, ўзлари доно деган қиз-жувонлар у ёқда тураверсин, кўзлари шижан, тиши тушган, бетлари шафтоли қоқидек тиришган... саксонни, юзни урган бир кампир ҳам насиб қилмади. (Ҳ. Ҳ.)

Периодик нутқ таъсирчан, мантиқан тўлиқ шаклга эга бўлганлиги учун тингловчилар диққатини тез жалб

этади. Шунинг учун бундай нутқ шаклидан публицистик ва расмий-иш услубида ҳам кенг фойдаланилади.

Қўшма гап тузишда ва уларни ишлатишда айрим услубий хатолар ҳам учрайди. Бундай хатолар, аввало, қўшма гап таркибидаги содда гаплар ўртасидаги мантиқий алоқа узилганлигида кўринса, иккинчидан, айрим шахслар нутқида рус тилида тузилган қўшма гап моделларини ўзбекчалаштириб талқин этишда кўринади. Чоғиштиринг: *Илгор теримчилар ҳар кун 180—200 килограммга етказиб пахта тераётганлари ҳолда, колхозда ҳозир ҳам бутун куч теримга сафарбар қилинган эмас.* (Мантиқий изчиллик йўқ.)

Халқ шу вақтда сизнинг орқангиздан юрадики, қачонки сизнинг йўлингиз тўғри бўлса. Ёки: Биз мукофотни шундай кишиларга бердикки, қайсики бутун йил давомида яхши ишлаганларга. (Рус тилидаги «котормай», «когда», «где» боғловчилари ёрдамида тузилган қўшма гапларнинг қолип қилиниши.)

67- машқ. Қўшма гаплардаги боғловчи воситаларни аниқлап, уларнинг қандай синтактик ва услубий вазифа бажарганлигини изоҳлап.

1. Той ҳозир Санданинг остида ҳам йўрғалаб борар, лекин бундан энди фойда йўқ, чунки тортаётган азоби заррача ҳам қийнамас эди. (А. Қ.) 2. Келди жон оғзимга-ю, ул шўхи бадхў келмади. (Н.) 3. Сен билан бизнинг чопонимиз эски бўлса ҳам, назаримиз тўқ, аммо лекин улар ҳамиша ёғ ичида яшасалар ҳам, ўлгудай очкўз бўладилар. (Ҳ. Шамс.) 4. Тарбия нечоғлик тўғри ва яхши бўлса, хулқ ва одобимиз шунчалик гўзал бўлгуси. (О.) 5. Бахтим борми экан деб, Менга ёрми экан деб, Қелавердилар бари, Каттакон чинор сари. (Ҳ. О.) 6. Водийларни яёв кезганда, Бир ажиб ҳис бор эди менда. (Ҳ. О.) 7. Кўз қаерда бўлса, меҳр ҳам ўша ерда бўлади. (Мақол.) 8. Дўст билан обод уйинг, гар бўлса у вайрона ҳам. (Э. В.)

68- машқ. Қуйидаги қўшма гаплар таркибидаги боғловчи воситаларни алмаштиринг. Ҳосил бўлган синонимик гапларнинг услубий бўёгини аниқлап.

1. Мутал кучли эди, аммо Отабек ундан ҳам кучли эди. (А. Қод.) 2. Қўнғироқ чалинди ва дарс бошланди. 3. Агар у одам икки қўллаб тутиб олмаса, хотиннинг аъзойи бадани шикаст топарди. (С. А.) 4. Аскарлар

тоққа анча чиққандан кейин, бир пастқамликдан ўқ ёғила бошлади. (С. А.)

69- машқ. Мазмунан яқин бўлган, ўзаро боғланган икки содда гапни қўшиб, қўшма гап ҳосил қилинг. Бундай қўшма гаплардаги услубий бўёқни айтинг.

70- машқ. Гапларни таҳрир қилиб, қайта кўчиринг.

1. Сизнинг лекциянгиз шу вақтда қизиқарли бўлдики, қайсики сиз маҳаллий фактлардан фойдалансангиз. 2. Болалар ота-онанинг қадрига шу вақтда етадиларки, қачон ўзлари болали бўлсалар. 3. Сувчилар бирин-кетин уйларига бориб келишганда, энди сиз бориб келинг, дейишади Тошмуродга. Уйига келиб бир-варакайига пиширилган шўрвадан икки коса ичди, шундагина даланинг гашти, файзини чуқур тушуниб қолди. («Ёшлик».)

71- машқ. Периодларни аниқланг, уларнинг услубий қўлланишини изоҳланг.

1. Одам борки, одамларнинг нақшидир,
Одам борки, ҳайвон ундан яхшидир. (Н.)
2. Яна кимки ватан учун жанг қилса,
Яна кимки ёв ҳолини танг қилса,
Яна кимки ёвни қувса ватандан,
Менинг чеҳрам кўринади ўшандан. (Ҳ. О.)
3. Мен ўзимни инсон деб билганда,
Гулга тўлиб баҳор келганда,
Юрагимда ҳавас уйғонди,
Бир ажиб ўт бағримда ёнди. (Ҳ. О.)
4. Қийинтирсам сени баҳорга,
Юлдузларни ўрасам қорга,
Олиб келиб олдингга қўйсам,
То тонггача сўйласам эртак,
Чечак териб этак ва этак,
Оёғингга келтириб тўксам,
Шунда сенинг кўнглинг тўлурми?
Айтганларинг бажо бўлурми? (Ҳ. О.)

5. Агар олдинга қараб юраверсангиз, бу зилол сувлар булут орасига яширинган ойдек, бирдан тошлар орасига кириб, кўзингиздан ғойиб бўлади. Сиз бунга ўринсиз хафа бўласиз, лекин умидсизланмай олға бораверинг. (С. А.) 6. Жазирама иссиқ куйдирса ҳам, раҳмсиз бўрон синдирса ҳам, бари бир озод севги одам боласининг дилида гуллаб яшнайверади, ғунчасига ғунча, гулига гул қўшилаверади. («Ёшлик».) 7. Одам-

лар бўладики, улар фақат ўзларини ўйлайдилар, лекин шундай одамлар борки, ўз ҳаётларини халқ хизматига бағишлайдилар. (П. Т.)

8. Сўзлар борки, бол томар, кўз сувидай беғубор,
Сўзлар борки, дил ёнар, сўнг қолувчи
доғи бор. (Г. Нуруллаева.)

15-§. Кўчирма ва ўзлаштира гапларнинг услубий хусусиятлари

Кўчирма ва ўзлаштира гапли конструкциялар орзаки ва ёзма нутқда муҳим услубий восита бўлиб хизмат қилади.

Кўчирма гапнинг мазмуни тингловчига қаратилган бўлади. Кўчирма гап бир сўздан, бир гап ёки бир неча гапдан, бутун бир абзацдан иборат бўлиши мумкин. Муаллиф гапи эса икки таркибли содда гап шаклида бўлади.

Ўзганинг гапи уч хил усул билан берилади: кўчирма гап, ўзлаштира гап, ўзиники бўлмаган кўчирма гап. Булар нафақат структурасига кўра, балки услубий бўёғи, нутқ услубларида ишлатилишига кўра ҳам фарқланади.

Кўчирма гапли конструкциялар бадий публицистик ва илмий услубларда ишлатилади.

Бадий асарларда қаҳрамон нутқи, одатда, кўчирма гап шаклида ўқувчига етказилади. Кўчирма гап шакллари хилма-хил бўлиб, улар монолог, диалог, айрим киритмалардир. Булар бадий асарда нутқнинг ранг-баранглигини таъминлайди.

Диалог шаклидаги кўчирма гаплар, айниқса кўп ишлатилади. Диалог муайян шаклга эга бўлмайди:

— Гап унда эмас-да!— деди кулиб Қутидор.

— Нимада?— деди қизишиб Офтобойим.

— Қим айтди сенга, оғзига олди деб?

— Ҳеч ким айтмаган бўлса ҳам, сиз орага тушманг, дейман, ўз оёғингизга болта қўйманг, дейман!

— Пичоқни ўзингга ир, оғримаса, бировга, деган бир гап бор,— деди жиддий вазиятда Қутидор. (А. Қод.)

Асар қаҳрамонларининг фикр-мулоҳазалари мактублар орқали кўчирма гап шаклида ифодаланади. Бунга А. Қодирийнинг «Ўтган кунлар» романида Отабек ва Кумушбибининг бир-бирига ёзган хатлари мисол бўла олади.

Кўчирма гап матнга, муаллиф баёнига, одатда, нутқ феъллари орқали киритилади. Бунда *демоқ*, *айтмоқ* феъллари фаол роль ўйнайди. «*Демоқ*» феъли равишдош шаклида *деб* ҳолатида келади ва у нутқда кўчирма гап талаффуз этилганига умумий ишора тарзида қўлланади: *деб айтди, деб қичқирди, деб пичирлади* каби.

Кўчирма гапли конструкцияларда ўзга гапдан сўнг келган нутқ феълларининг *деб* равишдошисиз қўлланиши фақат ёзма нутққа хосдир. Бу ҳодиса кўчирма гапнинг икки варианты мавжудлигини кўрсатади ва уларнинг ҳар биридан нутқда ўз ўрнида фойдаланишни талаб қилади: «*Катта ҳовуздаги сув неча челақ чиқади?*»,— *деб сўради подшо.*— «*Катта ҳовуздаги сув неча челақ чиқади?*»— *сўради подшо.* («*Латифалар.*»)

Кўчирма гапли конструкциялар воситасида образ яратилади, қаҳрамонлар маълум даражада тавсифланади. Уларнинг руҳий ҳолати, ички дунёси очилади.

Кўчирма гапли конструкцияларда қисмлар сўзловчи ёки ёзувчининг ўз олдига қўйган мақсадига кўра турли ўринларда бўлиши мумкин. Кўчирма гапнинг муаллиф гапидан кейин ёки унинг ҳар икки томонида келиш ҳолати жонли тилда камроқ, бадий асарда кўпроқ учрайди. Унинг муаллиф гапидан олдин ёки унинг ўртасида келиш ҳолати эса кўпроқ жонли тилда учрайди.

Эпиграф ёзувчи томонидан ўз асарининг мазмуни ва мавзуини олдиндан тушунтириш учун иккинчи бир ёзувчи асаридан ёки халқ оғзаки ижодидан асар бошланишига киритиладиган жумла ёки шеърий парчадир.

Ёзувчи Абдулла Қаҳҳор воқеалар мазмунидан ва шахсларнинг хулқ-атворидан келиб чиқиб, ўз асарларида эпиграфларни усталик билан қўллайди. Масалан, «*Ўғри*» ҳикоясида келтирилган «Отнинг ўлими — итнинг байрами» эпиграфи асар мазмуни билан узвий боғланиб кетган. Бу эпиграфда муаллиф Қобил бобонинг таланишини, хароб бўлишини отнинг ўлимига, амалдорларнинг талашлари, шу йўл билан бойишларини итнинг байрамига ўхшатиб, ижтимоий хулоса чиқаради, чуқур умумлашмалар ясайди.

Илмий услубда ёзилган асарларда муаллиф ўз фикрини тасдиқлаш ёки ўзъиниятини китобхонга етказиш учун бошқа бировларнинг фикрини айнан, ўзгартирмай келтиради. Бунда кўчирма гап цитата (кўчирма) ҳолида қўлланади.

Кўчирма қисқа ва аниқ, ўринли келтирилган бўлиши зарур. Акс ҳолда, келтирилган кўчирма муаллифнинг асосий фикрига ёпишмайди. У ёки бу фикрни мустақкамлаш ўрнига жумлани ғализлаштиради.

Айрим пайтларда ўзгаларнинг гапи мазмуни сақланган ҳолда ўзлаштирилиб ҳам қўлланади. Бундай ҳолларда кўчирма ва ўзлаштира гаплар орасида синонимлик ҳосил бўлади. Нутқ вазияти, тасвир жараёнига қараб ҳар иккала гап туридан фойдаланиш мумкин: *«Ўғит ёўзанинг томир-томирларига сингсин!»— деди Анор.— Анор ўғит ёўзанинг томир-томирларига сингиши кераклигини айтди. (О.)*

Ўзлаштира гаплар, асосан, сўзлашув услубида ишлатилади. Сўзловчининг нутқ вазиятига турлича муносабатини ифодаловчи сўзлар (хўш, балки, ахир, ҳа, эҳтимол, албатта, майли, дарҳақиқат) ўзлаштира гап таркибидан туширилиб қолдирилади. Шунингдек, ундов гап, атов гап, риторик сўроқ гапларни ўзлаштира гапга айлантириш услубий хатоларга олиб келади.

Ўзиники бўлмаган кўчирма гапларда муаллиф билан персонаж нутқи бирлашган, бир-бирига мужассам бўлади.

Ўзиники бўлмаган кўчирма гап ёзувчига асар қаҳрамонларининг ўй-хаёли, умиди кабиларни табиий ҳолда тасвирлаш имконини беради.

Қаҳрамоннинг «ички» нутқини баён қилиш ўзиники бўлмаган кўчирма гапнинг асосий вазифаларидан биридир: *Қамчи дала йўлидан борар экан, хотинининг «қип-қизил нахи олмалар кирибди тушимга...» деган сўзларини эслади. «Олма егиси келибди.... Қаердан топдим олмани шу маҳалда?.. У даласида олма дарахти бўлган деҳқонларни бирма-бир эслади... (Ҳ. Ғ.)*

72-машқ. Қуйидаги кўчирма гаплар нутқнинг қайси услубига тегишли эканлигини аниқланг. Ҳар бир кўчирма гапга хос услубий белгиларни изоҳланг.

1. — Э, ҳўй!.. Яхшимсан?.. Ҳўй,— деди Фахриддин. Меҳри секин:

— Келинг,— деди.

— Яхшимсан?.. Уйда сен йўқ, дадам қийналиб қолдилар. Ёмон бўлар экан... (А. Қ.) 2. — Бу кинони кўринг десам,— Уни қачонлар кўрганман,— деди илжайиб. («Ёшлик».) 4. — Тез бўлинг, бу дафтарчага қўл қўйинг,— деди,— бир ҳафтадан буён,— деди, йиғилиб қол-

ган шошилинич телеграммаларни,— деди,— тезроқ эгасига топширишим керак,— деди.

— Ақанг айланиб кетсин,— дедим,— бор экан-ку, почта-телеграфда ҳам сандайлар,— деди... (F. F.)

5. — Тинчлик бўлсин!— деди халқлар жаҳонда.— Тинчлик билан ўтсин одамзод умри. (F. F.)

6. Ғафур Ғулом ўз ижодининг бошиданоқ халқ тилини қунт билан ўрганишга тиришди. Чунки «тилни» халқ яратади. Тилни адабий тил ва халқ тили деб иккига бўлишнинг сабаби фақат шуки, биз ишланмаган «хом» тилга ва сўз санъаткорлари томонидан ишланган тилга эгамиз». (М. Горький.) Ғафур Ғулом халқ тилидан фойдаланиш билан бирга уни ишлашда, ўзбек адабий тилини бойитишда ҳам катта ҳисса қўшди. (Ҳ. Ёқубов.)

73-машқ. Қуйидаги нутқий парчаларда кўчирма гапларнинг қандай кўринишлари мавжуд? Бундай гапларнинг семантик-услубий хусусиятини баён этинг.

1. — Ҳали туғилмаган болани ер юткур дединг-а!— деди Туробжон борган сайин тутақиб.

Хотин индамай дастурхонни йиғиштириб, эшитилар-эшитилмас деди:

— Уша асалнинг пулига анор берар эди.

— Берар эди,— деди Туробжон заҳарханда қилиб,— анор олмай асал олдим!

— Албатта, берар эди! Албатта, берар эди, анор олмай, асал олгансиз! (А. Қ.) 2. — Кимсан?

— Тошпўлатман.

— Нима иш қиласан?

— Юк орқалайман.

— Ҳўл еганмисан?

— Гоҳ ҳўл, гоҳ қуруқ дегандек, ишқилиб, топилганини еб тураман. (А. Қод.) 3. «Вафосизга. Мен ўзимнинг бу мактубимни кўз ёшларим билан ёзаман. Негаки, ҳозирда менинг кўз ёшларимгина эмас, бутун борлигим сиёҳдир. Мен энди офизлардаги вафо сўзига ишонмайман. Чунки мен ўзимнинг вафосига ишонганим бир йиғитдан улуғ вафосизлик кўрдим...

Мен сизнинг баъзи бир даъволарингизга ҳайрон қоламан: отам Тошкентда экан чоғда бу гапни айтишга уялган эмишсиз... гўё бунинг ила помуслик бўлиб кўринмакчисиз, шекилли?! Онам баъзи вақтларда:

«Янги ёр топганда, дўстлар, эскидан кечмоқ керак, Эскини ўлган санаб, латта кафан бичмоқ керак!»

байтини ўқиб қўяр, мен бўлсам ул вақтлар бунинг маъносига тушунмас эдим...

Сизга янги ёр, менга уятсизликнинг қурбони бўлиш муборак! Кумуш эмас, Тупроқбиби ёздим, 17 жавзо 1265 йил Марғилон». (А. Қод.) 4. Воҳид бунинг завқ билан томоша қиларкан, Розия билан биринчи марта ўз боғларида танишгани эсига тушиб кетди... «Яна Розия! Менга бир нима бўлдими ўзи?» (О. Ё.)

74-машқ. Кўчирма гапларни ўзлаштира гапларга алмаштира, улардаги тузилиш ва услубий томондан содир бўлган ўзгаришларни кўрсатинг.

1. «Марҳамат, айтинг,— деди у,— сиз ашула айтиб биласизми?» («Ёшлик».) 2. Нормат полвонга қичқирди Уктам: «Хорманг, полвон!» (О.) 3. Опам қулочини очиб: «Назирқулжонмисан? Вой укагинамдан ўргилай!»— дея мени бағрига босиб ўпди. (Н. С.) 4. «Ма, ол, ея қол»,— деб дастурхон чеккасига бир чимдим ошми, кулчатоғи қўярди. (Н. С.)

16- §. Абзац ва унинг услубий ўрни

Абзац (не мисча: *ич томон, орқа томон сурмоқ* маъносида) ёзма нутқда матнни янги йўлдан бир оз ўрин қолдириб бошлаш демакдир.

Абзац матнда тугал маъно-мазмунни ифодалаб, бир хат бошидан иккинчи хат бошигача келган мантиқий нутқ бирлигидир.

Абзац композицион-услубий ажратиш характеридаги нутқ бирлиги бўлиб, китобхоннинг диққатини янги фикрга, янги тасвирга жалб қилиш вазифасини бажаради. Ҳар бир абзацнинг тузилиши нутқ услубларига ҳам, индивидуал автор услубига ҳам боғлиқ. Жумладан, монологик нутқ ўз характерида кўра чўзиқ, бир неча гапдан тузилиши мумкин. Диалогик абзац эса қисқа, баъзан бир сўздан иборат бўлади. У бир персонаж нутқини иккинчисидан ажратиб туради.

Шундай қилиб, абзацга риоя қилиб ёзилган матн нутқ равонлиги, матннинг тушунарли ва оммабоп бўлишида муҳим услубий восита бўлади.

Нутқнинг турли услубларида ишлатилган абзацларга мисоллар:

1. Бадий услубди: Йигит у қизни кўргач, олға қадам ташлашдан ҳайиқиб, бир оз тўхтаб тургандан кейин

хаёлида: «Бу менинг бахтим...», дсб ўйлаб яна олга бораверди.

Қизнинг кўзи ҳам йигитга тушиб: «Бу чақирилмаган меҳмон ким экан?» дсб унга диққат билан қарамоқда эди... (С. А.)

2. Илмий услубда: Тиниш белгиларини, қўлланиш ўрнига қараб, қуйидагича гуруҳлаш мумкин:

1. Гап охирида қўлланувчи тиниш белгилари: нуқта, сўроқ ва ундов;

2. Гап ичида қўлланувчи тиниш белгилари: вергул;

3. Аралаш ҳолда қўлланувчи тиниш белгилари... (К. Назаров.)

17- §. Тиниш белгиларининг услубий вазифаси

Тиниш белгилари ёзма нутқда семантик-услубий вазифа бажаради. Шунинг учун ҳам ёзма матнда фикр аниқ, раvon ва тушунарли бўлиши учун уларни тўғри қўйиш керак. Тиниш белгилари ёзувда, асосан, синтактик бўлинишни кўрсатиш ва, шу билан бирга, фикрни тўғри ифодалаш учун ишлатилади. Шунингдек, тиниш белгисидан ҳис-ҳаяжонни ошириш, айрим сўзларга янги отенка бериш учун ҳам фойдаланилади.

Ҳар бир тиниш белгиси ўзига хос услубий вазифа бажаради. Жумладан, вергул ёзма нутқни ихчам шаклда ифодалашга ёрдам беради. Чоғиштиринг: *Бухоро областининг Свердлов районидаги Охунбобоев номли колхоз.— Бухоро область, Свердлов район, Охунбобоев номли колхоз.* Иккинчи гапдаги вергуллар биринчи гапдаги *-нинг, -даги* шакллари ўрнида келиб, услубий ихчамликни ҳосил қилган.

Вергул гап бўлаклари билан грамматик жиҳатдан боғланмайдиган бўлақлар (ундалма, киришлар, киритмалар)ни ҳамда изоҳланма бўлақларни ажратади. Бундай пайтда у сўзловчининг муносабатини, унинг ҳаяжонини тўлароқ ифодалаш ва тушунишга ёрдам беради. Худди шу ўринда тире ёки қавс билан синонимлик ҳам ҳосил қила олади.

Вергулни ўз ўрнида ишлатмаслик мантиқий хатога, нутқ ғализлигига, услубий тўмтоқликка олиб келади: *Қир-адирда лола гуллар очилди* гапида «лола» сўздан кейин вергул қўйилса, лоладан ташқари, бошқа гуллар ҳам очилганлиги англашилади. Ёки: *Эй табиб, қўй, боқма дардим бедаволардан бири* (Муқимий) гапида

«қўй» сўздан кейинги вергул тушириб қолдирилса, мазмун тамоман ўзгариб, услубий гализлик ҳосил бўлади.

Вергул гапнинг маъносига, шунингдек, тузилишига ҳам таъсир қилиши мумкин. **Чоғиштиринг: Садриддин, кетди.** Бу гап орқали муаллиф Садриддинга кимнингдир кетганлигини хабар қиляпти (*Садриддин*— ундалма вазифасида). Агар бу гапда вергул қўлланмаса, *Садриддин кетди*, яъни Садриддиннинг ўзи ҳақида хабар берилиб, икки бош бўлакли гап ҳосил бўлади. **Яна чоғиштиринг: Собир, кутубхоначи шу ерда. Собир — кутубхоначи шу ерда.** Биринчи гапда икки киши, иккинчи гапда эса бир киши ҳақида сўз боради.

Тиниш белгиларидан тиренинг услубий роли ҳам катта. Бу белги бадий ва сўзлашув услубида кўп учрайди. Матнда ихчамлик учун грамматик шакллар ўрнида ишлатилади: *Тўғри бўл — бехавотир бўласан* гапида тире *-санг* шакли ўрнида ишлатилган.

Мақон, замон ва миқдор чегарасини билдирувчи икки ёки ундан ортиқ сўз бирикмаси орасида ишлатилган тире «... дан ... гача» грамматик шакллари вазифасини бажаради ва нутқий ихчамликни юзага келтиради: *Самарқанд—Бухоро автобус йўли 280 км. 70—80-йиллар шеърияти.*

Яхши ошини ер, ёмон!— бошини мақолида эса тире синтактик-услубий вазифа бажарган. Тире «ер» сўзи ўрнига келиб, сўз такроридан қутулинган.

Шеърий талаб билан гап бўлаклари бир-биридан узилиб қолса, улар ўртасидаги муносабатни тенглаштириш, турли ҳис-туйғу ва модал оттенкаларни ифодалашда тиредан фойдаланилади: *Ўзбекистон бир номи жаннат — Боғларида ором олар жон. (Ҳ. О.)* Айрим ўринларда тире маъқуллаш, айириб кўрсатиш каби услубий вазифа ҳам бажаради:

Дўстлик — бу муҳаббат янглиғ фараҳким,
Билгай у на ҳадни ва на довонни. (А. О.)

Бадий асарларда айрим персонажларнинг номини қайта такрорламасдан улар нутқининг бошланиш нуқтасини кўрсатиш мақсадида диалогларда тире қўлланади:

Оқсоқол қозига таъзим қилиб туриб:
— Тақсир, арзим бор!— деди.
— Марҳамат қилинг!

— Кеча мен сўраганда, бу киши ўзини вобкентлик деган эди. (С. А.)

Расмий-иш услубида тире санаш рақам вазифасида, воқеа-ҳодисаларни таъкидлаш, санаб кўрсатиш мақсадида ишлатилади.

Қўштирноқ чегараловчи тиниш белгиларидан бири бўлиб, матни маълум жиҳатдан чегаралаш учун хизмат қилади. Бу тиниш белгиси воситасида матни тез тушуниш учун услубий қулайлик яратилади. Кўчирма гапларни муаллиф гапидан ажратиб туради. Шунинг учун ҳам бу белги, асосан, кўчирма гапли конструкцияларда ишлатилади: «*Меҳмоннинг келиши ўз ихтиёрида, кетиши мезбон ихтиёрида*», деганлар,—деди Фотима. (С. А.)

Қўштирноқ бирор сўзнинг кўчма маънодалигини ёки унинг қочирим, киноя мақсадида ишлатилганлигини кўрсатиш учун ҳам ишлатилади: *Райондаги айрим колхоз раҳбарлари чорва ишига эътибор билан қарасалар. айрим колхоз «раҳбарлари» бу ишга совуққонлик қилмоқдалар.* (Газ.)

Тиниш белгиларидан қавс, нуқтали вергул, икки нуқта кабилар нутқни ихчамлаш учун эълон ва рекламаларда, турли дастурамал ёзувларида услубий вазифа бажаради.

Ёзма матнда турли ҳолатлар, ҳиссий-таъсирчанлик ва ҳар хил маъно оттенкаларини бериш ҳамда ёзувчининг ўзига хос услуби билан боғлиқ ҳолда бир хил ёки ҳар хил кўринишдаги тиниш белгиси бир ўринда бирдан ортиқ ишлатилиши мумкин:

И м о м. Бойга раҳминг келмайдими?

Ғ о ф и р. (қизиб). Мақсад нима, мақсад?!

Қ о з и. Сенга номи хотин бўлса, бўлди-да!

Ғ о ф и р (қизиб). Мақсад!!! (Ҳ. Ҳ.)

75- машқ. Керакли тиниш белгиларини ўз ўрнига қўйиб гапларни кўчиринг, уларнинг услубий хусусиятларини тушунтиринг.

1. Отам Бобоқул Солиев ҳунарманд-дегрёз эди. Уни оз-моз хат-саводи бўлгани учун Мулла Бобо дегрёз деб ҳам айтар эдилар. (М. Бобоев.) 2. Мен Охунбобоев колхоз раисиман Рўзиев. Хотин болаларнинг доғини кўрмасак бўлди. 4. Қозоғистон бу олтин кумуш, Бу бахт тўлиб оққан сой. (Ҳ. О.) 5. Қаҳрамоним арслоним бўл омон! (Ҳ. О.)

76- машқ. Гапнинг турли ўринларига тиниш белгиларини қўйиб ўқинг. Ҳосил бўлган мазмун ва гап кўринишлари ҳақида маълумот берилг.

1. Муҳиба укам колхозчи бўлди. 2. Афанди подшога қараб: Сиз аҳмоқ одам эмассиз,—деди. 3. Кўп қайғурманг сиз бор мен бор бу иш ҳал бўлади. 4. Қиш ҳамма ёқни оппоқ қор қоплаган. 5. Яхши қизнинг бу масалада гуноҳи бор. 6. Боғимизда анжир шафтоли гуллади. 7. Чиройли атлас кўйлакли қиз кириб келди. 8. Қаландаров машқ ва ашуладан мамнун бўлди. 9. Афтидан уни яна гапиртириб кулгиси келди. (А. Қ.)

77- машқ. Тиниш белгиларини нотўғри қўллаш билан юзага келган услубий хатоларни аниқланг. Ҳар бир тиниш белгини тегишли ўринга қўйиб гапларни қайта кўчиринг.

1. Бутун дунё, пролетарлари бирлашингиз! 2. Жангчиларимиз душманга қарши шундай шиддатли жанг қилдиларки натижада, душман тор-мор қилинди. («Сов. мак.») 3. Ф. Қосимов, Бухоро давлат педагогика институти ректори, 2 февраль 1990 йил (Газ.) 4. Мен ўша Прометей — ишчи наслга, Олов келтирдиму, бўлдим занжирбанд. (Т. Туроб.) 5. Ёмғирда — от танлама, Ҳайитда — қиз. (Мақол.) 6. Шаҳардан келган талабалар, ёшлик қўшигини айтиб, борар эдилар.

МУНДАРИЖА

Муаллифдан 3

- 1- §. Сўз ясалишидаги услубий хусусиятлар 4
2- §. От ясовчи аффиксларнинг услубий аҳамияти 5
3- §. Сифат ясовчи аффиксларнинг услубий хусусияти 7

Грамматик услубият

- 1- §. Морфологик услубият 11
2- §. От шакллари услубияти 12
3- §. Кўплик шаклининг услубий хусусиятлари 12
4- §. Эгалик шаклларининг услубий хусусиятлари 13
5- §. Келишик шаклларининг услубий хусусиятлари 16
6- §. Субъектив баҳо шаклларининг услубий қўлланиши 21
7- §. Сифатнинг услубий хусусиятлари 32
8- §. Сифат даражалари синонимияси 33
9- §. Соннинг услубий хусусиятлари 39
10- §. Олмошнинг услубий хусусияти 44
11- §. Феълнинг услубий хусусияти 54
12- §. Бўлишсиз феълнинг услубий хусусияти 58
13- §. Майл шаклларининг услубий хусусияти 61
14- §. Феъл замон шаклларининг услубий хусусияти 62
15- §. Шахс-сон шаклларининг услубий хусусияти 64
16- §. Феълнинг функционал шаклларининг услубий хусусияти 66
17- §. Ердамчи сўзларнинг услубий хусусияти 78
18- §. Ундовларнинг услубий хусусияти 81

Синтактик услубият

- 1- §. Синтаксиснинг услубий имкониятлари 84
2- §. Нутқ услубларининг синтактик хусусиятлари 85
3- §. Синтактик омонимияга ҳос услубий хусусиятлар 95
4- §. Синтактик синонимликка ҳос услубий хусусиятлар 97
5- §. Дарак, сўроқ, буйруқ гапларнинг услубий хусусиятлари 103
6- §. Гап бўлақларининг услубий хусусиятлари 114
7- §. Уюшиқ бўлақларнинг услубий хусусиятлари 119
8- §. Гап бўлақлари тартибининг услубий хусусиятлари 124
9- §. Бир бош бўлакли гапларнинг услубий хусусиятлари 128
10- §. Тўлиқсиз гапнинг услубий хусусиятлари 132
11- §. Гапдаги изоҳланма бўлақларнинг услубий хусусиятлари 133
12- §. Ундалманинг услубий хусусиятлари 138
13- §. Қиришларнинг услубий хусусиятлари 142
14- §. Кўшма гапларнинг услубий хусусиятлари 145
15- §. Кўчирма ва ўзлаштирма гапларнинг услубий хусусиятлари 151
16- §. Абзац ва унинг услубий ўрни 155
17- §. Тиниш белгиларининг услубий вазифаси 156

